

H. or.

20173

Bibliotheca

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 230, 258 AND 307.

CHHANDAH ŚŪTRA
OF
PINGALA ĀCHĀRYA.

WITH THE
COMMENTARY OF HALĀYUDHA.

EDITED BY
PANDITA VIŚVANĀTHA ŚĀSTRĪ.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANĒSA PRESS.

1874.

कन्दःखत्रम्

श्रीपिङ्गलाचार्यकृतम्

श्रीहलायुधभट्टकृतमृतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम्

आसियातिकसीसाइत्यनुमत्या

श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा यथामति

परिशोधितम्

कलिकाताख्यमहानगरे

गणेशयन्त्रे मुद्रितमिदम् ।

संवत् १९३०

भूमिका ।

छन्दःशास्त्रस्य प्रथमः प्रणेता पिङ्गलाचार्यः । स पिङ्गलनागः
पिङ्गलमुनिरिति नामद्वयेनापि प्रसिद्धः । पतञ्जलेर्नामान्तरं
पिङ्गलाचार्य इत्यपि जनश्रुतिः । तत्र प्राक्ततच्छन्दोपन्वे मङ्गला-
चरणश्लोके पिङ्गलनागेतिनाम गृहीतं यथा,

ओ विविहमत्तसाधरपारं पत्तो विविहमद्द हेलं ।

प्रठमं भासतरश्चो नाधो सो पिङ्गलो जञ्चद् ॥

प्राक्ततभाषास्वरूपनौकासहायो यः पिङ्गलनागः विविध-
मात्रान्यासयुक्तस्य छन्दःसागरस्य प्रथमं विशिष्टविमलमत्वा
हेलयेव पारम्प्राप्तः, स जयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमशब्दोपादाना-
च्छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेता पिङ्गलनाग एव बभूवेति लभ्यते ।
विविहमत्तसाधरपारं पत्तो इत्यस्वार्थान्तरसङ्गत्यनुकूलामितामा-
ख्यायिकामनुस्मरन्ति केचित् । एकदा पिङ्गलनागं दृष्ट्वा भोक्तु-
मुद्यते गरुडे तमेवमुवाच पिङ्गलनागः, भो गरुड पश्य मम
छन्दोविद्याकौशलं, यद्येकवारं लिखितं मया पुनर्लिख्यते चेत्
तदा मां भक्ष । स इत्युक्त्वा लघुगुरुरेखादिन्यासात्मकप्रस्तारप्रद-
र्शनच्छलेन उक्तप्रस्तारन्यासपूर्णं भूतलप्रदेशं क्रमशः परित्यजन्
समुद्रं विवेश । गमनसमये पिङ्गलवाद्येनोक्तं सूत्रं यथा, “चतुर्भि-
र्यकारैर्भुजङ्गप्रयातम्” इति ।

अनेनैव पिङ्गलनागेन वैदिकलौकिकच्छन्दसां यानि सूत्राणि कृतानि तेषामर्थावबोधाय बहुभिर्विद्वद्भिर्नाना टीका कृता । तत्रैका टीका वृत्तौत्तरत्ननाम्नी श्रीनारायणभट्टताराकृता । द्वितीया, पिङ्गलप्रकाशनाम्नी श्रीविश्वरथविरचिता । मया नैते दृष्टे, एकैव या मृतसञ्जीवनीनाम्नी सुविख्यातपण्डित-प्रवरश्रीहलायुधभट्टप्रणीता टीका बहुशो दृश्यते, सैवाव-लोकिता ।

हलायुधभट्टो हि श्रीभट्टनारायणान्ववाये प्रसृतः । अस्य जनकः श्रीधनञ्जयभट्टः । अस्यापराभिधानं पुषो इति । अनेन निघण्टुरेको विरचितः । श्रीवङ्गाधिपादिसुरेणानीतपञ्चब्राह्मण-खेकतमो भट्टनारायणः । अस्माद् द्वादशपुरुषो हलायुधभट्ट इति घटककारिकाप्रसिद्धः । ब्राह्मणसर्वस्वग्रन्थारम्भे हला-युधेन स्वल्पो निजवृत्तान्तो विन्यस्तो यथा, असाधारण-धीः सम्पत्तिप्रभावतो निखिलविद्यापारावारपारङ्गतत्वाद्विविधसद्गुण-धारतया च श्रीलक्ष्मणसेननृपतिर्बाल्य एवास्मै राजपण्डितपदं, यौवने मन्त्रिपदं, यौवनान्ते च धर्माधिकारिपदं प्रददाविति । अयं लक्ष्मणसेनः श्रियुक्तवावुराजेन्द्रलालमित्रस्य गणानानुसारेण क्रिष्टीयद्वादशशताब्दीप्रारम्भे विराजितवान्, अत एव हला-युधोपि द्वादशशताब्दीप्रारम्भकालिकपण्डित इति मन्तव्यम् । हलायुधस्तु विविधविद्याविशारद् आसीत् । अतोऽनेन बहवः सद्गुण्यः कृताः, तन्मध्ये ब्राह्मणसर्वस्वं, पण्डितसर्वस्वं, शिव-सर्वस्वं, न्यायसर्वस्वं, मत्स्यसूक्ततन्त्रं, अभिधानरत्नमाला, कवि-रहस्यनामकं व्याकरणञ्चेत्येते ग्रन्थाः सुविख्याताः ।

अथ छन्दःशास्त्रं षट्सु वेदाङ्गेष्वेकमङ्गमितीमं ग्रन्थं वेदाङ्ग-
ग्रन्थत्वेन केचिदुपपादयन्ति । तन्मन्दम्, अत्र लौकिकच्छन्दो-
लक्षणानामपि वर्तमानत्वेन निरवच्छिन्नवैदिकच्छन्दोलक्षण-
निरूपणाभावात् । अन्ये तु शिक्षाकल्पादिषड्ग्रन्थविशेषानेव
वेदाङ्गत्वेन वर्णयन्ति, तदपि मन्दम्, शाखान्तरीयशिक्षाकल्पादि-
षड्ग्रन्थेषु वेदाङ्गत्वाभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु निरवच्छिन्न-
वेदविषयकशिक्षाकल्पादिषड्जातीयविद्यासामान्यावबोधकग्रन्था
वेदाङ्गत्वेन परिगण्यन्ते । एतेन नाव्याप्तिर्नातिप्रसक्तिश्च
जायते ।

अस्मिन् खलु पिङ्गलच्छन्दःसूचनामके ग्रन्थेऽष्टावध्यायाः सन्ति ।
तत्र प्रथमेऽध्याये, पारिभाषिकसञ्ज्ञा । द्वितीये, गायत्र्यादि-
च्छन्दसामक्षरसङ्ख्या । तृतीये, गायत्र्यादिनानाविधवैदिक-
च्छन्दसां लक्षणानि, पादव्यवस्थादिश्च । चतुर्थे, आर्यावैताली-
यादिच्छन्दसामुक्तिः । पञ्चमे विषमार्धसमहस्तकथनं । षष्ठे, यति-
नियमः, षडक्षरपादमारभ्य द्वादशाक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
गणविन्यासवैलक्षण्येन क्रमशो विभिन्नलक्षणकथनञ्च । सप्तमे,
त्रयोदशाक्षरपादमारभ्य षड्विंशत्यक्षरपादपर्यन्तानां छन्दसां
क्रमशो विभिन्नलक्षणानुकीर्तनम् । अष्टमे, गाथाप्रस्तारादि-
निरूपणम् ।

ग्रन्थोद्यमतीव दुर्लभः । श्रीराजेन्द्रलालमित्रमहाशयैरति-
प्रयत्नेन श्रीबाबु अमृतलालमित्रमहाशयसकाशात्मनीय मुद्राङ्क-
नकारणाय मह्यं प्रदत्तः । पुस्तकमिदं श्रीअमृतलालमित्रमहा-
शयेन मुद्राङ्कनाय स्वेनैव दशभिर्द्वादशैर्वा पुस्तकैः परिशोधितं,

पाठान्तरितञ्च, अत एवैतद् विद्वत्समादृतम् । एतत्पुस्तकघृत-
पाठान्तरं पुस्तकान्तरपाठेतिशब्देन लक्षितं । एतएतदतिरिक्त-
मन्यदपि पुस्तकद्वयं मया सङ्गृहीतं । तत्रैकमेसियातिक्सीसा-
इटीविद्यालयादानीतं ख,चिह्नितम् । अपरं ममैव दग्धभाग्यस्य
दग्धोभयपार्श्वं ग,चिह्नितम् ।

एतत्पुस्तकत्रयसाहाय्यमवलम्ब्य यथामति परिशोधितं मये-
दम् । मदीयभ्रमवशतो मुद्राङ्कनादिदोषतो वा यत्रदत्र खलितं
तत्परहितनिरतैर्दयालुभिः सुधीभिर्मदपराधमपमार्ज्यैतत्पाठ-
समये परिशोधनीयम् । अत्र या टिप्पनी यच्छन्दसामुपर्यधी
गणाङ्कविन्यासः, यच्च वैदिकच्छन्दोदाहरणेषु स्वरादिन्यासः,
नैतत्सर्वं मङ्गल्यपुस्तकेषु स्थितं । तत्तु मया पुस्तकान्तरेभ्यः
सङ्गृह्य प्रदत्तं ।

द्विरेफवृत्तयः सन्तः सारमन्वेषयन्ति हि ।

यद्यत्र वर्त्तते सारं तत्तेषां भवताम्भदे ॥

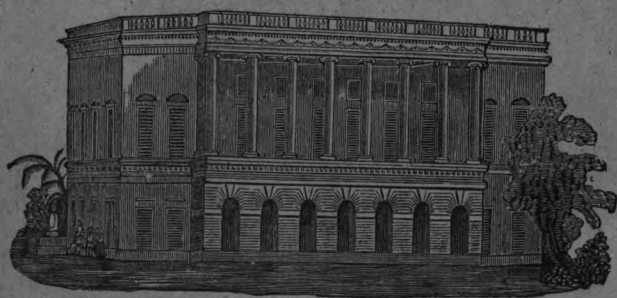
पिङ्गलच्छन्दः सूत्रसूचीपत्रम् ।

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
छन्दोनामानि		छन्दोनामानि	
अतिशायिनी	...	गायत्र्यादिदेवतादिः	.. ३७
अङ्गसमष्टानि	...	गोत्यार्थादिः	.. ८८
अनुष्टुप् (वैदिकी)	...	गौरी	... १८७
अनुष्टुप् (लौकिकी)	..	गौरी (गाथा)	... ११३
अपराजिता	...	चञ्चलाक्षिका	... १८७
अपवाचकः	..	चन्द्रावर्ता	.. २०४
अभितथं, तङ्गेदश्च	...	चित्रपदा	... १५७
अश्वल्लितं	...	जगती	.. ३३
असम्बाधा	...	जमत्यासवान्तरभेदाः	... ३४
आर्याप्रकरणं	...	जलाधरमासा	... १२३
इन्द्रवजा	...	जलोद्गतमतिः	.. १८४
इन्द्रवंशा	...	ततं	... १८५
उत्कृत्यादिच्छन्दसामक्षरमङ्गनादिः	३८	तनुमधा	.. १५४
उपजातिद्वयभेदाः	.. १६८	तन्वी	... ११६
उपस्थिता	...	तोडकं	... १८९
उपेन्द्रवजा	...	दण्डकाः	.. १९०
उत्थिक	...	दुतविलम्बितं	... १८९
कर्मभगविल्लितं	...	दोषकं	.. १७१
एकाक्षरादिप्रकारः	...	नवमालिनी	.. १८३
कनकप्रभा	...	नष्टोद्दिष्टतत्पञ्चाङ्गानां	... १३३
कानोत्पीडा	...	नाराचक्रं	... १२८
कुडिलमतिः	...	पञ्चमः	... १६९
कुडिला	..	पङ्क्तिः	.. ३७
कुम्भसदन्वी	...	पुटः	... १८४
कुमारल्लिता	...	प्रमाथी	... ८८
कुसुमविचित्रा	..	प्रमिताक्षरा	... १८०
कुसुमितल्लितावेचिल्लिता	...	प्रहरणकल्लिता	.. २०१
कौचपदा	...	प्रथिषी	.. १८४
गाथनी	...	भुजङ्गप्रयातं	.. १८८

शब्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः	शब्दोनामानि	पृष्ठाङ्काः
भुजगशिःसुता	१५९	विद्युन्मासा	१५८
भुजगविजृम्भितं	२१७	विबुधप्रिया	२२८
भ्रमर विलसिता	१७४	विल्लासिनी	१७८
मगणादयः	३	विषमादिष्टमल्लक्ष्यं	९५
मणिगुणनिकरः	२०५	विशिष्टता	२२९
मनमय रं	१९६	दृप्तं	२१३
मना	१६४	दृम्भा	१७६
मनाक्रीडा	२१५	दुःखती	२८
मद्रकं	२१४	वैताल्लोयं	६९
मन्दाक्रान्ता	२१०	वैश्वदेवी	१९१
मथुरसारिणी	१६३	वंशपत्रपतितं	२१०
माणवकाक्रीडितकं	१५६	वंशस्था	१८०
माचासमकं, तङ्गेदाय	८०	शशिवदना	२१०
मासा	२०५	शार्ङ्गलविजृम्भितं	२१९
मासिनी	२०६	शालिनी	१७९
यतिनियमः	१४५	शिररिषो	२११
रथोदता	१७५	शुद्धविराट्	१६१
रक्षवती	१६२	शैलशिक्षा	२२९
रक्षिरा	१९५	शोनी	१७७
रक्षणा	२९४	समानी	९८
वरतलुः	२२२	सवदना	२१३
वर्षमेघः	२२६	सगधरा	२१४
वरसुवती	२२६	सग्विषी	१८९
वरसुन्दरी	२२५	सागता	१७६
वसन्तिसका, तङ्गेदाय	२०९	सलमुषी	१६०
वातोमी	१७२	सरिणी	२०९
वादिनी	१९२	ससदतं	१६०
विमानभेदाः	९९		

A. 02. 20 (73

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 230.

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।
CHHANDAH SU'TRA
OF
PINGA'LA A'CHA'RYA.
WITH THE
COMMENTARY OF HALA'YUDHA.
EDITED BY
PAÑDITA VIŚVANA'THA ŚA'STRĪ.
FASCICULUS I.

CALCUTTA

PRINTED AT THE GANES A PRESS.

1871.

श्रीगणेशाय नमः

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्

हालायुधवृत्ति-सहितम् ।

तत्प्रथमाध्यायः ।

(१) नमस्तुङ्गशिरशुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दःशास्त्रमहोदधेः (१) ।

१ म य र स त ज म ब ल न स म मितं भ्रमति बाह्वमथं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनामः शिव-प्रसादाद् विशुद्धमतिः ॥ १ ॥

विगुणं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।

लघुमध्यम्पु रकारं सकारमन्ते गुण निबद्धम् ॥ २ ॥

लघ्वन्ध्वं हि लकारं जकारमुभयोस्तेषुं विजानीयात् ।

आदिगुणश्च भकारं नकारमिह पैङ्गले चिलघुम् ॥ २ ॥

दीर्घं संयोगपरं तथा मुतं व्यङ्गनाम्सूक्ष्मात्मम् ।

साठुस्वारश्च गुणं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्ध्वम् ॥ ४ ॥

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति स्थाववम् ।

भजसा गौरयं यान्ति मगौ तु गुणस्थाववम् ॥ ५ ॥

विविरामं दशवर्षं षष्ठात्रमुवाच पिङ्गलः स्वप्नम् ।

अन्धोऽर्जुनपदार्थ-प्रत्यय-चेतोश्च शास्त्रादौ ॥ ६ ॥ क, चिह्नितपुस्तके षड्भेते श्लोका

अम इत्यस्य पूर्वं पठितम् ।

२ मद्योदधाविति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनीम्यहम् ॥ २ ॥

वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

क्षीराब्धेरमृतं यद्बहुद्वृतं देवदानवैः ।

छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यच्छन्दोऽमृतं तथोद्वृतम् (१) ॥ ४ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गस्य वेदस्याध्ययनमान्नायते (२)
अर्थावबोधपर्यन्तस्वाध्ययनविधिः । वेदाङ्गश्च छन्दः । ततस्तदध्य-
यनं विधिबोधितत्वादनुरोधेयम् (३) । अथ अनुष्टुभा यजति वृहत्या
गायति गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थान्वयायातमनुष्टु-
बादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत् (४) प्रत्यवायः
श्रूयते । यथा । “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति
गर्त्तं वा पद्यते वा प्रमीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
च्छन्दांसि भवन्ति” इति छन्दोगब्राह्मणं (५) । तस्माच्छन्दः-
परिज्ञानं कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तत्र
लघुनीपायेन शास्त्रावबोधसिद्धार्थं सञ्ज्ञाः परिभाषते
सूत्रकारः (६) ।

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः १, २, ४, सङ्ख्याकाः श्लोका न सन्ति ।

२ अध्ययनं श्रूयते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विधिबोधितत्वादनुरोधेयमिति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ श्रुत्युक्तः प्रत्यवाय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ पापीयान् भवन्तीति छन्दोगानामार्षेयब्राह्मणे इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये मय (सेत्येकः श्लोकोऽत्रैव पठितः । अन्ये २, २, ४, ५, ६, ९, सङ्ख्याकश्लोकास्तु ग पठिताः ।

धी श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धी श्री स्त्रीत्यनेन गुरुत्वं सञ्ज्ञित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च सञ्ज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः, सर्व्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्ज्ञा^(१) परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । मप्रदेशाः “विद्युन्माला मी गौ” इत्येवमादयः ॥

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसञ्ज्ञा^(२) परिभाष्यते । यप्रदेशाः “भुजङ्गप्रयातं यः” इत्येवमादयः ॥

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य रसञ्ज्ञा^(३) परिभाष्यते । रप्रदेशाः “स्रग्विणी रः” इत्येवमादयः ॥

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससञ्ज्ञा^(४) परिभाष्यते । सप्रदेशाः “तीटकं सः” इत्येवमादयः ॥

१ मकारः सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ य इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ र इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स इति सञ्ज्ञा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ते ङात् ॥ ५ ॥

सा ते ङा इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तकारः सञ्ज्ञात्वेनोपादी-
यते (१) । तप्रदेशाः “तनुमध्या त्वा” इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसञ्ज्ञा(२)परिभाष्यते ।
जप्रदेशाः “कुमारललिता ज्सा न्” इत्येवमादयः ॥

किं वद भ् ॥ ७ ॥

किं वद इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसञ्ज्ञा ज्ञाप्यते (३) ।
भप्रदेशाः “चित्रपदा भौ गौ” इत्येवमादयः ॥

न ह्सन् ॥ ८ ॥

न ह्स इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नसञ्ज्ञोपदिश्यते (४) । न-
प्रदेशाः “दण्डको नौ रः” इत्येवमादयः ॥

गृ ल् ॥ ९ ॥

गृग्रहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसञ्ज्ञा

१ त इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ङ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ ज इति सञ्ज्ञा इति ङ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भ इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ङ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ न सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति ङ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भवति (१) । लशब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघु-
सञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः सम्प्रद्यते । लप्रदेशाः “लः समुद्रा गणः”
इत्येवमादयः ॥

गन्ते ॥ १० ॥

गृग्रहणमनुवर्त्तते । गृग्रहोपलक्षितस्य ऋस्वाक्षरस्य
पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते (१) । ग् इति
प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणं (२) । ननु ग्लिति
समानौत्यादीनां (३) पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वं न
दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य
गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धं । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा ।
ग्लिति समानी, गौत्यार्था ल इत्यादौ सामान्यस्य विशेषेण
बाधः कस्य न सम्मतः (४) । तस्माद्दुच्यमेतत् (५) ।
केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते, प्रमाणा-

१ ग् इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋस्वस्य ल इति सञ्ज्ञा परिभाष्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ गुरुसञ्ज्ञा परिभाष्यते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । गुरुसञ्ज्ञा निर्दिश्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ प्रथमाक्षरस्य ग्रहणेन गुरोर्ग्रहणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ननु ग्लितिसमानौत्यादीनामिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । ननु समानीगौत्यार्थादीनामिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यादौ उत्सर्गस्यपवादोऽत्र बाधकत्वेन सम्मत इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्मात् कुचोच्यमेतदिति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

दीनामन्ते गुरुत्वमेव, समान्यादीनामन्ते लघुत्वमेव, (१)
 शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति । तदनुपपन्नं । विकल्प-
 स्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । ननु केनापुक्तां,
 “वा पादान्ते गुरु” इति (१) गुरुत्वं । सत्यमुक्तं । दुरुक्तं हि
 तत् । वान्ते गुरु इति (१) प्रोक्तं यैस्तु श्वेतपदादिभिः ।
 उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तेर्नावधारितः ॥ इत्युक्ते इच्छया गुरुत्वं
 लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया, किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ।
 न तावदाद्यः पद्यः । सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः । कवे-
 रपि इच्छायां (४) व्यवस्थाभावात्, की जानाति कस्य कौटुशी-
 ष्चेति । अन्ये त्वाहुः । ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणि-
 निना गुरुसञ्ज्ञा न कृता । तेनोक्तं “संयोगे गुरु, दीर्घञ्च”
 (१।४।११-१२) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात्
 गन्त इति सूत्रमयुक्तं । अत्रोच्यते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयो-
 जनार्थं गुरुसञ्ज्ञा कृता । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३)
 इत्यकारः प्रत्ययो यथा स्यात् । कुण्डा इण्डा ईहाञ्चक्रे जहा-
 ञ्चक्रे इत्येवमादीनां “इजादेशे गुरुमतोऽनृच्छः” इति (३।१।३६)
 सूत्रेणाम्प्रत्ययश्च (५) । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुणत्वात्-

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये लघुत्वमेवेत्यस्यापे तस्मादियं व्यवस्था प्रमात्रमित्य-
 धिकः पाठोऽस्ति ।

२ पादान्ते ऋक् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ वान्ते ऋक् इतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कवेरिच्छायाञ्चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ईहाञ्चक्रे जहाञ्चक्रे इत्येवमादिष्वाम्प्रत्ययश्चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

देशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्चानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वनं घटः सम्प्रदित्यादौ स्थितस्य गुरुसञ्ज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावता अन्यैरपि न कर्तव्या । तस्मात् सूत्रमिदं “ गन्ते ” इति । गप्रदेशाः “गावन्त आपीडः” इत्येवमादयः ॥

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणम् । ध्र आदिर्येषां ते ध्रादयः । ‘आदि’पदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपधानीयानां ग्रहणं । ध्रादयः परे यस्मात् सः ध्रादिपरः । ततश्चायं सूत्रार्थः, व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋत्वस्य (१) अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयेभ्यश्च गुरुसञ्ज्ञातिदिश्यते ॥

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थं । ततश्चायं सूत्रार्थः, द्विमात्रस्य (२) दीर्घस्य गकारसञ्ज्ञा क्रियते ॥

लौ सः ॥ १३ ॥

१ पूर्वस्थितऋत्वस्यैकमात्रिकस्येति च, चिक्रितपुलकपाठः । पूर्वस्यैकमात्रिकस्येति म, चिक्रितपुलकपाठः । पूर्वस्य ऋत्वमात्रिकस्येति पुलकान्तरपाठः ।

२ द्विमात्रिकस्येति च, म, चिक्रितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

स इति गकारस्य परामर्शः । स गकारो द्विमात्रो द्वौ लघू
कृत्वा गणनीयः (१) ॥

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र ग्लौवित्युपतिष्ठते । गायत्र्या वसवः (३।३) इत्येव
मादिषुवत् हुतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघु-
स्वरूपा वर्णाः (२) गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्धापलक्षणार्थमिदं सूत्रं ।
तेन चतुर्णां समुद्राः, पञ्चानामिन्द्रियाणोत्थेवमादयः सञ्ज्ञा-
विशेषा लौकिकेभ्यः (३) प्रत्येतव्याः । 'इति'कारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते । अध्ययनात्
धीर्भवति । यस्य धीस्तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतेः ।
यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वात् गार्हस्थस्य । वरा सा इत्य-

१ स गकारो मादागणनायां द्विमात्रः, द्वौ लकारौ लघू कृत्वा गणयितव्य इति
ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । स गकारो मादागणनायां द्वौ लकारौ कृत्वा गणयितव्य
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ वर्णा एवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ लोकेभ्य इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति,
तथाचोक्तम्,

“अर्धाङ्गुलपरीणाहजिह्वायायासभीरवः ।

सर्व्वाङ्गीण^(१)परिल्ले शमबुधाः कर्म कुर्वन्ते” ॥

तत्राह शिथः, का गुहा । ‘गुहा’शब्दः स्थानपर्यायः । ‘का
गुहा,’ यत्रासौ तिष्ठति । उपाध्यायो ब्रूते । ‘वसुधा’ पृथिव्यां^(२),
लभ्यते धीर्नाचातिविषादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह शिथः, सा ते
क्व । ‘सा’ धीः, त्वयोपदिष्टा, पृथिव्यां ‘क्व’, स्थितेन,^(३) लभ्यते ।
गुरुराह, ^(४) गृहे । पुनरप्याह शिथः, कदा सः । ‘सः’
गृहस्थः पुरुषः, ‘कदा’ कस्मिन् काले, तां धियं प्राप्नोति ॥
अत्रोत्तरम्, ^(५) धादिपरः । धारणार्थाव-बोधपरोऽसौ यदा
स्यात् तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः, किं वद । ‘किं,’ कुर्वन्
असौ तां धियं लभते तत् ‘वद’ ^(६) । तत्रोत्तरम्, न हसन् ।
हासादि-चापल्यं ^(७) अकुर्वाणस्तां धियं लभते इत्यर्थः ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ ^(८) प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ सर्वाङ्गिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ इथिव्यामेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ क्व चात्रमे स्थितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्राचार्यो ब्रवीति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ तत्रोत्तरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ लभते इति ब्रूहि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

७ हासादिचापल्यमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इति हलायुधभट्टकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इति

हलायुधभट्टकृतायां पिङ्गलसूत्रवृत्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१	छ०	गा०	उ०	अ०	वृ०	प०	त्रि०	ज०
२	आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
३	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७
४	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
५	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
६	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२
७	साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
८	आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
९	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

१ एतच्चतुरङ्गश्रीडाचक्रं च, चिह्नितपुस्तके द्वितीयाध्यायादौ छन्द इति सूत्रस्य पूर्वं लिखितम् । किन्तु क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये तन्नाह्नितमस्ति । वस्तुतस्तु मूलार्थोदाहरणस्थलत्वात् तत्रैव विन्यासः समुचित इति मन्यामहे ।

१ प्राग्यजुषामार्थः (सू०१।१६) इत्यस्योदाहरणम् ।
 २ दैविकम् (सू०१।१७) एकैकं श्रेये (सू०१।१९) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।
 ४ आसुरी पञ्चदश (सू०१।४) जज्ञादासुरी (सू०१।१३) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।
 ५ प्राजापत्याष्टौ (सू०१।५) चतुरचतुरः प्राजापत्यायाः (सू०१।११) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।

६ यजुषां षट् (सू०१।६) एकैकं श्रेये (सू०१।१९) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।
 ७ साम्नां द्विः (सू०१।१८) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धत (सू०१।९) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।
 ८ ऋचां त्रिः (सू०१।८) त्रिंशोऽमृचाम् (सू०१।१०) इत्यनयोऽुदाहरणम् ।
 ९ तिस्रस्त्रिषः सनाम्न एकैका ब्राह्म्याः (सू०१।१५) इत्यस्योदाहरणम् ।

(१९) छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । इत जङ्घं यद्व्याम-
छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दःशब्देनाक्षरसङ्ख्यावत् छन्दोऽत्राभि-
धीयते ॥

(अथ गायत्र्याधिकारः ।)

(१९) गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाद्वादशसूत्रपरिसमाप्तिः । “तान्युष्णिग्” इत्या-
दिसूत्रात् (१) प्राक् यदुच्यते छन्दः, तद् गायत्रीसञ्ज्ञं वेदित-
व्यम् ॥

(१९) दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवीगायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनो-
पायः । चतुरङ्गक्रीडायामिव चतुःषष्टिकोष्ठान् (१) लिखित्वा,
प्रथमपङ्क्तौ आर्षीनाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयायां (१)
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत् । सञ्ज्ञान्नापनार्थं
द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्गम् (४) ॥

१ इति सूत्रादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ कोष्ठान्तराणि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ द्वितीयस्यामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकसङ्ख्याकमेकं लिखेदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१८) आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि “म्बो”
(१।१४) इत्यधिकारात् गुरुणि लघूनि च यथासम्भवं द्रष्टव्यानि ।
तत्र तृतीयस्यां षड्भौ प्रथमे कोष्ठे आसुरीशब्दं व्यवस्थाप्य
द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं विन्यसेत् (१) ॥

(१९) प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

(१९) प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद् वेदे-
ऽष्टाक्षरं छन्दः सा (१९) प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्यां
षड्भौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्टसङ्ख्याङ्कं
लिखेत् ॥

(२०) यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषां गायत्री षड्क्षरा भवति । यत्र क्वचिद् वेदे षड्क्षरं
छन्दः तत् याजुषी गायत्री (२०) सञ्ज्ञायते । तत्र पञ्चम्यां षड्भौ
प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं (२०) व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्कं
लिखेत् ॥

१ लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदशसङ्ख्याङ्कं लिखेदिति ख, ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ अदष्टाक्षरं छन्दः सा प्राजापत्या गायत्रीति विज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तके
आदावधिकः पाठः ।

३ छन्दस्तत् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ गायत्रीति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ यजुःशब्दमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(९९) साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । द्विरितिक्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याङ्गियते^(१) । तेन द्विःकृता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्नां
गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्नां
गायत्रीति सञ्ज्ञायते । तत्र षष्ठ्या^(२) पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
सामशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादशसङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(१०) ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र क्वचिद् वेदेऽ-
ष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री सञ्ज्ञायते^(३) । तत्र^(४)
सप्तम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश-
सङ्ख्याङ्कं लिखेत् ॥

(११) द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धेत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ख्याङ्कौ
गृह्णीत्वा पूर्वात् पूर्वात् वर्द्धेत, यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र
साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्केन
विन्यसेत् ॥

१ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिः । द्वादशाक्षरं छन्दः साम्नां क्रियते इति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

२ यत्र षष्ठ्यामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रीति सञ्ज्ञायते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री ज्ञेयेति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

४ अचेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१५) त्रींस्त्रीनृचाम् ॥१०॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ख्याङ्गान् (१)
गृहीत्वा पूर्ववत् वर्द्धत । अत्रापि ऋचां षड्भूतौ तृतीयादिषु
कोष्ठेषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धमङ्गं स्थापयेत् (२) ॥

(१६) चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः ॥११॥

प्राजापत्यायाः षड्भूतौ गायत्री चतुरश्वतुरःसङ्ख्याङ्गान्
गृहीत्वा वर्द्धत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥

(१७) एकैकं शेषे ॥१२॥

अनुक्तः शेषः । यत्र गायत्र्यां सङ्ख्यावृद्धिर्नोक्ता सा एकैकं
सङ्ख्याङ्गं गृहीत्वा वर्द्धत । दैवी, याजुषी, च शेषशब्देनोच्यते,
आसुर्यां विशेषाभिधानात् (३) । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठ-
ेष्वेकैकमङ्गं (४) गृहीत्वा वर्द्धत । तथैव याजुषी ॥

(१८) जघ्नादासुरी ॥१३॥

एकैकमित्यनुवर्त्तते । आसुरी गायत्री एकैकमङ्गरं

१ त्रींस्त्रीन् त्रिसङ्ख्याङ्गानिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अत्रापि तृतीयादिषु त्रिसङ्ख्याकं क्रमेण वृद्धं स्थापयेदिति ख, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

३ आसुर्यां निःशेषाभिधानादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठश्च ।

४ कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमङ्गमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । कोष्ठेषु क्रमेणैकैकम-
ङ्गरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्यजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां ज्ञासो विधीयते ।
तेऽङ्गाः क्रमेण स्थाप्याः ॥

(९६) तान्युष्णिगनुष्टुब्-वृद्धती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्यः ॥१४॥

‘तानि’ इति छन्दांसि, गायत्र्याः परस्तात् (१) उष्णिग्-अनुष्टुब्-
वृद्धती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्याख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

(९७) तिस्रस्तिस्त्रः सनान्नय एकैका ब्राह्मणः ॥१५॥

यजुषां पङ्क्तिमाराभ्य ‘तिस्रः’ याजुषी, साम्नी, आर्ची,
चेति गायत्र्याः, मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति ।
सनान्न इत्येकसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्तिस्त्र इति वीषया
परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथा एकैकेति वीषया ताश्च
(९) ब्राह्मणो भवन्तीति विधीयते । ब्राह्मण इति गायत्र्यादीनां
जगतीपर्यन्तानां विशेषणम् । एवं याजुषी, साम्नी, आर्ची, च उष्णि-
ग् मिलित्वा^(१) एका द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् भवतीति ।
एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्याऽष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका
ब्राह्मणनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्याः, सङ्गताः
सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी वृहती भवति । ता-
एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मीपङ्क्ति-
र्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा

१ पुरस्तादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ ता एवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिलिता एकैकता इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता
 हासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ
 प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्री-
 प्रमुखान् (१) षट्त्रिंशदाद्यङ्गान् विन्यसेत् ॥

(११) प्राग् यजुषामार्थं इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्त्तते । यजुषां पङ्क्तेः प्राक् प्राजा-
 पत्या, आसुरी, दैवी, इति यास्तिस्रो गायत्रस्ताः सङ्गताः
 सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव
 तिस्र उष्णिहः सङ्गता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक्
 भवति । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गता द्वात्रिंशदक्षरा एका
 आर्षी अनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्सुः सङ्गताः
 षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी वृहती भवति । ता एव तिस्रः
 पङ्क्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति ।
 ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी
 त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्सुः सङ्गता अष्टाचत्वारिंशद-
 क्षरा एका आर्षी जगती भवति । तत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे
 कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु चतुर्विंशत्याद्यङ्गान्
 विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्रा-
 दीनि नामानि लिखेत्(२) । अयं स्पष्टतरःप्रदर्शनोपाय इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ गायत्रादीनि पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नामानिविन्यसेदिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(अथ ऋगीयोध्यायः ।)

(२२) प्रादः ॥१॥

अधिकारोऽयमाध्यायसमाप्तेः । यदित जङ्गमनुक्रमिथाम-
स्तत् पाद इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्षति च गायत्र्या वसवः
(३।३) इति ॥

(२३) इयादिपूरणः ॥२॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादिः पूरणो यस्त्वस इयादिपूरणः ।
आदिग्रन्थेन उवादयो गृह्यन्ते । अत्रायमर्थः, यत्र गाय-
त्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यत्रा, तत् सवितुर्वरेणियं, दिवं गच्छ सुवःपत-
इत्यादि^(१) ॥

(२४) गायत्र्या वसवः ॥३॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषियं । गायत्र्याः पादः 'वसवः'
अष्टाक्षराणि, भवन्ति । यत्र यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते,
तत्र तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः^(२) ॥

(२५) जगत्या आदित्याः ॥४॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषियं । जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो
भवति । यत्र क्वचित् जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

१ इत्येवमादय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इत्यादय इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यद्वीतव्य इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(९१) विराजो द्विशः ॥५॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । यत्र क्वचिद् वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

(९२) त्रिष्टुभो रुद्राः ॥६॥

त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्व्वनैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्ने-
वाध्याये परिभाषा एताश्चतस्रः ॥

(९३) एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादं ॥७॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्ष्यैरुक्तः पादो यस्य तत् 'उक्तपादं,' (१) । यस्य
च्छन्दसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचि-
देकपात्, क्वचिद् द्विपात्, क्वचित् त्रिपात्, क्वचिश्चतुष्पाद्, भवति ।
गायत्री च त्रिपादैव (२) । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव
भवति(३) ॥

(९४) आद्यं चतुष्पादतुभिः ॥८॥

'ऋतु'शब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादै-
श्चतुष्पादाद्यं गायत्रं(४) छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशत्यक्षराणि
जायन्ते(५) । तत्रोदाहरणम् ।

१ उक्तपादं छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ गायत्री त्रिपादैवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । गायत्री च त्रिपादैवेति पुस्तका-
न्तरपाठः ।

३ पादैरनुष्टुबेव स्यादिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ चतुष्पादं गायत्रमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ सम्यद्यन्ते इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

* इद्रः शचीपतिर्वलेन वीक्षितः ।

दुश्शवनी वृषालमत्सु सासहिः (१) ॥

(४०) क्वचिन्नपादपिभिः ॥६॥

क्वचिद् वेदे समाचरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गावत्रैव भवति ।
एवमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।

* युवाकुं हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम्
वाजुदाव्नां ॥ ऋ० १म० ४अ० १७सू० ॥ ४ ॥ (१)

(४१) सा पादनिवृत् ॥१०॥

सैव गायत्री पादनिवृद्धिति सञ्ज्ञां लभते । प्रयोक्तुरदृष्टा-
भ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमियं सञ्ज्ञा । वेदस्यानादित्वात्^(१) महत्त्वे-
ऽपि च न दुष्यति ॥

१ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये नैतदुदाहरणमस्ति । पुनः *एतादृशचिह्नानि
वेदोदाहरणान्यन्यानि वक्ष्यमाणानि एतत्पुस्तकद्वये न सन्तीति वेदितव्यम् ।

२ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-चतुर्थीतुवाक-सप्तदशस्तस्य चतुर्थीं ऋमियम् । इय-
क्षाः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'शचीनां' अस्मदीयकर्षणां,
सम्बन्धि सोमरूपं इति; 'युवाकुं' उदकविशेषेण पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं,
तथा 'सुमतीनां' शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां, स्त्रीरूपं वचनमपि 'युवाकुं' नामाविध-
स्तुत्यगुणमिहितं । तस्मात् हे इन्द्रावपणौ युवयोः प्रसादात् वरं 'वाजुदाव्नां' अन्न-
प्रदानां पुरुषाणां मध्ये, मुख्याः 'भूयाम्' भवेम ॥ ४ ॥

३ वेदवदनादित्वादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४२) षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिवृत् ॥११॥

प्रथमः षड्चरः, द्वितीयोऽष्टाचरः, तृतीयः सप्ताचरः, एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा अतिपादमिदृक् । त्रिपादित्यनुवर्तनीयम् ॥ (१)

(४३) द्वौ नवकौ षट्कश्च सा नागी ॥१२॥

आद्यो(१) द्वौ नवाचरौ पादौ, तृतीयः षड्चरः, एवं त्रिपात् या गायत्री, सा नागीत्युच्यते (२) ॥

(४४) विपरीता वाराहो ॥१३॥

द्वयमेव नागी गायत्री, विपरीता सती, वाराहो नाम (४) भवति । प्रथमः षड्चरः, (५) द्वितीयतृतीयौ नवाचरौ ॥

(४५) षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना(६) ॥१४॥

षड्चरः प्रथमः पादः, सप्ताचरो द्वितीयः, अष्टाचरस्तृतीयः,

१ षट्कसप्तकयोर्मध्ये त्रिपादमिदृक् इति क्वचित् पाठः । तत्र प्रथमः सप्ताचरो द्वितीयः षड्चरस्तृतीयः पुनः सप्ताचरः सा अतिपादमिदृक् इति । एतस्य पाठेषु अनुक्रमणिकापाठेऽपि साम्यं दृश्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकधिकः पाठः ।

२ ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वये आद्यौ इति पदं नास्ति ।

३ एवं त्रिभिः पादैर्नागी गायत्री भवति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ वाराहो नाम गायतीति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षड्चरः पाद इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ षट्सप्ताष्टकैर्वर्द्धमाना इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

एवं त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना (१) गायत्री भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषैर्जने ॥ ऋ० ६म० २अ० १६स० ॥१॥(१)

(४६) विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा गायत्री भवति(१) । अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः (४) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* आपः पृणोत भेषजं वरूथं तन्वे ह मम ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ऋ० १२म० पू० अ० २३सू० ॥२१॥(५)

१ वर्द्धमाना नामेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ ऋग्वेद-षष्ठमण्डल-द्वितीयातुवाक-षोडशसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'अग्ने,' 'त्व,' 'विश्वेषां' सर्वेषां सप्तसंस्थानरूपेण विभिन्नानां, 'यज्ञानां,' 'होता' होमनिष्पादकः, असि, यदा, यज्ञसम्बन्धिदेवाकाता, भवसि । यस्मात् 'त्व' 'मातुषे' मनोः सम्बन्धिनि मतुषे, 'जने' यजमाने, 'देवेभिः' देवैः, 'हितः' होदत्वेन निहितः, असि ॥१॥

३ प्रतिष्ठा नाम गायत्रीस्यादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो द्वितीयः सप्ताक्षरः षडक्षरस्तृतीयस्तदा सैव वर्द्धमाना विपरीता सती प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति इति ख, विक्रितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद प्रथममण्डल-१३मातुवाक-दशोविंशसूक्तस्य एकविंशो ऋगिः । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'आपः,' 'मम,' 'तन्वे' शरीरार्थं, 'वरूथ' रोगनिवारकं, 'भेषजं' औषधं, 'पृणोत' पूरयत । किञ्च 'ज्योक्' चिरं, 'सूर्यं,' 'दृशे' द्रष्टुं, नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥२१॥

(४०) तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥१६॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा-
चोक्तम्, “विराजो दिग्भः (३।५)” इति । यदा द्वादशाक्षरी-
ऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात् ततस्ताभ्यां द्विपाद् विराड्नाम गायत्री
भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*पञ्चा न तायुं गुह्या चतन्तं नमो युजानं नमो वचन्तं ।
सजोषाः धीराः पदैरनु मन्नुप त्वासीदन् विश्वे
यजत्राः ॥३८०।१म०।१२अ०।६पूसू०॥१॥ (१)

(४०) त्रिपात् चैष्टुभैः ॥१७॥

एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपाद् (१) विराड् नाम गायत्री
भवति । तृतीयमित्यनुवर्त्तनीयं (२) । तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-द्वादशाहुवाक-पञ्चषष्टितमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इय-
क्षास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । ‘धीराः’ मेधाविनो देवाः, ‘सजोषाः’ समान-
प्रीतयः सन्तः, ‘हे अग्ने त्वां ‘पदैः’ मार्गे पादद्वयैर्लौकिकैः, ‘अनुष्मन्’ अन्वगमन् ।
कीदृशं, ‘पञ्चा’ अपहृतेन पशुना सह, ‘तायुं’ क्षेममिव, ‘गुह्या चतन्तं’ अत्रूपायां
गुह्यायां गच्छन्तं, ‘नमोयुजानं’ हविलक्षणासग्नमात्मना संयुजानं, ‘नमो वचन्तं’ देवेभ्यो
हविवचन्तं । ‘यजत्राः’ यजनीयाः, ‘विश्वे’ सर्वे देवाः, ‘हे अग्ने’ ‘त्वा’ त्वां, ‘उपसी-
दन्’ समीपमप्राप्तुवन्, ददृशुः, इत्यर्थः ॥१॥

२ त्रिपात् इत्यत्र च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तृतीयमित्यनुवर्त्तते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* दुह्यीयन्मि त्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाज-
वत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ऋ० । १म० । १७अ० ।
१२०सू ॥ ९ ॥ (१)

इति गायत्राधिकारः ॥

(अथ उष्णिक्धिकारः ॥)

(४९) उष्णिग् गायत्रौ जागतश्च ॥१८॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरी (१)पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं
त्रिभिः पादैरुष्णिङ् नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न
विवक्षितः । पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते ॥

(५०) ककुम्भध्ये चेदन्यः ॥१९॥

गायत्रयोः (२) पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादौ भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्सञ्ज्ञां लभते ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ ऋग्वेद-प्रथमसखल-सप्तदशाहुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य नवमी ऋग्नि-
यम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे अश्विनौ 'युवाकु' युवां, कामथमाणाः
स्रोतारः, 'मित्रधितये' बभ्रुजगरचचार्यं, 'दुह्यीयन्' युक्त्वाकाशात् धनानि प्राप्नु-
वन्ति । अतः 'नः' अस्मान् अपि, 'वाजवत्यै' वाजयुक्ताय, 'च', 'राये' धनाय,
'मिमीतं' कुर्वतं । अस्मभ्यं सौदभ्यो बलवुक्तं धनं गीयुक्तमग्नश्च प्रयच्छतमिति
निष्कृतार्थः ॥ ९ ॥

२ यत्राष्टाक्षराविति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गायत्रा इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

* सुदेवः समहः सति सवीरः नरो महत्तः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ ३० ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ १५ ॥ (१)

(५१) पुरउष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, (१) गायत्री च परतः, तदा सा पुरउष्णिक्सञ्ज्ञां लभते (१) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अप्सु न्तरमृतमपसु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ ३० ॥ १ ॥ ५ ॥ २ ॥ ३ ॥ १६ ॥ (४)

१ ऋग्वेद-पञ्चममण्डल-चतुर्थानुवाक-चतुष्पञ्चाशत्तमसूक्तस्य पञ्चदशी ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'समह' पूजित मरुतां गण, 'सुदेवः' कल्याणमरुत्सञ्ज्ञकदेवोपेतः, 'सति' भवति । हे 'नरः' नेतारो हे मरुतः, 'सः', 'मर्त्यः', 'सुवीरः' शौभनपुत्राद्युपेतश्च, 'सति' भवति । 'यं मर्त्य', 'त्रायध्वे' पालयध्वे, य एवं भवति 'ते' वधं, 'स्याम' युष्मदीषाः ॥ १५ ॥

२ स एव जागतः पादः प्रथमश्चे क्ववतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पुरउष्णिक् नाम भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-पञ्चमाहुवाक-त्रयोविंशत्तमस्य एकोनविंशी ऋगियम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । 'अपसु' जलोषु, 'अन्तः' मध्ये, 'अमृत' पीयूषं, वर्तते । तथैव अपसु 'भेषजं' औषधं वर्तते । 'उत' अपिच, तादृशीनां अपां देवतानां 'प्रशस्तये' प्रशंसार्थं, 'देवाः' हे ऋत्विगादयो ब्राह्मणाः, 'वाजिनः' देगवन्तः, 'भवत' शौघं स्तुतिं कुरुत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(५९) परोष्णिक् परः (९) ॥२१॥

जागतः (९) पादः परश्चेद् भवति, पूर्वौ च गायत्री, (९) तदा परोष्णिक् नाम भवति (४) । “उष्णिग्गायत्री जागतश्च” (३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसञ्ज्ञा-विधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् ॥ तत्रोदाहरणम् ।

* अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यद्दो ।

अस्य धेहि जातवेदो महि अत्रः ॥ ऋ०।१म०।१३अ०।

७८सू० ॥४॥ (५)

(५९) चतुष्पादधिभिः ॥२२॥

समाचरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ परत इति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जागतो दादशाचर इत्यर्थः ।

३ गायत्री ऋष्याचराधित्यर्थः ।

४ स एव जागतः पादः परतश्चेद्भवति, पूर्वौ च गायत्री, तदा परोष्णिक् नाम इन्दो भवति इति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ऋग्वेद-प्रथममखल-तयोदशाहुवाकैकोनाशीतितमखलस्य चतुर्थी ऋगियम् । इयक्षास्याः सायबाचार्यकृता व्याख्या । हे ‘सहसो यद्दो’ बलस्य पुत्र, ‘अग्ने,’ ‘गोमतः’ बलमिगोमियुक्तस्य, ‘वाजस्य’ अन्नस्य, ‘ईशानः’ ईश्वरः, त्वमसि । अतः ‘अस्ये’ अस्मात्, हे ‘जातवेदः’ जातधन, जातानां वेदितः, वा, अग्ने ‘महि’ प्रभूतं, ‘अत्रः’ अन्नं, ‘धेहि’ स्थापय ॥ ४ ॥

* नदं चतुर्दन्तीनां नदं यो युवतीनाम् ।
पतिं वो अन्नानां धेनूनामिषुधासि ॥ (ऋ० ८।५८।२)

इत्याणिगधिकारः ॥

(अथानुष्टुभधिकारः ।)

(५४) अनुष्टुब् गायत्रैः ॥२३॥

चतुष्पादित्यनुवर्त्तते । 'गायत्रैः' अष्टाक्षरै पादैः, चतुष्पा-
च्छन्दः, अनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

* गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्दंशमिव येमिरे ॥ ऋ० १०।
३०। १०सू ॥ १ ॥ (१)

(५५) त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥२४॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । गायत्रग्रहणञ्च । गायत्रेण (१) एकेन
पादेन, द्वाभ्यां जागताभ्यां (२), क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव स्यात् (४) ॥

१ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-द्वितीयानुवाक-दशमसूक्तस्य प्रथमा ऋगियम् । इयञ्चास्त्राः
सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे 'शतक्रतो' बड्कर्मन्, बड्प्रश्न, वा, इन्द्र तां 'गाय-
त्रिणः' उद्गातारः, 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किणः' अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ताः होतारः, 'अर्क'
अर्चनोयमिन्द्र', 'अर्चन्ति' शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणः' ब्रह्मप्रभृतय इतरे
ब्राह्मणाः, तां 'उद्येमिरे' उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'उद्दंशमिव' यथा
वंशश्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सम्मार्गवर्तिनः स्वकीयं
कुलमुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत् ॥ १ ॥

२ गायत्रेण अष्टाक्षरेणेत्यर्थः ।

३ जागताभ्यां द्वादशाक्षराभ्यामित्यर्थः ।

४ चकाराद्गायत्रग्रहणञ्च गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुब्
भवतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१९) मध्येऽन्ते च ॥२५॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः (१) पादो भवति,
तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् । मध्यपक्षे उदाहरणम् ।

* प्रपूष्ण प्रधन्व वाजसातये ।

पवित्राणि सचक्षणिः ।

द्विषस्तरध्वा ऋणया ईयसे ॥

अन्तपक्षे उदाहरणम् ।

* मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो मा कुत्रा नो गृहेभ्यो
धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिञ्चीः ॥ ऋ० । १म० । १७अ० । १२०-

सू० ॥ ८ ॥ (१)

इत्यनुष्टुबधिकारः॥

१ जागतयोर्द्वादशाक्षरयोः, गायत्रोष्टाक्षर इत्यर्थः ।

२ ऋग्वेद-प्रथममण्डल-सप्तदशानुवाक-विंशत्यधिकशततमसूक्तस्य अष्टमी अमि-
चम् । इयञ्चास्याः सायणाचार्यकृता व्याख्या । हे अशिनौ 'अमित्रिणे' मितराहित्य-
वन्ते, 'कस्मै'चिदपि शत्रवे, 'नः' अस्मान्, 'माऽभिधात' आभिमुख्येन मा बवस्थापयतं ।
अपिच 'नः' अस्माकं, 'गृहेभ्यः', सकाशात्, 'स्तनाभुजः' स्तनैर्वत्यान् अनुष्वांश्च पाल-
यन्त्यः, 'धेनवः', 'अशिञ्चीः' शिशुना वत्येन रक्षिताः सत्यः, 'कुत्र'चित् अस्माभिरगम्ये
प्रदेशे, 'मा गुः' मागच्छन्तु ॥ ८ ॥

कार्यमिशेषान्तरावहतया निरवकाशात् कतिपयानामुचां मण्डलनिर्देशादिकार्य-
न ज्ञातम् । तदस्य पुनर्मुद्रणसमये तदर्थं सुधीभिर्यतनीयमिति विद्मः ।

(अथ वृहतीधिकारः ।)

(१०) वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

एको जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः^(१), तदा वृहती नाम छन्दो भवति ॥

(११) पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

वृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदा असौ वृहती पथ्या नाम छन्दो भवति ॥

(१२) न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्चेदित्यनुवर्त्तते । पूर्वश्चेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणीनाम्नी वृहती भवति ॥

(१३) स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः ॥ २९ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोग्रीवी नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

(१४) उरोवृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोवृहतीनाम्नी^(२) भवति ॥

१ जागतगायत्रग्रन्थाभ्यामत्र सर्वत्र द्वादशाक्षराष्टाक्षरयोर्षडक्षं बोद्धव्यम् ।

२ उरोवृहती नामेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१९) उपरिष्ठाद् वृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागतः (१) पादोऽन्ते भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा उपरिष्ठावृहती नाम भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

*सखायस्त्वा वृहमहे देवं मर्त्तास जतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदी धितिं सुप्रतूर्त्तिमनेहसं ॥ ऋ० १।३।१।१।

(१९) पुरस्ताद् वृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वेषु भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्वृहती नाम भवति । “वृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः (३।२५)” इत्यनेनैव गतार्थमेतत् (१) सञ्ज्ञाविशेषदर्शनार्थं (२) पुनरुच्यते ॥

(१९) क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद् वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि वृहत्येव तत्रोदाहरणम् ।

*तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ऋ० १। १८। ११।

१ यत्र जागत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गतार्थत्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सञ्ज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थमिदमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१५) वैराजौ गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ, पूर्वौ, दशाक्षरो भवतः, ततो गायत्री, च सापि(१) वृहती ॥

(१६) त्रिभिर्जागतैर्महावृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो महावृहतीनाम ॥

(१७) सतोवृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव वृहती ताण्डिन आचार्यस्य मते सतोवृहती नाम भवति ॥

इति वृहत्यधिकारः ॥

(अथ पङ्क्त्याधिकारः ।)

(१८) पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ, तथा गायत्रौ च, (१) तदा पङ्क्तिर्नाम छन्दः ॥

(१९) पूर्वोच्चेदयुजौ सतःपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यदा (१) पूर्वोद्दिष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमद्वितीयौ पादौ जागतावित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ, तच्छन्दः सतः-पङ्क्तिर्नाम ॥

१ गायत्रौ सापीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्र सर्वत्र वैराजगायत्रशब्दाभ्यां दशाक्षराष्टाक्षरयोर्गृहणं बीह्वयम् ।

२ पादौ भवतस्ततो गायत्रौ चेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ यचेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(००) विपरीतौ च ॥ ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतस्तदापि सतःपङ्क्ति-
रेव । अयमर्थः, प्रथमद्वितीयौ पादौ गायत्री, द्वितीयचतुर्थौ
जागतौ ॥

(०१) आस्तारपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ, परौ भवतः^(१), गायत्री च पूर्वौ, तदा
आस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥

(०२) प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्री च परतः, तदा
प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम ॥ “पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च (३।३७) इत्यनेन
गतार्थमिदं, सञ्ज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

(०३) विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्री, तदा
विष्टारपङ्क्तिर्नाम ॥

(०४) संस्तारपङ्क्तिर्वह्निः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वह्निर्भवतः, मध्ये च गायत्री, तदा
संस्तारपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

१ परतो भवत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१५) अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्रत्वारः ॥४४॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिच्छन्दः, तत् कथं पञ्चकाश्रत्वार इत्युच्यते । तत्रोत्तरम् । “द्वावप्यल्पशः” (३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलीकितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति ॥

(१६) द्वावप्यल्पशः ॥४५॥

पञ्चग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यां अल्पशः-पङ्क्तिर्नाम च्छन्दी भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र ॥

(१७) पदपङ्क्तिः पञ्च ॥४६॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः ॥

(१८) चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥४७॥

चकारः, पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः, द्वितीयः षडक्षरः, ततस्त्रयः पञ्चाक्षराः, तदा पञ्चपदा पङ्क्तिरेव ॥

(१९) पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥४८॥

पञ्चभिरष्टाक्षरैः पादैः पथ्या नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम् ।

अक्षरसमीपदन्त हीति ॥ (ऋ० १।८२।२॥

इति पङ्क्त्यधिकारः ॥

(अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।)

(८०) जगती षड्भिः ॥ ४९ ॥

गायत्रैरित्यनुवृत्तंते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगतीनाम-
च्छन्दी भवति ॥

(८१) एकेन त्रिष्टुब् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव सम्बन्धः । एकेन
त्रैष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात्रिष्टुब्, ज्योति-
ष्मती नाम^(१) । त्रैष्टुभेन सह पञ्चभिर्गायत्रैरित्युक्ते चत्वार-
एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यथोपाध्यायेन सह पञ्च शिथ्या-
भागता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

(८२) तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन जगतेन, पादेन, चतुर्भिर्गायत्रैः, पञ्चपाञ्जगती,
ज्योतिष्मती नाम^(२) ॥

१ एकेनेति “पञ्चापञ्चभिर्गायत्रैः (१।४५) इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यास-
त्तेश्च तस्यैव सम्बन्धः । गायत्रैरेकेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः त्रैष्टुभैश्चतुष्पात् त्रिष्टुब्
ज्योतिष्मती नामेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतेश्चतुष्पाञ्ज्योतिर्नाम जगती भवति इति ख,
चिह्नितपुस्तकपाठः । ग, चिह्नितपुस्तकपाठे ज्योतिष्मतीत्यत्र विशेषः ।

(८९) पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुभेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन जागतेन पादेन, चतुर्भिश्च गायत्रैः, पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(९०) मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमस्त्रैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री, तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्री (९) तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(९१) उपरिष्टाज्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभः, तदा

१ प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । पूर्वैश्चैव गतार्थत्वाद् विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयं । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन द्विभिर्जागतैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती इति च-चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ उभयतश्च गायत्राभ्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यदा मध्यमो गायत्रः द्वितीयः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ यदा पूर्वौ, अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । मध्येज्योतिरित्यलुक्-समासः । तथा जगतीत्यनुवर्त्तते । एकेन गायत्रेण मध्यमेन द्वितीयेनोभयतश्च जागताभ्यां । प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन मध्येज्योतिर्जगती नाम भवति इति च-चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुब् भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन, शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः, उपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति^(१) ॥

(८९) एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री^(२) । छन्दोग्रहणे प्रकृते, पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सम्प्रत्ययः स्यात्^(३) ॥

(९०) षट्के ककुम्भती^(४) ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु, छन्दोमात्रं ककुम्भती नाम^(५) भवति ॥

(९१) त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदाद्यन्तो पादो बह्वक्षरौ, मध्यमोऽल्पतराक्षरः^(१), तदा ऽणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,

१ यदा त्रयस्त्रैष्टुभाः पादाः भवन्ति, ज्ञान्ते च गायत्रस्तदोपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुब् नाम भवति । तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतेस्त्रिभिश्च उपरिष्ठाज्ज्योतिर्जगती नाम भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च द्वादशाक्षरास्तदा शङ्कुमतीजगतीनाम छन्दो भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ह्यनन्तरमेव सतुप्रत्ययः स्यात् इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ककुम्भती इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ छन्दोमात्रे षु ककुम्भती नाम जगती इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ मध्यमोऽल्पतराक्षर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आद्यन्ती पादौ अष्टाक्षरौ (१), मध्यमस्य षडक्षरः, एवं त्रिपादु गायत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति (२) । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिद्ध्यति । यत् किञ्चिच्छिपाच्छन्दः (३), लघुमध्यमपादं, तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

(८९) विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्ती पादौ लघुक्षरौ, मध्यमस्य षडक्षरः, सा गायत्री यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

(९०) जनाधिकेनैकेन (४) निवृद्धुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनैः, सा निवृद्धिति विशेषसञ्ज्ञां लभते । एकेनाधिकेन भुरिगिति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

(९१) द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

जनाधिकप्रहणमनुवर्त्तते (५) । द्वाभ्यामक्षराभ्यां जनाधिकाभ्यां (६) गायत्री यथाक्रमं विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञा भवति (७) ।

१ पादौ षडक्षरौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ आद्यन्ती पादौ एकादशाक्षरौ मध्यमः षडक्षरः, एवं त्रिपादुष्वपि पिपीलिकमध्या इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ यत् किञ्चिच्छन्द इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ न्यूनैः नाधिकेनैकेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ न्यूनैः नाधिकप्रहणमनुवर्त्तते इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ न्यूनैः नाधिकाभ्यामिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ गायत्र्यादीनि यथाक्रमेण विराट्स्वराट्-सञ्ज्ञानि भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

(९९) आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यं, किं गायत्री स्वराट्, उत (१) उष्णिग्विराडिति । एवं सन्दिग्धे सति छन्दसि आदिभूतात् पादात् निर्णयः कर्त्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा (२) गायत्रेऽवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिगिति । एवं सर्वत्र ॥

(९९) देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सन्दिग्धे छन्दसि देवतादेश निर्णयः कर्त्तव्यः । 'आदि'ग्रहणं स्वरादिपरिग्रहार्थम् । कस्य छन्दसः का देवता यथा निर्णयः कर्त्तव्यः । इत्यपेक्षायामिदमुच्यते ।

(९९) अग्निः सविता सोमो वृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो-

विश्वेदेवाः (३) ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छन्दसि, यदाऽऽग्नेयं तदा गायत्री, यदि सावित्रं तदोष्णिक् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव छन्दःसु निवृ-

१ उताहो इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यदि प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । यदा प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ मित्रावरुणा इन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ङ्गुरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ दृश्येते, न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु^(१) सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो नेष्यन्ते ।

(८५) स्वराः षड्जादयः ॥ ६४ ॥

षड्जर्षभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाः स्वरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

(८६) सित-सारङ्ग-पिसङ्ग-कृष्ण-नील-लोहित-गौरा वर्णाः ॥ ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

(८७) आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणि इति ॥ ६६ ॥

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः । श्यामान्यतिच्छन्दांसि, रोचनाभाः कृतयः^(२), इत्येवमधीयते-ऽतिच्छान्दसाः^(३) । तन्नीपपद्यते । कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निवृ-ङ्गुरिजौर्विराट्स्वराजौश्च प्रदेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः ।

१ त.ो लौकिकपक्षे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अतो लौकिकपक्षे इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अथ रोचनाभाः कृतयः श्यामान्यतिच्छन्दांसीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इत्येवमादिकमधीयते चान्दसा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते, (१) तदपि ऋषि-
देवता-स्वर-वर्णानां ज्ञानादिःश्रेयसमिच्छन्ति छान्दसाः (२) ॥

इति भट्टहलायुधकृतौ छन्दोवृत्तौ (३) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः ।)

(९८) चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतं । मध्यमपदलोपी समासः । अथवा
चत्वारि च शतञ्च चतुःशतं । इन्द्र-समासः । कर्मधारयपदस्तु (४)
नेथ्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां
सङ्ख्या भवति, तत्, उत्कृतिनाम छन्दः ॥

(९९) चतुरश्वतुरस्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतुःशताक्षराच् छन्दसः क्रमेण चतुरश्वतुरः सङ्ख्याविशेषान्
त्यजेत् । एतदुक्तमभवति, उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरै-
र्न्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् ॥

(१००) तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

‘तानि’ उत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि, अभि सम् वि आङ् प्र

१ यस्य निर्णयनिमित्तञ्च वर्णविन्यासः क्रियते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
एतदन्तरमेवात्राध्यायसमाप्तिवाक्यमस्ति । तदपीत्यादिकः पाठोच नास्ति । ख,
चिह्नितपुस्तके तु तदपीति पदद्वयं नास्ति, तत्र ऋषिदेवतेत्यादिकः सम्पूर्णः
पाठोस्ति ।

२ अतुक्तानां कामतोवर्णा इति, क, चिह्नितपुस्तकप्राम्नेधिकः पाठो विन्यसः ।

३ भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ कर्मधारयसमासस्तु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्दोऽ-
भिक्रतिः । षस्रवत्यक्षरं, सङ्क्रतिः । द्वावत्यक्षरं, विक्रतिः ।
अष्टाशीत्यक्षरम्, आक्रतिः । चतुरशीत्यक्षरं, प्रक्रतिः ॥

(१०९) प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपसर्गवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते ।
तेनैतदुक्तं भवति, अशीत्यक्षरं, कृतिः (१) ॥

(१०९) धृत्यष्टि-शर्करी-(१) जगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्ताद्धृति अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण
व्यवस्थापनीयाः ॥

(१०९) पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

‘एषां’ धृत्यादीनां, ‘पूर्वतः पृथक् पृथक्’, ‘एतान्येव’ शब्द-
रूपाणि, विन्यसेत् । पृथक्-पृथक्-ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् ।
अन्यथा हि समुदायपूर्वत्वचित्त्वमेषां (१) स्यात् । तेनायमर्थः,
धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः,
शर्करीशब्दात् पूर्वं शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं
जगतीशब्दः ॥

१ अशीत्यक्षरं इत्यर्थः कृतिर्नामेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
पाठश्च ।

२ शर्करीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । शर्करीति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यं
सर्वत्र शर्करीशब्दपाठान्तरं ज्ञेयम् ।

३ समुदायपूर्वत्वमेषामिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०४) द्वितीयं द्वितीयमतितः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपम्^(१) अतिशब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्दसामिताः सञ्ज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षरम्, अतिष्टितिः^(२) । द्वासप्तत्यक्षरं, ष्टितिः । अष्टषष्ट्यक्षरम्, अत्यष्टिः । चतुःषष्ट्यक्षरम्, अष्टिः । षष्ट्यक्षरम्, अतिशर्करी । षट्पञ्चाशदक्षरं, शर्करी । द्वापञ्चाशदक्षरम्, अतिजगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं, जगती ॥

(१०५) अत्र^(१) लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमप्तिः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कर्तिपर्यन्तानां वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । 'अत्र' वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे, प्रसङ्गाद् वेदवदनादिमुनियारम्भार्थागतं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं 'लौकिक' छन्दोजातमधिक्रियते । तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यञ्च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

(१०६) अत्रैष्टुभाञ्च षडार्धम् ॥ ९ ॥

आङ्भिविधौ । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं, स्वार्थे तद्धितः । गायत्रादि-

१ शब्दस्वरूपमतित इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ षट्सप्तत्यक्षरं छन्दोतिष्टितिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ षष्टेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्धं छन्दोजातं, वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्, तथैव द्रष्टव्यं । किं तदार्धं ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक । द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । चतुस्रत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । 'चः' समुच्चये ॥

(१०) पादश्चतुर्भागः (१) ॥ १० ॥

'चतुर्भागः' (१) चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः, पादसञ्ज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरः पादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् (१) । समवृत्तविषयमेतत् ॥

(१०) यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्नूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । 'वा'शब्दो व्यवस्थितविभाषा । उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ॥

आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः (४) छन्दस्त्रिधा तु लौकिकम् ॥

१ पादश्चतुर्थभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ चतुर्थो भागश्चतुर्थभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ बोद्धव्यमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तृतीयमक्षरं छन्द इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
 वैतास्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च (१)।

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्धयर्थं गणसञ्ज्ञां करोति ।

(१९) लः समुद्रा गणः ॥ १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुः-
 सङ्ख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां, गणः, इत्येषा सञ्ज्ञा
 विधीयते ।

(१९) गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥ १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेदं दर्शयति । स हि गणः कदाचिद्
 गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन,
 कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः । षष्ठस्य भेदस्याभावात्^(१)
 विस्मयार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं इन्द्रसमासं
 कृत्वा पश्चाद् गकारेण बहुव्रीहिः । इन्द्रात्परो यः श्रूयते, लभ-
 तेऽसौ प्रत्येकाभिसम्बन्धम् । द्वौ गकारौ, चत्वारो लघवो भवन्ति,

१ आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः । वैतासीयादिचूलिकापर्यन्तं मात्राच्छन्दः ।
 समान्यादिकमुत्कृतिपर्यन्तमक्षरं छन्द इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तर-
 पाठश्च ।

२ द्विगुणकस्य(ऽऽ)स्य गणस्य मात्राप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुणादि-
 सर्वलघवन्ताः पञ्चैव भेदा भवन्ति । ते च भेदा द्विगुकाद्गणादेव क्रमशः ऽऽ, ॥५, ॥११, ॥११, ॥११,
 एते पञ्च गणा जायन्ते । मूलेष्वेते प्रसारक्रमेण पञ्चैव वर्णिताः । अतोऽयं षष्ठभेदस्या-
 वाप्य इति भावः ।

स एको गणः(९९) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः(१०९) ।
गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो गणः(१११) । गकार आदि-
र्यस्य (१) स गादिषतुर्थो गणः(१११) । नकारलकारो मिलितौ
चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः(१११) । एवं गणेषु
सिद्धेषु इदानीमार्यालक्षणं करोति ॥

(अथार्थाधिकारः ।)

(१११) स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् ॥ १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति सप्तानां सञ्ज्ञा । यत्र प्रस्तारे
गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्थार्द्धं निष्यद्यते । द्वितीय-
मप्यर्द्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवम्, अर्द्धश-
ब्दस्य अर्द्धं न पुंसकम् इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः
प्राप्नोति । यथा, अर्द्धाटकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धखारी, इति । नैष
दोषः । सत्यपि समप्रविभागत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्
समप्रविभागस्यार्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासव्यभिचारदर्शनात् । यथा,
तुलार्द्धेन गां क्रीणाति (१) ।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलचबर्णाद् गर्विताननाः ।

अनभ्यासाद् गल्लाला यान्थिते वारयात्रिकाः ॥

तथा अत्र समप्रविभागत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशिसमासदर्शनाच्च ।

१ गकार आदौ यस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ यथा द्रुमार्द्धेन गां क्रीणाति । यथा अर्द्धमर्द्धेन क्रीणातीति च, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

अर्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः प्रार्थ्वतीपतिः ।
कालकूटविषं हन्तुं सङ्गृहीतमिवावृतम् ॥

तथाच ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मन्मन्त्रं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं मृत्युं यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अर्धराज्यस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यः, यदार्थाया-
मवान्तरपादव्यवस्था नास्ति । तेन हीपादन्यस्मादित्यादौ गण-
त्रयस्यान्ते गुरुत्वं (१) न स्यात् ॥

हीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

(११९) अत्रायुङ् न ज् ॥ १५ ॥

‘अत्र’ आर्याच्छन्दसि, ‘अयुग्’ गणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः
सप्तमश्च, ‘न जगणः’ मध्यगुरुत्वं (१) कर्त्तव्यः । शेषास्तु कामतोऽत्र
भवन्ति ॥

(११९) षष्ठो ज् ॥ १६ ॥

आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्यगुरुरेव (१) भवति । अत्रोदा-
हरणम् ।

१ अन्यस्मादपि, घटयति, इत्युभयत्र श्लोकारस्य सति पादान्तले, ‘मन्मन्त्रं’ (११९०)
इति गुरुत्वं भवेदिति भावः ।

२ मध्ये गुरुत्वेति च, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो मध्ये गुरुरेवेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भ० १ स० १ द्वि०१ द्वि०४ स०५ अ०६ सर्व०० मु०
 सा जयति जगत्पार्या देवी दिवमुत्पतिष्युरतिरुचिरा(१) ।

द्वि०१ अ०२ स०२ भ०४ द्वि०५ अ०६ ए००मु०
 यादृश्यतेऽम्बरतले (१) कंसवधोत्पातविद्युदिव (१) ॥

(११४) न्नी वा ॥ १७ ॥

षष्ठ इत्यनुवर्त्तते । आर्यायाः षष्ठो गणः (III) सर्वलघुर्वा
 भवति ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ यामुत्पतिष्युरतिरुचिरेति क, चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ या दृश्यते गमनतले इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ सा जयतीत्यस्य मण्विभागदर्शनं यथा, 'सा जय' इति आदिगुर्वात्मको भ (SI) मण्व एकः १ । 'तिजग' इति अन्तगुर्बमान् स (II) मण्वो द्वितीयः २ । 'त्यार्या' इति द्विगुर्बको (SS) मण्वस्तृतीयः ३ । 'देवी' इति च द्विगुर्बको (SS) मण्वचतुर्थः ४ । 'दिवमु' इति अन्तगुर्बकः स (II) मण्वः पञ्चमः ५ । 'पतिष्यु' इति मध्यगुर्बर्ज (SI) मण्वः षष्ठः ६ । 'रतिरुचि' इति चतुर्लघुरूपो (III) मण्वः सप्तमः ७ । 'रा' इति एको गुर्बः । एवमार्यायाः प्रथमेर्द्धे गुरूपेताः सप्त गणा भवन्ति । तत्र षष्ठो जगणः कर्त्तव्यः । अन्येषु यथेच्छाचारः । 'यादृ' इति द्विगुर्बको (SS) मण्व एकः १ । 'श्यते' इति मध्यगुर्बर्ज (SI) मण्वो द्वितीयः २ । 'रतले' इति अन्तगुर्बमान् स (II) मण्वस्तृतीयः ३ । 'कंसव' इति आदिगुर्बर्भ (SI) मण्वचतुर्थः ४ । 'धोत्या' इति द्विगुर्बको (SS) मण्वः पञ्चमः ५ । 'तविद्यु' इति मध्यगुर्बमान् ज (SI) मण्वः षष्ठः ६ । 'दिव' इति एकलघुरूपो (I) मण्वः सप्तमः ७ । 'व' इति एको (S) गुर्बः, पादान्तस्य लघुर्वात्मानिदेशात् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ द्वि०४ द्वि०५ सर्व० ६ सर्व०७ नु०
 S S S S S S S S S S S S S

रूपान्तरेण देवीं तामेव स्तौमि, सपदि किल मद्दिषः (१)।

द्वि०१ म०२ म०३ म०४ स०५ ए०६द्वि०७ नु०
 S S S S S S S S S S S S S

पादस्पर्शसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्याः (२) ॥

(११५) न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि । १८ ॥

षष्ठो गणः सर्वलघुषेद भवति, तदा द्वितीयादक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते (२) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

१ मिषमद्दिष इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रूपान्तरेषेत्यस्या गणविभागव्याख्यानदर्शनं यथा, 'रूपा' इति द्विगुबकः(९)एको गणः१। 'क्वरेक' इति ज (।।) गणो द्वितीयः२। 'देवी' इति द्विगुबकः (९) गणस्तृतीयः३। 'तामे' इति च द्विगुबकः(९)गणचतुर्थः४। 'व स्तौ' इति च द्विगुबकः (९) गणः पञ्चमः५। 'मि सपदि' इति सर्वलघुमान्(।।।।)गणः षष्ठः६। 'किल मद्दि' इति अपरः सर्वलघुमान् (।।।) गणः सप्तमः७। 'वः' इति एको गणः (९)। एवमस्याः प्रथमेद्वे गुरुयुक्ताः सप्त गणा भवन्ति। 'पाद्' इति द्विगुबकः (९) गणः प्रथमः१। 'स्पर्शसु' इति भ (।।) गणो द्वितीयः२। 'खादिव' इति च भ (।।) गणतृतीयः ३। 'मीलित' इति पुनर्भ (।।) गणचतुर्थः४। 'नयनो' इति स (।।) गणः पञ्चमः५। 'म' इति एकलघुरूपो (।) गणः षष्ठः६। 'वद्य' इति द्विगुबकः(९) गणः सप्तमः७। 'स्याः' इति एको गणः ॥ इत्यमस्या उत्तरदलेपि गोपेताः सप्तगणा आनन्ते। अस्या उभयदले एव षष्ठो गणः६ सर्वलघुरेवास्ति, अतः सर्वलघुमत्तो इयमपरादा वेदितव्या।

एवं सर्ववार्त्याच्छन्दःसु वक्ष्यमाणेषु आर्यादाक्षरकोपरिन्यस्त साङ्केतिकगणानां विभागो यथासम्भवं व्याख्येयः। विचारभयात् तत्र तत्रैतादृशगणविभागे दर्शितः, दर्शितं केवलं सङ्केतमात्रम्।

३ षष्ठगणस्य षतुल्लघुरूपस्योदाक्षरसम्भूतानां षतुल्लघुसंज्ञारूपाणां मध्ये द्वितीयादक्षरादारभ्य सुवन्नादि पदं प्रवर्त्तते इति स्पष्टायः। यथा, 'मि सपदि' इति सर्वलघुरूपस्य

(११९) सप्तमः प्रथमादि ॥ १८ ॥

षष्ठे गणे मध्यगुरौ (।।।)सर्वलघौ वा(।।।)जाते सप्तमो गणः सर्व-
लघुश्चेत् भवति, तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्त्तते १) । तत्रो-
दाहरणम् (१) ।

द्वि०१ म०१ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ सर्व०७ गु०
 ~~~~~  
 S S S | | S S | S | S S | S | | | S

ब्रह्मक्षत्रकुलीनः प्रलीनसामिन्तचक्रनुत-चरणः ।

सर्व०१ ज०१ द्वि०२ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ र०७ गु०  
 ~~~~~  
 | | | | S | S S S S S S S | S | S | S

सकलसुहृताकपुञ्जः श्रीमान् मुञ्जश्चिरञ्जयति (११९) ॥

सर्व०१ जः२ द्वि०२ द्वि०४ सर्व०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०
 ~~~~~  
 | | | | S | S S S S S | | | | | | | | | S

जयतिभुवनैकवीरः सीरायुध-तुलित-विपुल-बलविभवः ।

षष्ठगणस्य 'मि'कारं प्रथमाक्षरं परित्यज्य सपदीत्यस्य सकारात् द्वितीयाक्षरात् पद-  
प्रवृत्तिर्जाता । अत एवास्या अपि रूपाक्षरेण ति-पूर्वपठितमेवोदाहरणं बोद्धव्यम् ।

१ सप्तमगणस्य प्रथमाक्षरादारभ्य सुवन्मादिपदं प्रवर्त्तते ननु तत्र प्रथमाक्षरं  
गणविगार्यं पूर्वमाह्वयन इति स्पष्टार्थः । यथास्या उदाहरणे 'तचक्र' इति षष्ठगणस्य  
मध्यगुरौ उदाहरणाक्षरेभ्यः परभूतानां सप्तमगणस्योदाहरणभूतानां 'तुमचर' इति अलुर्णा-  
मक्षराणां प्रथमात् 'ड' इत्यक्षरात् सुवन्मादिपदप्रवृत्तिर्जाता । ननु तदक्षरं गण-  
विभागनिष्पद्यार्थं पूर्वमाह्वयम् ।

२ षष्ठमध्यगुदगणात् परतः सप्तमसर्वलघुगणवत्पार्योदाहरणं ब्रह्म क्षत्रेति ।  
षष्ठसर्वलघुगणात् परतः सप्तमसर्वलघुगणवत्पार्यो उदाहरणं जयतीति । अनयोर्गणप्रभेद-  
दर्शनमुक्तोकाक्षरमक्षकोपरि कृतं वर्त्तते । तत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ।



सर्व० १ ज०२    सर्व० २    म०४    द्वि०५    ए०६    द्वि०७ मु०  
 | | | | | S | | | | S | | S S | S S S

अनवरतवित्त-वितरण-निर्जित-चम्पाधिपो मुञ्चः ॥

(११०) अन्त्ये पञ्चमः ॥ २० ॥

अन्ते भवमन्थं, दिगादित्वाद् यत् । अन्त्ये द्वितीयेऽर्धे पञ्चमश्लेद-  
 गणः (॥॥) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते । तत्रोदा-  
 हरणम् ।

सर्व० १    म० २    द्वि० २    स० ४    स० ५    ज० ६    म० ७ मु०  
 | | | | S | | S S | | S | | S S | S | S

स जयति वाक्पतिराजः सकलार्थिमनोरथैक-कल्पतरुः ।

द्वि० १    ज० २    म० २    द्वि० ४    सर्व० ५    ए० ६    म० ७ मु०  
 S S | S | S | S | S S | | | | S | S

प्रत्यर्थिभूत-पार्थिव-लक्ष्मी-दृष्टहरण-दुर्ललितः (१) ॥

(१११) षष्ठश्च ल् ॥ २१ ॥

अन्त्ये इत्यनुवर्त्तते । 'अन्त्ये' द्वितीयेऽर्धे, मध्यगुरौ (।S।)  
 सर्वलघौ (॥॥) वा षष्ठे गणे प्राप्ते, तदपवादी लकारो विधीयते ।  
 पूर्वमेवोदाहरणम् ॥

१ अस्या उभरदशे दृष्टदरेतिपञ्चमस्य सर्वलघुगणस्य प्रथमादक्षरात् हकारात्  
 चारथ्य पदोत्पत्तिः, न तु सत्तुर्थगणावयवोभूतादक्षरात् । अतः प्रथमादिपद-  
 प्रवृत्तिमती चार्थेयम् ।

(११९) त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २२ ॥

चकारोऽन्त्य इत्यणुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्या पथ्या नाम भवति । तदयथा,

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ म०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ नु०  
 S S S S S S | S S S | S S S S

पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जिनात्मा नरी न रोगी स्यात् ।

सर्व०१ म०२ द्वि०३ म०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ नु०  
 | | | S | | S S S | S S | S S S

यदि वचसा मनसा वा ऋच्छति नित्यं न भूतेभ्यः (१) ॥

पादग्रहणं यत्पुपलक्षणार्थम् ॥

(१२०) विपुलाऽन्या ॥ २३ ॥

यस्या आर्याया अन्त्येर्द्धे आद्ये वा उभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विनास्यति, सा आर्या विपुला नाम । सा चाद्यन्तोभयपूर्वकत्वात् त्रिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् । तत्रादि-विपुला ।

द्वि०१ द्वि०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ द्वि०७ नु०  
 S S S S S S | S S S | | | S S S

स्निग्धच्छाया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिद्वनतघ्राणा ।

१ यस्या उभयदले गणत्रयेषु पादसमाप्तिरत इयं पथ्या नामार्था ।

सर्व०२ द्वि०२ द्वि०३ स०४ द्वि०५ ए०६ द्वि०७ गु०

~~~~~  
 | | | | S S S S | | S S S | S S S

मुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रीत्याद्य माण्डव्यः (१) ॥

अन्तविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स०३ म०४ द्वि०५ ज्ञ०६ द्वि०७ गु०

~~~~~  
 S S | S | | | 6 6 1 | S S | S | S S S

चित्तं हरन्ति हरिणीदीर्घदृशः कामिनां कलालापैः ।

द्वि०१ ज्ञ०२ द्वि०३ सर्व०४ स०५ ए०६ सर्व०७ गु०

~~~~~  
 S S | S S S | | | | | S | | | S

नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला (२) ॥

उभयविपुला ।

द्वि०१ सर्व०२ स०३ ज०४ द्वि०५ ज०६ म०७ गु०

~~~~~  
 S S | | | | | S | S | S | S | S | S

या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।

द्वि०१ ज०२ स०३ ज०४ म०५ ए०६ म०७ गु०

~~~~~  
 S S | S | | | S | S | S | | | S | | S

गम्भीरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा (३) ॥

१ अत्र मुखे आद्यदले 'स्त्रिगु' 'स्त्र्याया' 'स्त्र्याव' इति गणवचनमुल्लङ्घ्य स्त्रावण्य-
 शब्दपर्यन्तं पादी विश्राव्यति, अत इयं मुखविपुला नाम आर्था । उल्लङ्घयत्वा
 मुखप्राश्नस्त्यावती रमणी च मुखविपुला कथ्यते ।

२ अस्या जघने (अग्रे) चरमदले 'नीवी' 'विमोच' 'नया' इति गणवचनत् परं
 चतुर्थमहाश्वरे अकारे पादी विश्राव्यति, अत इयं जघनविपुला नाम आर्था ।
 उल्लङ्घयत्वा जघनयोवपुल्यवती प्रश्लजघना नारी च जघनविपुला कथ्यते ।

३ अस्या उभयोर्दलयोर्जघनवानो 'यास्त्री' 'कुचकल' 'सनित' इत्यत्र 'गम्भी'

अत्रोच्यते । पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षण-
विरोधस्तेन मित्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलया स्पृष्टस्तेनैव
पथ्यात्वं नष्टं भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य विपुला-
यास्तत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणैकांश-
वैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद् विपुला भवत्येव । पथ्याचपल-
योश्च विरोधाभावाद् बाध्यबाधकभावावो नास्ति । तत्रायं
सङ्ग्रहः ।

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्त्रस्ततश्चतस्त्रस्ताः (१) ।
चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्थाः स्युः ॥
गौतिचतुष्टयमित्थं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।
साकल्येनार्थ्याणामशीतिरेव भेदाः स्युः (२) ॥

‘रनाभि’ ‘रतिदी’ इत्यत्र च पादो न विनाश्रयति, अत इत्वं मन्त्रविपुला नाम आर्या ।
कुवादिमन्त्रादिलक्ष्ययुक्ता योषिच मन्त्रविपुला उच्यते ।

१ तिचोविपुलाश्चतस्रश्चैता इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । तिचो विपुला-
श्चतस्रस्तस्रस्ता इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अशीतिरेवं विकल्पाः स्फुरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।
एका पथ्या, तिचो विपुलाः, मिलिता एताः, चतस्रो जाताः । पुनरेताः, चपला-
भेदवधैः प्रत्येकं विशेषिताः सत्यो द्वादशान्या आर्या जायन्ते । एताश्च सर्वा मिलित्वा
षोडशार्था भवन्ति । एवं गौतिचतुष्टयमित्थं गौतिचतस्रश्चैताश्च पूर्वाः षोडश-
भेदैर्विभिन्नाः सत्यः प्रत्येकं षोडशषोडशप्रकारा आर्या जायन्ते । सर्वाश्चैताः
पञ्चषोडशसङ्ख्यात्मिका आर्या मिलित्वा अशीतिरपजायन्ते । पुनरेता अशीति-
रार्थाः मुखबोधार्थमघोषः क्रमेण नामोज्जेखेनापि विन्यस्यन्ते । यथा,

पथ्यार्था १ । आदिपुलार्था २ । अन्तविपुलार्था १ । उभयविपुलार्था ४ ।
मुखचपलापथ्यार्था ५ । मुखचपलादिविपुलार्था ६ । मुखचपलान्तविपुलार्था ७ ।
मुखचपलोभयविपुलार्था ८ । जघनचपलापथ्याया ९ । जघनचपलादिविपुलार्था १० ।

तेषामनुक्तोदाहरणान्युद्धानि ॥

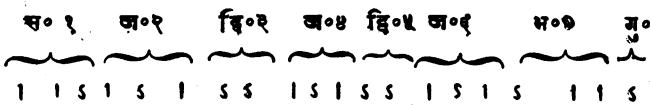
अघनचपलान्विपुलार्था ११ । अघनचपलोभयविपुलार्था १२ । महाचपलापथ्यार्था १३ ।
 महाचपलादिविपुलार्था १४ । महाचपलान्विपुलार्था १५ । महाचपलोभय-
 विपुलार्था १६ । गीतिपथ्यार्था १७ । गीत्यादिविपुलार्था १८ । गीत्यन्वविपु-
 लार्था १९ । गीत्युभयविपुलार्था २० । मुखचपलागीतिपथ्यार्था २१ । मुखचपला-
 गीत्यादिविपुलार्था २२ । मुखचपलागीत्यन्वविपुलार्था २३ । मुखचपलागीत्युभय-
 विपुलार्था २४ । अघनचपलागीतिपथ्यार्था २५ । अघनचपलागीत्यादिविपुलार्था २६ ।
 अघनचपलागीत्यन्वविपुलार्था २७ । अघनचपलागीत्युभयविपुलार्था २८ । महा-
 चपलागीतिपथ्यार्था २९ । महाचपलागीत्यादिविपुलार्था ३० । महाचपलागीत्यन्व-
 विपुलार्था ३१ । महाचपलागीत्युभयविपुलार्था ३२ । उपगीतिपथ्यार्था ३३ । उप-
 गीत्यादिविपुलार्था ३४ । उपगीत्यन्वविपुलार्था ३५ । उपगीत्युभयविपुलार्था ३६ ।
 मुखचपलोपगीतिपथ्यार्था ३७ । मुखचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ३८ । मुखचपलोप-
 गीत्यन्वविपुलार्था ३९ । मुखचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४० । अघनचपलोपगीति-
 पथ्यार्था ४१ । अघनचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४२ । अघनचपलोपगीत्यन्वविपु-
 लार्था ४३ । अघनचपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४४ । महाचपलोपगीतिपथ्यार्था ४५ ।
 महाचपलोपगीत्यादिविपुलार्था ४६ । महाचपलोपगीत्यन्वविपुलार्था ४७ । महा-
 चपलोपगीत्युभयविपुलार्था ४८ । उद्गीतिपथ्यार्था ४९ । उद्गीत्यादिविपुलार्था ५० ।
 उद्गीत्यन्वविपुलार्था ५१ । उद्गीत्युभयविपुलार्था ५२ । मुखचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५३ ।
 मुखचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ५४ । मुखचपलोद्गीत्यन्वविपुलार्था ५५ । मुखचपलो-
 द्गीत्युभयविपुलार्था ५६ । अघनचपलोद्गीतिपथ्यार्था ५७ । अघनचपलोद्गीत्यादि-
 विपुलार्था ५८ । अघनचपलोद्गीत्यन्वविपुलार्था ५९ । अघनचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६० ।
 महाचपलोद्गीतिपथ्यार्था ६१ । महाचपलोद्गीत्यादिविपुलार्था ६२ । महाचपलोद्गी-
 त्यन्वविपुलार्था ६३ । महाचपलोद्गीत्युभयविपुलार्था ६४ । आर्थागीतिपथ्यार्था ६५ ।
 आर्थागीत्यादिविपुलार्था ६६ । आर्थागीत्यन्वविपुलार्था ६७ । आर्थागीत्युभयविपु-
 लार्था ६८ । मुखचपलार्थागीतिपथ्यार्था ६९ । मुखचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७० ।
 मुखचपलार्थागीत्यन्वविपुलार्था ७१ । मुखचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ७२ । अघन-
 चपलार्थागीतिपथ्यार्था ७३ । अघनचपलार्थागीत्यादिविपुलार्था ७४ । अघनचप-
 लार्थागीत्यन्वविपुलार्था ७५ । अघनचपलार्थागीत्युभयविपुलार्था ७६ । महाचपला-

(१२१) चपला द्वितीयचतुर्थौ मध्ये जौ (१) ॥ २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरुः(॥६॥)भवतः, प्रथमस्यान्तगुरुः(॥६॥), तृतीयो द्विगुरुः(॥६॥), पञ्चमस्यादिगुरुः(॥६॥), शेषं यथाप्राप्तं । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सार्था चपला नाम । उदाहरणमग्रतः ॥

(१२२) पूर्वे मूखपूर्वा ॥ २५ ॥

पूर्वेऽर्धे चपलाक्षरपञ्चद भवति, तदासौ मुखचपला चार्था (१) । पथ्यापूर्वं मुखचपलीदाहरणम् ।

अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी(१)कुटिला ।

यौगोतिपथ्यार्था ०७ । मद्याचपलार्थागीत्यादिविमुक्तार्था ०८ । मद्याचपलार्थागीत्यन्त-
विपुक्तार्था ०९ । मद्याचपलार्थागीत्युभयविपुक्तार्था १० इति । एतासामुदाहरणानि
नामाद्युक्तमूल्यानि । अप्रसिद्धिहेतोर्न तानि ग्रन्थेष्वन्यत्र प्रदर्शितानि । अत्र मुखचपल-
शब्दयोः शब्देषु पूर्वमुदाहरणैः । यथा अतीरस्य मुखं पूर्वं जघनसोत्तरमतोत्रापि च्छन्दः-
शास्त्रे चार्थापूर्वोत्तरार्थयोर्मुखजघनलक्षणा । विपुक्तचपलशब्दयोरपि पूर्वोक्त-
लक्षणातिशयकारणैः । यथा वैपुक्तचपलशब्दयोर्न नियमस्तिष्ठति नियमातिशय एव
भवति । अतोत्रापि तयोः पूर्वोक्तलक्षणातिशयकारणैः अकस्मात् । चार्थादाहरणेषु तु
मुखजघनदिशब्दानां पञ्चे प्रकृतार्थेषु परिच्छेदे ।

१ जघनदलशब्दोर्मध्यगतौ जघनौ चेषपला लक्षणां सिद्धयति, एतद्वैतत्प्रसङ्गस्य-
च्छन्दोमञ्जरीट्टनरत्नाकरादिषु प्रतिपादितम् । यत्तु हलायधेन प्रथमस्यान्तगुरु-
त्याद्युक्तं, तच्चिन्त्यम् । सर्वत्र चपलीदाहरणेषु प्रथमस्यान्तगुरोः पञ्चमस्यादिगुरोः
दर्शयत् ।

- २ मुखचपला भावेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
- ३ परस्य रन्ध्राद्युच्चारिण्येति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

द्वि०१ सर्व०१ द्वि०१ द्वि०४ द्वि०५ ए०१ सर्व०० गु०

SS | | | | S S S S S S | | | | S

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला (१) ॥

आदिविपुलापूर्वकं (१) मुखचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०१ द्वि०१ ज०४ द्वि०५ ज०१ द्वि०० गु०

SS | S | S S | S | S | S | S | S | S S

यस्याश्च लोचने (१) पिङ्गले ध्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।

स०१ ज०१ द्वि०१ द्वि०४ म०५ ए०१ सर्व०० गु०

| | S | S | S S S S | | | | | | S

विपुलोऽन्नताश्च दन्ताः कान्ताऽसौ भवति मुखचपला (१) ॥

उभयविपुलापूर्व (५) मुखचपलोदाहरणम् ।

१ अस्या उभयोर्दंशयोरिति मध्ये पादो विभाव्यति, पुनः पूर्वार्धे 'वशादि' इति द्वितीयः 'परस्व' इति चतुर्थस्य अगवः, अतिदेति अन्नगुदगवः प्रथमः, 'जिह्वा' इति तृतीयो द्विगुदगवः, वर्णने, रनेनेयं मुचे पूर्वार्धे चपलाश्चक्युन्ना भवति, अतः पद्यापूर्विका मुखचपला नाम आर्येयम् । 'मुचे' आस्ये, चापत्यवतो उत्तलस्य नारी च मुखचपला नामेत्यपरोर्यः ।

१ विपुलापूर्वकमिति छ, चिह्नितपुलकपाठः ।

२ अस्या विलोचने इति छ, न, चिह्नितपुलकपाठः । पुलकान्तरपाठश्च ।

३ अस्या मुचे पूर्वार्धे आदिविपुलावत् 'नेपि' इति तृतीयमहान्ते पादो न विभाव्यति, अथ द्वितीयादेर् तु 'दन्ताः' इति तृतीयमहान्ते पादः पद्यावत् विभाव्यति, द्वितीयावतुर्थो च अगवो छः, अत इत्यभादिविपुलापूर्विका मुखचपलानामार्गा । पिङ्गललोचनेवादिशक्यस्युन्ना मुचे वाक्चापत्यवतो नारी च मुखचपलेत्युचते ।

४ अन्तविपुलापूर्वकमिति छ, चिह्नितपुलकपाठः, पुलकान्तरपाठश्च ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ गु०

विपुलाभिजातवंशोद्भवापि रूपातिरेकरम्यापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ सर्व०५ ए०६ सर्व०७ गु०

निसार्थ्यते गृह्णादक्षभापि यदि भवति मुखचपला (१) ॥

(१२९) जघनपूर्वतरत्र ॥ २६ ॥

द्वितीयेऽर्धे चपलालक्षणेऽद् भवति, सा आर्या जघन-
चपला नाम ।

तत्र पथ्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

द्वि०१ म०१ द्वि०२ म०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०

यत्पादस्य कनिष्ठा, न स्पृशति महीमनामिका वापि ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६ सर्व०७ गु०

सा सर्वधूर्त्तभोग्या, भवेद्वश्यं जघनचपला (२) ॥

अन्तविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम् ।

१ अस्या उभयदले गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति, पुनः द्वितीयचतुर्थौ जगणौ, प्रथमो सगणः, द्वितीयो द्विगुणः वर्तते, अत इयमुभयविपुलापूर्विका मुखचपला नाम आर्या । उक्तलक्षणा मुखे आस्ये वाक्पापस्यवती च नारी मुखचपलेत्युच्यते ।

२ अस्याः पूर्वार्धे 'यत्पा' 'दस्यक' 'निष्ठा' इति गणत्रयान्ते पादः समाप्यते, 'जघने' उत्तरार्धे द्वितीयः, चतुर्थस्य जगणो वर्तते, अत इयं पथ्यापूर्विका जघन-
चपलानामार्था बोध्या । एतदर्थोक्तलक्षणा जघनयोश्चापस्यवती नारी च जघन-
चपलेत्युच्यते ।

दि०१ दि०२ दि०२ अ०४ दि०५ अ०६ दि०७ गु०

~~~~~  
 S S S S S S | S | S S | S | S S S

यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनो दीर्घा ।

स०२ अ०२ दि०२ अ०४ भ०५ ए०६ स०७ गु०

~~~~~  
 | | S | S | S S | S | S | | | | S S

विपुले कुले प्रवृत्तापि सा ध्रुवं जघनचपला स्यात् (१) ॥

महाविपुलापूर्वकं जघनचपलीदाहरणम् ।

स०२ स०२ स०२ अ०४ भ०५ अ०६ दि०७ गु०

~~~~~  
 | | S | | S | | S | S | S | | | S | S S S

मकरध्वजसद्धानि दृश्यते स्फुटं तिलकलाञ्छनं यस्याः ।

स०२ अ०२ दि०२ अ०४ भ०५ ए०६ स०७ गु०

~~~~~  
 | | S | S | S S | S | S | | | | S S

विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ (२) ॥

१ अस्याः 'अने' उत्तरार्द्धे तु विपुलावत् गणत्रयान्ते पादो न विश्राम्यति, अपितु चतुर्थगणस्याद्यक्षरे 'पि'कारे । पुनः 'जघने' उत्तरार्द्धे, चपलावत् सगणः (॥S) प्रथमः, द्वितीयः, चतुर्थस्य (।S।) अगणः, द्विगुणस्तृतीयः, आदिगुणस्य गणः पञ्चमो वर्तते, अत इयमन्तविपुलापूर्विका जघनचपलार्था परिज्ञेया । उक्तलक्षणा गारी च जघनचलोच्यते । सुखबोधार्थं कतिपयानामार्थाणां गणविभागदर्शनं विद्व-
 रेण वर्धितं, अन्यबाहुल्यभयादितः परं सङ्क्षिप्य तद्व्याप्ति ।

२ अस्या महाविपुलावत् उभयोर्दलयोस्त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, पुनः 'जघने' उत्तरार्द्धे, चपलावत् सगणः प्रथमः, अगणौ द्वितीयचतुर्थौ, द्विगुणः तृतीयः, पञ्चमो भग्न, अत इय महाविपुलापूर्विका जघनचपला नामार्था ज्ञेया । उक्तलक्षणा

(१२४) उभयोर्महाचपला ॥ २७ ॥

यस्या उभयोरर्धयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्या महा-
चपला नाम । तत्र पथ्यापूर्वकं महाचपलीदाहरणम् ।

स०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 | | S | S | S S | S | S S S | S | S S S
 हृदयं चरन्ति नार्यो मुनेरपि भूकटाक्षविश्वे पैः ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ ए०६ म०७ गु०
 S S | S | S S | S | S S | S | S
 दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः (१) ॥

विपुलापूर्वकं महाचपलीदाहरणम् ।

स०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 | | S | S | S S | S | S S S | S | S S S
 चिवुके कपोलदेशेपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

कामिनी च अघनचपलोच्यते । मकरध्वजस्य सङ्गनि भवति स्फुटनिलकलाञ्जनं
 यस्या इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । परन्वेताद्ग्रपाठे महाविपुलालक्षणं न घटते ।
 अत्र तु सङ्गनीत्यत्र गणदयान्ते पादविचामो जायते, वस्तुतस्तु नैव आवश्यकः । उत्तरार्द्ध-
 प्रथमे विपुलान्वयजातापि इति, विपुलान्वयजातापि इति, विपुले कुले प्रजाता-
 पोति च पुस्तकत्रयपाठः ।

१ अस्याः पथ्यावदुभयत्र गणदयान्ते पादो विनाम्यति, पुनस्तत्र चपलावत् गम-
 धगौ अगणौ द्वितीयचतुर्थैः, द्विगुणसृतीयो, वर्धते, अत इयं पथ्यापूर्विका महा-
 चपला नामार्या । एतदार्योक्तलक्षणा महाचापत्यविशिष्टा सुन्दरी च महा-
 चपलोच्यते ।

स०१ ज०२ द्वि०३ ज०४ द्वि०५ ए०६भ०७ गु०
 ──── ──── ──── ──── ──── ────
 | | S | S | S | S | S | S | S | S | S | S

विपुलान्वयप्रसूतापि जायते सा महाचपला (९) ॥

(१५) आद्यर्द्धसमा गीतिः ॥२८॥

आद्येनार्द्धेन सममन्थं यस्याः (९) सा आद्यर्द्धसमा, मध्यपद-
 लोपी समासः (९) । एतदुक्तं भवति द्वितीयेष्वर्द्धे षष्ठो गणो
 जकारो न्लौ वा कर्त्तव्यः । तत्र पथ्यागीत्युदाहरणम् ।

स०१ द्वि०२ स०३ म०४ स०५ ज०६ द्वि०७ गु०
 ──── ──── ──── ──── ──── ──── ────
 | | S | S | S | S | S | S | S | S | S | S

मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।

द्वि०१ म०२ द्वि०३ स०४ स०५ ज०६ म०७ गु०
 ──── ──── ──── ──── ──── ──── ────
 S | S | S | S | S | S | S | S | S | S

गीतिः पौरबधूनामधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति (४) ॥

आदिविपुलागीत्युदाहरणम् ।

१ यस्या विपुलावदुभयत्र गणत्रयान्ते पादो न वित्राम्यति, पुनस्तत्र महाचपला-
 वत् ममध्यमौ जगणौ द्वितीयचतुथा, द्विगुबन्धनीयः, वर्त्तते, अत इयं विपुला-
 पूर्विका महाचपला नामार्था वेदितव्या । उक्तस्यैषा महाचापस्यवती च नारी
 महाचपलोत्पन्ने ।

२ आद्यर्द्धेन सममन्थमर्द्धं यस्या इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । आद्येन
 सममन्थमर्द्धं यस्याः, आद्यर्द्धेन सममन्थं यस्या इति च पुस्तकान्तरपाठः ।

३ अन्वयपदलोपी समास इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ पौरबधूनां सुप्तं कुसुमायुधं प्रबोधयतीति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । यस्याः
 पथ्यावदुभयत्र गणत्रयान्ते पादो वित्राम्यति, पुनरस्या उभयार्द्धे षष्ठजगणसुप्तान्त

स०१ म०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ नु०
 | | | | S | | S S | S | S S | S | | | S S
इयमपरा विपुलागीतिरुच्यते सर्व्वलोकहितक्षेताः ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ स०५ ज०६ द्वि०७ नु०
 | | S | S | S S | S | | | S | S | S S S S
यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि (१)॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ज०६ स०७ नु०
 S S | S | S S | S | S S | S | | | S S
कामञ्चकास्ति गीतिर्द्गीहृशां सीधुपानचपलानाम् ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ सर्व०६ स०७ नु०
 | | S | S | S S | S | S S | | | | | S S
सुरतञ्च मुक्तलञ्जं निरर्गलालापमणितरमणीयम् (२)॥

महाचपलामहाविपुलागीत्युदाहरणम् ।

समाने वर्णेते, अत इयमार्याप्रथमाद्द्वलक्षयती पथ्यापूर्विका गीतिर्नार्यां ज्ञातव्या ।
 सुरतलामाश्लापस्य गीतिरुच्यते ।

१ अस्या विपुलावत् पूर्वार्द्धे गच्छत्येषु पादो न विश्राम्यति, उत्तरार्द्धे तत्र विश्राम्यति, पुनश्चमे इत्थे षष्ठ्यञ्जवलात्माने वर्णेते, अत इयमादिविपुलापूर्विकाथार्था-
 प्रथमाद्द्वलक्षयती गीतिर्नार्या । विपुलोद्घोषस्य विपुला गीतिरुच्यते ।

२ निरर्गलोपमणितरमणीयमिति पुस्तकान्तरपाठः । निरर्गलोपमणितर-
 मणीयमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । निरर्गलोपमणितरमणीयमिति ग,
 चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्याः पथ्याचदुभयत्र गच्छत्यान्ते पादो विश्राम्यति, पुनः

द्वि०१ अ०२ द्वि०१ अ०४ द्वि०५ सर्व०६ सर्व०७ गु०
 S S | S | S S | S | S S | | | | | | | S

पञ्चेषुवल्लभः पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।

स०१ अ०२ द्वि०३ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 | | S | S | S S | S | S S | S | S S S

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः (१)॥

(१२१) अन्त्ये नोपगीतिः ॥२६॥

अन्त्येनार्हेन सममाद्यमर्हं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।

तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ म०२ म०३ द्वि०४ द्वि०५ ए०६म०७ गु०
 S S S | | S | S S S S | S | S

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।

प्रथमैर्द्वे षष्ठो अमर्हः, द्वितीयैर्द्वे षष्ठो मल्लधुरूपः सर्वलधुर्गर्भोक्ति, महाचपलावत्
 उभयम द्वितीयतुर्यौ ममध्ये औ, तृतीयो द्विगुबन्ध, वर्तते, अत इयं पथ्यामहाचपला-
 पूर्विका गीतिर्नामार्था ।

१ यस्या महाचपलावत् दलद्वये द्वितीयतुर्यौ ममध्ये औ, तृतीयो द्विगुबन्धात्, पुनरुभयार्धे महाविपुलावत् मल्लधुरूपो पादो न विनाम्यति, प्रथमार्धे पुनः षष्ठो मल्लधुरूपः सर्वलधुर्गर्भः, द्वितीयार्धे षष्ठो अमर्हो वर्तते, अत इयं महाचपला-
 महाविपुलापूर्विका गीतिर्नामार्था । चलायुधमते गीतिलक्षणे षष्ठो अमर्हो मल्लधु-
 रूपेण मन्त्रेण विकल्प्यते, अत एतदुदाहरणद्वये प्रथमार्धे द्वितीयार्धे च षष्ठो मल्लधुरूपो गणो दृश्यते ।

सर्व०२ म०२ म०२ स०४ द्वि०५ ए०६द्वि०७ मु०
 इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्यज्यतेदेशः(१) ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम्(२) ।

स० १ ज० २ द्वि० ३ सर्व० ४ म० ५ ए० ६द्वि० ७ मु०
 विपुलोपगीतिभ्रूङ्कारमुखरिते भ्रमरमालानाम् ।

द्वि० १ ज० २ द्वि० ३ ज० ४ स० ५ ए० ६द्वि० ७ मु०
 रेवातपोवने वस्तुतोऽस्तु सततं मम प्रीतिः (१) ॥

पथ्यामहाचपलीपगीत्युदाहरणम् ।

स० १ ज० २ द्वि० ३ ज० ४ द्वि० ५ ए० ६म० ७ मु०
 विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।

१ अस्या गणद्वयेषु पादो पथ्यावद् विनाम्यति, पुनरार्याषष्ठै कलधुगणवदन्याह-
 सममद्द्वयमद वर्तते, अत इयमार्यान्वदलविन्यासवती पथ्यापूर्विकोपगीतिर्मा-
 मार्या । विपरीतभावगर्भगानक्षोपगीतिवच्यते ।

२ पथ्याविपुलोपगीतियुदाहरणमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठो न सङ्गतः ।

३ वस्तुमस्तु सततं द्वि ने प्रीतिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।
 अस्या उभयदलबीजेषु गणेषु पादो न विनाम्यति, पुनः षष्ठै कलधुगणवदार्था-
 द्वितीयदलवह्लद्वयं समं वर्तते, अत इयं नामाठरूपलक्षणा महाविपुला-
 पूर्विकोपगीतिर्मामार्या । प्रचुरमानश्च विपुलोपगीतिः कथ्यते ।

द्वि०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ए०६द्वि०७ मु०
 ~~~~~  
 S S | S | S S | S | S S | S S  
**वैराग्यभावनानां तथोपगोत्या भवेत् स्वस्थम् (९) ॥**

महाचपला-महाविपुलोपगोत्युदाहरणम् (९) ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ म०५ ए०६द्वि० मु०  
 ~~~~~  
 | | S | S | S S | S | S | | | S S S
विपुलोपगोति सन्त्यज्यतामिदं स्वरुचकं भिक्षा(९) ।

स०१ ज०२ द्वि०२ ज०४ द्वि०५ ए०६द्वि०७ मु०
 ~~~~~
 | | S | S | S S | S | S S | S S S
विषयाभिलाषदोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् (१०) ॥

(१०) उत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तात् क्रमाद् विपरीतक्रम उत्क्रमः । अयमर्थः, आद्य-

१ अस्या उभयत्र गुरुत्वेषु पादो विश्राम्यति, पुनः षष्ठैकलघुगुरुवदार्थाद्वितीय-
 दलवद्दलद्वयमस्ति, द्वितीयतुर्थौ गमध्वौ औ, उभयत्र द्विगुणश्च तृतीयः, वर्णते, अत इयं
 नामानुरूपलक्षणत्रयाक्रान्ता पथ्यामहाचपलापूर्विकोपगीतिर्नामार्था ।

२ महाविपुलामहाचपलोपगोत्युदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इदं स्थानकं भिक्षो इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ बाध्यते चञ्चलं चेत इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्या-
 उभयार्द्धे प्रथमः सगणः, द्वितीयचतुर्थौ अगणौ, तृतीयो द्विगुणः, महाविपुलापत्
 पुनरुभयत्र गुरुत्वयोः पादो न विश्राम्यति, उपगीतिवत् षष्ठैकलघुगुरुवदार्थान्दल-
 वद्दलद्वयं च वर्णते, अत इयं नामदयानुरूपलक्षणत्रयाक्रान्ता महाचपलामहाविपुला-
 पूर्विकोपगीतिर्नामार्था ।

मन्थं^(१) भवत्यर्द्धमन्थमादौ, सा उद्गोतिर्नामार्था । तत्र पथ्यो-
न्नीत्युदाहरणम् ।

म०१ द्वि०२ स०२ स०४ द्वि०५ ए०६ म०७ गु०
 ५ । १ ५ ५ । १ ५ । १ ५ ५ ५ । ५ । १ ५

व्याध इवोद्गोतिरवैः प्रथमं तावन्मनो हरसि ।

म०१ स०२ म०३ द्वि०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०७ गु०
 ५ । १ । १ ५ ५ । १ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ ५ ५

दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शल्यैः^(२) ॥

महाविपुलोद्गोत्युदाहरणम् ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०३ अ०४ स०५ ए०६ म०७ गु०
 ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । १ ५ । ५ । ५ । ५

एषा तवापरोद्गोतिरत्र विपुला परिभ्रमति^(३) ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०३ सर्व०४ द्वि०५ अ०६ स०७ गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । १ । १ । ५ ५ । ५ । १ । ५ ५

त्वद्दक्षभापि यत् कीर्त्तिरखिलदिक्पालपार्श्वमुपयाति^(४) ॥

पथ्यामहाचपलाद्गोत्युदाहरणम् ।

१ आश्रमन्ते इति ष, म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ विप्रियैः सर्वैरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्याः पथ्यावदुभयत्र मन्थने
 पादो विश्राम्यति, पुनः षष्ठैकलघुगणवदार्थाया अनन्धमर्द्धमादौ, षष्ठजगणवदाश-
 मर्द्धं चान्ते वर्तते, अत इयं पथ्यापूर्विकोद्गोतिर्नामार्था ।

३ उद्गोतिः सर्वत्र परिभ्रमतीतिपाठः क, चिह्नितपुस्तकेति । परन्तु एतादृश-
 पाठे उद्गोतिलक्षणसमन्वयो न भवति । प्रथमाद्द्वैकलघुगणस्यास्त्राभात् ।

४ अस्या उभयदले महाविपुलावद्गणवये पादो न विश्राम्यति, पुनरार्थायाः षष्ठ-

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ ए०६ म०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । । ५ ५
 उद्गीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते कामचपलानाम् ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ द्वि०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५
 तस्मान्मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम् ।

स०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ ए०६ म०० गु०
 । । ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५
 विपुला पयोधरश्रोणिमण्डले चक्षुषोश्चपला ।

द्वि०१ अ०२ द्वि०२ अ०४ द्वि०५ अ०६ म०० गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५
 उद्गीतिशालिनी कामिनी च सा वालिनी मनो हरति (२) ॥

सप्तमशवद् द्वितीयाहंभासं, षष्ठमशवत् प्रथमाहंमन्यं वर्त्तते, अत इयं सस्त्र-
 लक्षणाक्रान्ता महाविपुलापूर्विकोद्गीतिर्नामायां । मद्युद्घोषणा च विपुलोद्गीति-
 र्भवति ।

१ प्रदेशमेतं समेतमेताभिरिति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
 अस्याः पथ्यावद् दलद्वये त्रिषु गणेषु पादो विश्रायति, पुनरुभयाहं महाचपलावद्
 द्वितीयचतुर्थ्यां अगणौ गुरुमध्यगतौ स्तः, द्विगुरुश्च तृतीयो वर्त्तते, पुनरुद्गीति-
 वदार्थोभयाहं विपरीते वर्त्तते, अत इयं सस्त्रलक्षणाक्रान्ता पथ्यामहाचपला-
 पूर्विकोद्गीतिर्नामायां ।

२ वालिनी मनो हरतीति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्या
 दलद्वये महाविपुलावद्गणद्वये पादो न विश्रायति, पुनर्महाचपलावद्गणद्वयाहं

(१२८) अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ॥ ३१ ॥

अष्टगणे प्रथमाद्धे, सा (१) आर्यागीतिर्नामार्था । अष्टमी-
ऽपि गणस्रतुर्मात्रको (२) भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्द्वितीयम-
प्यर्द्धं तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गणी द्विविकल्प एव नलकारः ।
अर्द्धे इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणाद् गणग्रहणाच्च इयमपि
पथ्यादिलक्षणपूर्विका आर्यागीतिः । पथ्यार्यागीत्युदाहरणम् ।

सर्व०१ सर्व०२ द्वि०३ द्वि०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ स०८
 | | | | | | | S S S S S S S | S S | S S

अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरं ब्रह्मपरम् ।

द्वि०९ द्वि०९ स०१ स०४ द्वि०५ ज०६ द्वि०७ द्वि०८
 S S S S | S | S S S S | S S S S S S S S

आत्मानं भावयती भवमुक्तिः स्याद्वितीयमार्थागीतिः (३) ॥

महाविपुलार्यागीत्युदाहरणम् ।

द्वितीयचतुर्थौ गुरुमध्यगतौ जगन्तौ, द्विगुरुश्च तृतीयोस्ति, पुनरुद्गीतिवदार्षो-
भयाद्धे विपरीते वर्त्तते, अत इयं महाविपुलामहापल्लापूर्विकोद्गीति-
नामार्था ।

१ अष्टगणाः प्रथमाद्धे यस्या भवन्ति सा इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चतुर्मात्रिक इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुंलकारपरपाठश्च । चतुर्मात्रिक-
एव इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ यस्याः पथ्यावत् त्रिवु मसेषु पादो विश्राम्यति, पुनरुद्गीतिवदार्षोर्दृष्टमर्थाः
सन्ति । षष्ठश्च जगन्तौ वर्त्तते, अत इयं पथ्यःपूर्विकार्यागीतिनामार्था । आर्यजनाना-
मासमन्ताद्गीतिनार्यागीतिः कथ्यते ।

स०१   ज०२   स०२   ज०४
 ────   ────   ────   ────
 । । ५ । ५ । । । ५ । ५ ।
विषयाभिलाषमृगट्षिका ध्रु

स०५   सर्व०६   सर्व०७   स०८
 ────   ────   ────   ────
 ५ । । । । । । । । । । । । ५
वं चरति चरिणमिव हतहृदयम् ।

स०१   ज०२   स०२   ज०४
 ────   ────   ────   ────
 । । ५ । ५ । । । ५ । ५ ।
विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्त-

द्वि०५   ज०६   सर्व०७   द्वि०८
 ────   ────   ────   ────
 ५ ५ । ५ । । । । । । । ५ ५
तस्य ज्यते विषयससङ्गः (१) ॥

पथ्याजघनचपलार्यागीत्युदाहरणम् ।

द्वि०१   ज०२   द्वि०२   स०४   द्वि०५   सर्व०६   स०७   स०८
 ────   ────   ────   ────   ────   ────   ────
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । । ५ ५ ५ । । । । । । । ५ । ५
वाताहतोर्मिमालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

१ विपुलात्मभिक्षतो मोक्षकाङ्क्षिभिरुच्यते विषयसुखसङ्ग इति च, चिह्नित-
 बुक्षकपाठः । अस्या महाविपुलावहृल्लहये विपु गणेषु पादो न विश्राम्यति,
 पुनरभयदल्योरदृग्गणाः सन्ति । पद्यो गद्यः सर्वलघुसंध्यगुरुच वर्तेते । अत इयं
 महाविपुलापूर्विकायैर्नीतिर्नामाया ।

द्वि०१   अ०२   द्वि०२   अ०४   द्वि०५   अ०६   द्वि०७   स०८
 ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
 ५ ५   १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 मुक्त्वा समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः (१) ॥

महाविपुलामहाचपलार्थागीत्युदाहरणम् ।

स०१   अ०२   द्वि०२   अ०४   द्वि०५
 ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
 १ १ ५   १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी
 अ०६   सर्व०७   स०८
 ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
 १ ५ १   १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 च हन्त हतविषयगणः ।

द्वि०१   अ०२   द्वि०२   अ०४   अ० ५
 ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
 ५ ५ १ ५ १ ५   ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५ १ ५
 एकान्तशीलिनां (१) योगिनाम तोभव
 सर्व०६   स०७   द्वि०८
 ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
 १ १ १ १ १ १ १ १ ५ ५ ५
 ति परमसुखसम्प्राप्तिः (१) ॥

इत्यार्थाधिकारः ॥

१ अत्र पथ्यार्थागीत्योर्लक्ष्यसमन्वयोक्ति, पुनः, अघनचपलावचरणमेऽर्द्धे द्वितीय-
 चतुर्थौ मुदसध्यमतौ जगन्तौ, द्विमुदस्य मृत्नीयोक्ति । अत इयं पथ्याअघनचपला-
 पूर्विकार्यागीतिर्भासाया ।

२ एकान्तशीलिनामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अस्या महाविपुलावचरणत्रये पादो न विश्रास्यति । पुनरुभयदलयोरद्वयगणाः

(अथवैतालीयाधिकारः ।)

(१९९)वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते लंगाः ॥३२॥

ल इत्यनुवर्तते । यत्र 'अयुक्पादे' प्रथमे द्वितीये च, 'द्विःस्वराः' चतुर्दशलकारा भवन्ति, 'युक्पादे च द्वितीये चतुर्थे च, 'युग्वसवः' षोडशलकाराः, तद् वैतालीयं नाम च्छन्दः । तेषां लां मध्ये उभयोरपि (१) पादयोरन्ते रेफलकारगकाराः कर्तव्याः । आद्ये पादे षड्लकाराः पश्चादवशिष्यन्ते, द्वितीये चाष्टौ । एवं वैतालीयाहं सिद्धयति । द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । तत्रोदाहरणम् ।

रजणः	ल०	गु०					
१२	२४	५	६	७	८	१०	१२
क्षु	त्	त्तो	ण	श	रो	र	स
						ञ्च	या
						व्य	क्ती
						भू	त-

रजणः	ल०	गु०			
८	१०	११	१२	१३	१४
शि	रा	ऽस्थि	प	ञ्च	राः ।

नत्र षष्ठो गणो मध्यगुहः सर्वलघुश्च वर्तते, पुनर्दलद्वये महाचपलावत् द्वितीय-चतुर्थौ जगहौ, गुहमध्यगतौ, द्विगुहश्च तृतीयोक्तिः । अत इयं महाविपुला-महाचपलापूर्विकार्यामीतिर्नामार्या ।

१ दयोरपीति ख, ग, चिञ्चितपुस्तकपाठः । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

रगणः   ल०   गु०

┌──────────┐   ┌──┐   ┌──┐

१२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

के शैः प रु धै स्त वा र यो वै ता ली यं

रगणः   ल०   गु०

┌──────────┐   ┌──┐   ┌──┐

८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६

त नुं वि त न्व ते (१) ॥

अपिच ।

तव तन्वि कटाक्षवीक्षितैः प्रहरद्भिः (१)श्रवणान्तगोचरैः ।
विश्वैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहतः प्राणिति दुष्करं गतः(१) ॥

अपिच ।

श्वशोणितपञ्चराञ्जितं (४) पुरुषान्त्रयथितोर्द्धमूर्द्धजम् ।

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः षोडशमात्राः सन्ति, पुनरयुक्पादे षष्ठाः, युक्पादे अष्टम्याश्च मात्रायाः परतः ऋचेषु रगणो लघुर्गुरुश्च पतितोऽस्ति । पुनरयुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योश्च मात्रयोरेकस्मिन् गुर्वचरेवस्थितिर्नास्ति । युक्पादे षष्ठासप्तम्योश्च मात्रयोर्नैकत्रावस्थिति-वर्तते । अत इयं वैतालीयज्ञाम् छन्दो बोध्यम् ।

२ प्रचरद्भिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रसरद्भिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ दुष्कृतं नर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पञ्चराचितमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च । पञ्चराचितमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वपुरन्तरवन्द्दिदीपितं^(१) वैतालीयमिदं विलोक्यताम्^(२)॥

वैतालीयमिति वेतालशब्दात् कशाशब्दादेराकृतिगणत्वाच्छण-
प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति, यदार्था-
दीनां^(३) पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्था नास्ति ॥

(१२०) गौपच्छन्दसकम् ॥ ३३ ॥

अस्मिन् वैतालीये^(४) छन्दस्यन्ते गकारश्चेद् अधिको भवति,
तदौपच्छन्दसकं^(५) नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

	रमणः		ल०	गु०	गु०							
	┌──────────┐		┌──┐	┌──┐	┌──┐							
	११२	२१४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
वा	क्यै	र्म	धु	रैः	प्र	ता	र्य्य	पू	र्व	यः	प	श्चा-

	रमणः		ल०	गु०	गु०			
	┌──────────┐		┌──┐	┌──┐	┌──┐			
	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
द	भि	स	न्द	धा	ति	मि	त्रम्	

१ वपुरातपवक्त्रिदीपितमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तत्र तन्वीत्याद्युदाहरणद्वयमपि वैतालीयलक्षणाक्रान्तमेव । केवलमत्र
पादमुखस्थितमादाविन्यासभेदो वर्तते ।

३ आर्यायामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तस्मिन्नेव वैतालीये इति ख, ग चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ औपच्छन्दसिकमिति सर्वत्र ग, चिह्नितपुस्तके पाठः ।

रगणः   ल०   गु०   गु०
 ११२ ११४ ५ ६ ७८ ९ १०११२ १२ १३१४ १५१६ १७ १८
 तं दु ष्ट म तिं वि शि ष्ट गो ष्ट्या मौ प-
 रगणः   ल०   गु०   गु०
 ५१६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६ १७१८
 च्छन्दसकं व द न्ति वा छम्^(१) ॥

अपिच ।

परमर्मनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहीहि मित्रम्^(२) ॥

उपच्छन्दः शब्दादहर्णादिपाठाच्चातुरर्थिकी वुञ्प्रत्ययः ॥

(१२२) आपातलिका भगौ ग् ॥ ३४ ॥

रेफलकारगकाराणामपवादः । द्विःस्वरा अयुक्पादे, युग्म-
सवोऽन्ते, इत्यनुवर्त्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारद्वयञ्च
(१) भवतः, तद्वैतालीयमापातलिकानाम लभते । तत्रोदा-
हरणम् ।

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरष्टादशमात्राः
सन्ति । पुनरयुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः, युक्पादे षष्ठीसप्तम्यौश्च
मात्रयोरेकस्मिन् गुर्वक्षरे अक्षयित्तिर्नास्ति, पुनः षष्ठाष्टमीमात्राभ्यां परतः क्रमेण
षट्स्वक्षरेषु रगणो लघुर्गुरुर्गुरुश्च पतितोस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमौपच्छन्दकं
नाम च्छन्दो बोध्यम् ।

२ अत्र पादमुच्चगानां षडष्टमात्राणां पूर्वोदाहरणतो विन्यासप्रभेदादिदक्षप्र-
प्रकारकमौपच्छन्दसकोदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

३ भकारो गकारौ चेति ख, ग, चिञ्चितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

	भगणः		गु०	गु०	
११२	३	४	५।६	७।८	९
१०	११।१२	१३।१४	१५	१६	१७।१८
पि	ङ्ग	ल	के	शी	क
					पि
					ला
					ली
					वा
					चा
					टा

	भगणः		गु०	गु०
०	८	९।१०	११	१२
१३।१४	१५।१६			
विक	टो	न्न	त	द
				न्ती।

	भगणः		गु०	गु०	
१।२	३।४	५	६	७।८	९
१०	११।१२	१३।१४	१५	१६	१७
आ	पा	त	लि	का	पु
					न
					रे
					षा
					नृ
					प
					ति

	भगणः		गु०	गु०
४	५।६	७	८	९।१०
११	१२	१३	१४।१५	१६।१७
कु	ले	ऽपि	न	भा
				ग्य
				मु
				पै
				ति (१) ॥

आपातलिका अस्थिरा इत्यर्थः ॥

(१२२) शेषे परेण युङ् न साकम् ॥ ३५ ॥

अत्र वैतालीयाधिकारे येषां लकाराणां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः, सः 'शेषः,' तस्मिन् नियमः क्रियते, 'युग्' लकारः 'परेण साकं न', मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन,

१ अस्य प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोः, षोडशमात्राः सन्ति, पुनरदुक्पादे द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः, युक्पादे षष्ठीसप्तम्योश्च मात्रयो-रेकस्मिन् गुर्वचरेऽस्तिर्नास्ति, पुनः षष्ठाष्टममात्राभ्यां परतः क्रमेण पञ्चलक्षरेषु भगणो ऋगृबश्च पतितोस्ति, अत इदं वैतालीयपूर्वकमापातलिकानामकं छन्दो ज्ञेयम् ।

चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठसप्तमेन । एवं वदता शेषाणां
मिथीभावोऽप्यनुज्ञातः । तत्रोदाहरणं पूर्वमेव(१) ॥

(१२९) षट् चामित्रा युजि ॥ ३६ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षट् लकारा अमित्रा न कर्त्त-
व्याः, पृथक् पृथक् न प्रयीक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमद्विती-
ययोश्च पादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैयालीये तावत् ।

समरशिरसि सञ्चते द्विषां नवनिशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलयदलदोर्ध्वचक्षुषां प्रमदानां न कटाक्षवीक्षितम् ॥

श्रीपच्छन्दसकोदाहरणम् ।

परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयते(२) पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥

आपातलिकोदाहरणम् ।

अभिरमयति किन्नरकण्ठी हंसगतिः श्रवणायतनेत्रा । विश-

दकमलकोमलगात्रो(३) युवतिरियं हृदयं तरुणानाम्(४) ॥

१ अत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्रार्थयसे इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विसकिमलस्यकोमलगात्रोति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ समरशिरसि, परयुवतिषु, इदमपरमित्युदाहरणद्वयं वैयालीयादिखलस्य-
आत्रात्ममेव । केवलमत्रायुक्पादमुखवर्तिन्यः षष्मात्राः पृथक् पृथक् पृथुक्ताः सन्ति,
युक्पादे तु तन्मास्तीत्येतावान् पूर्वतोच विशेषः ।

(११४) पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । शेषे परेण युङ् न साक-
मित्यनेन(१) पञ्चमचतुर्थयोरेकौभावी निषिद्धः । सोऽनेन विधी-
यते । युजीत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे 'पञ्चमेन' लकारेण,
'पूर्वः', सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

	रजसः						स०	मु०			
१	२	३४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१५	१६
वि	पु	ला	र्य	सु	वा	च	का	क्ष	राः	क	स्य

	रजसः						स०	मु०		
७१५	६	७	८	९१०	११	१२१३	१४	१५१६		
ना	म	न	ह	र	न्ति	मा	न	सम् ।		

	रजसः						स०	मु०			
१	२	३४	५	६	७८	९	१०११	१२	१३१४	१५	१६
र	स	भा	व	वि	शे	ष	पे	श	लाः	प्रा	च्य वृ-

	रजसः						स०	मु०			
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
त्ति	क	वि	का	व्य	स	म्य	दः	(१) ॥			

१ साकमित्यनेति च, म, चिञ्जिपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ चच युक्पादे चतुर्थपञ्चमभावीयोरेकभावस्थितिरस्ति, यतावानेव वैतालीय लक्षणतोऽन विज्ञेयः ।

(१२५) अयुक् ततोयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

पूर्वः साकमित्यनुवर्त्तते । 'अयुक्पादे' 'ततोयेन' लकारेण, यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

						रजसः		ल०	मु०		
१	२।२	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२
अ	वा	च	क	म	नू	र्जि	ता	क्ष	रं	श्रु	ति-

						रजसः		ल०	मु०	
२।४	५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६		
दु	ष्टं	श्रु	ति	क	ष्ट	म	क्र	मम्	(१)	

						रजसः		ल०	मु०		
१	२।२	४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१	२
प्र	सा	द	र	द्वि	त	श्च	ने	व्य	ते	क	वि-

						रजसः		ल०	मु०	
२।४	५।६	७	८	९।१०	११	१२।१३	१४	१५।१६		
भिः	का	व्य	मु	दी	च्य	वृ	त्ति	भिः	(१)	

१ यतिकष्टमक्रममिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अत्र वैतालीयलक्षणं यथाश्रुतं घटते । पुनरयुक्पादे द्वितीयमृतीयमाच्यो-
रेकस्मिन् पूर्वश्चरेवस्थितिवर्त्तते । अत इदमुदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं चन्दो-
बोधम् ।

(१२१) आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ३९ ॥

‘आभ्यां’ पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां, ‘युगपत्प्रवृत्ताभ्यां’, प्रवृत्तकं नाम वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमिन पूर्वः सङ्गच्छते^(१), अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम् ^(२) ।

रगणः   ल०   गु०

१ २।२ ४ ५ ६ ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५ १६ १७।१८

इ दं भ र त व श भू भृ तां^(१)श्रू य तां

रगणः   ल०   गु०

१ ० ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

श्रु ति म नो र सा य नम् ।

रगणः   ल०   गु०

१ २।२ ४ ५ ६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५ १६ १७।१८

प वि च म धि कां श्रु भो द यं व्या स-

रगणः   ल०   गु०

१ ० ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६

व क्तु क थि तं प्र वृ त्त कम् ^(४) ॥

- १ पूर्वः संयुज्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
- २ तत्रोदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
- ३ भरतवंशभूमिजातिनि ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।
- ४ अत्र वैतालीयलक्षणे प्राच्यद्वयुदीचदृष्टिलक्षणं वर्तते । अत इदं पृष्टकं नाम वैतालीयं शब्दो बोध्यम् ।

(१९०) अयुक् चारुहासिनी ॥ ४० ॥

यस्य सर्वं पादाः 'अयुक्'लक्षणयुक्ताः, तद् वैतालीयं, चारु-
हासिनी नाम । किं तल्लक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन
पूर्वस्य योगः । तत्रोदाहरणम् ।

रजसः   ल०   गु०
१ २२ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४ १ २१५
म नाक् प्र स त द न्त दी धि तिः स्म रो-

रजसः   ल०   गु०
४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
स्म सि त ग ण्ड म ण्ड ला ।

रजसः   ल०   गु०
१ २१२ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४ १
क टा च ल लि ता तु का मि नो (१) म-

रजसः   ल०   गु०
२१२ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
नो ह र ति चा रु हा सि नी (१) ॥

१ कटाचललिता च कामिनामिति पुस्तकान्तरपाठः । कटाचललिता च कामि-
नीति स्म, चिह्नितपुस्तकपाठः । काटाचललितेन कामिनीति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अत्र षोडशमात्रावर्जितं वैतालीयलक्षणं वर्तते, पुनः पादचतुष्टये द्वितीयतृतीय-
मात्रयोरेकत्र नुर्वचरे संस्थितिरस्ति । अत इदं वैतालीयपूर्वकं चारुहासिनी-
नामकं ह्यन्वो बोध्यम् ।

(१९८) युगपरान्तिका ॥ ४१ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिका', नाम वैतालीयम् ।
 किन्तुलक्षणं, षोडशमात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः (१),
 असां मिश्राणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम् ।

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व लो (१)

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

क म ल को म ला ङ्गी मृ गे क्ष णा ।

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

ह र ति क स्य हृ द यं न का मि नः

रगणः स० गु०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

सु र त के लि कु श ला प रा न्ति का (१) ॥

इति वैतालीयाधिकारः ॥

१ पूर्वयोग इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्थिरविलासनयनोक्तिपेशलेति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

स्मितविलाससरसोक्तिपेशलेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अत्र चतुर्दशमात्रावर्जितं वैतालीयलक्षणं प्रवर्तते । पुनः सर्वत्र चतुर्थपञ्चमा-
 दयोरेकगुणस्यैवव्यावमसि, अत इदं वैतालीयपूर्वकमपरान्तिकानामकं चन्दो
 बोध्यम् ।

(अथ मातासमकाधिकारः ।)

(१९६) गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नरमः ॥४२॥

वैतालीयमित्यादिसूत्रात् (१) सप्तम्यन्तं पादग्रहणमनुवर्त्तते ।
 ल इति सहाधिकारः(२) । तेनायमर्थः, यत्र पादे 'गन्ताः', सन्तः
 षोडशलकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम च्छन्दः (३) । अन्ते
 हाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमस्य लकार एव । 'द्विर्वसवः'
 इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडश इत्यर्थः । शेषे परेण
 युद्धं न साकमिनुवर्त्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।

					ल०					गु०				
	१।२	२।४	५	६	७।८	९	१०।११	१२	१३।१४	१५।१६	१७	१८	१९	२०
	अ	इ	ऋ	मु	खो	वि	र	लै	र्द	नै	र्ग	भी		
					ल०					गु०				
	३।६	७।८	९	१०	११।१२	१३।१४	१५।१६							
	रा	ली	मि	त	ना	सा	ग्रः	(४) ।						

१ वैतालीयमितिसूत्रादिति खः ।

२ ल इति च सहाधिकार इति गः ।

३ यस्य चतुर्षु पादेषु षोडशमात्राः भवन्ति, पुनः प्रतिपादान्ते एको द्विकलो गुरुस्तिष्ठति, न लोकेकलो गन्ते इत्यतिदिष्टो गुरुः । द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थी-पञ्चम्योर्मात्रायोरैकदानवस्थानं, युक्पादे षष्ठोसप्तम्योर्मात्रयोश्च नैकदानवस्थितिः । सर्वत्र नवमी लघुरूपा मात्रा भवति, तन्मात्रासमकं च्छन्दः । अथ मात्रासमकाधिकारे लक्षणमेतत् सामान्यतः सर्वत्र बोध्यम् । अथ पञ्चम्यष्टम्यादिलघुगुरुमात्राप्रभेदेन ये मात्रासमकप्रभेदाः, तांस्त्वप्रे वक्ष्यति । तत्प्रभेदज्ञापनाय मात्रासमकाद्युदाहरणोपरिविन्यस्तमात्राङ्गसूत्रं तत्र द्रष्टव्यम् । अङ्गदशनेन च लक्षणसमन्वयः सर्वत्र कर्त्तव्यः ।

४ गभीराच्चेत्तन्मासाय इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

ल० मु०
 ११२ ११४ ११६ ११८ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७
 नि र्मां स ह नुः स्फु टि तैः के शै र्मा त्रा-

ल० मु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 स म कं ल भ ते दुः खम् ॥

गन्त इत्यनेनैवान्तस्व गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणम् (१) आति-
 देशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्गज्ञा हिमा-
 स्विको गुरुः क्रियत इति वाक्यशेषः ॥

(१४०) द्वादशस्य वानवासिका ॥ ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेषावतिष्ठते,
 चक्षुराक्षवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम । तत्रोद्वा-
 हरणम् ।

ल० ल० मु०
 ११२ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 म न्न थ चा प ध्व नि र म णी यः सु-

ल० ल० मु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 र त म द्योत् स व प ट ह नि ना दः ।

१ पुनर्गन्त इति गणपदस्यपि पुस्तकान्तरपाठः ।

ल०   ल०   मु०
 ~   ~   ~
 १ २ २।४ ५।६ ०।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १७ १८ १९
 व न वा स स्त्री ख नि त वि शे षः क स्य न

ल०   ल०   मु०
 ~   ~   ~
 ५।६ ०।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 चि त्तं र म य ति पुं सः ॥

(१४९) विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च निवृत्तम् । यत्र चतुष्पादेषु^(१)
 पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रासमकं
 विश्लोकी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल०   ल०   मु०
 ~   ~   ~
 १।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६ १७ १८ १९
 भ्रा त गु ण र हि तं वि श्लो कं दु र्ण-

ल०   ल०   मु०
 ~   ~   ~
 ४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 य क र ण क द र्शि त लो कम् ।

ल०   ल०   मु०
 ~   ~   ~
 १।२ ३।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६
 जा तं म हि त कु ले^(२) ऽप्य वि नी तं

१ यत्र पादेषु इति खः । यत्र चतुर्षु पादेष्विति गः ।

२ महति कुलेष्विनीतमिति खः, मथ ।

ल०   ल०   गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 मि चं प रि ह र सा धु वि मी तम् ॥

(१४९) चित्रा नवमश्च ॥४५॥

यस्य 'नवमः' लकार एवावतिष्ठते, 'च'कारात् पञ्चमाष्टमी च, तन्मात्रासमकं चित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

ल०   ल० ल०   गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 य दि वा च्छ सि प र प द मा रो हुं

ल०   ल० ल०   गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 मै त्रीं प रि ह र स ह व नि ता भिः (१) ।

ल०   ल० ल०   गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७
 मु च्छ ति मु नि र पि वि ष या स ज्ञा च्छि

ल०   ल० ल०   गु०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 त्रा भ व ति हि म न सो वृ त्तिः ॥

नवम इत्यनुवर्तमानेऽपि (१) पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ॥

१ सच नारीभिरिति खः, मः, पुस्तकान्तरस्य ।

२ नवम इत्यनुवर्तमाने इति खः ।

(१४२) परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४६ ॥

‘परयुक्तेन’ दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन, उपचित्रा नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तं । इदन्तु गुरुनियमे-
नोच्यते (१) । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१२ १४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६ १२

य चि त्त ग् रू स क्त मु दा रं (१) वि-

गु०

१४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६

द्या भ्या स म हा व्य स न च्च ।

ग०

१२ १४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६ १२ १

पृ थी त स्य गु णै रू प चि त्रा च न्द्र-

गु०

४ ५६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६

म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥

(१४३) एभिः पादाकुलकम् ॥४७॥

एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः, पादा-

१ मुदमियमेनेति गः ।

२ मुदसत्त्वमदारमिति गः ।

कुलकं (१) नाम । मात्रासमक(२)विश्लोकवानवासिकोपचित्राणां पादैरुदाहरणम् ।

ख० गु०

— —

१ २ ३।४ ५।६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२

अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते का

ख० ख० गु०

— — —

१।४ ५ ६ ७ ८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

ले म द न स मा ग म दू ते ।

ख० ख० गु०

— — —

१।२ ३।४ ५।६ ७।८ ९ १० ११ १२ १३।१४ १५।१६ १।२ ३।४ ५

सू त्वा का न्तां प रि हृ त सा र्थः पा दा कु-

गु०

—

६ ७।८ ९।१० ११ १२ १३।१४ १५।१६

ल कं धा व ति पा न्यः (१) ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः, पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।

१ पादैर्भावासमकं पादाकुलकमिति गः ।

२ अथ मात्रासमकेति खः, पुंलकारश्च । तत्र मात्रासमकेति गः ।

३ अथ चतुर्षु पादेषु षोडशमात्रा अक्षरेषु चतुर्षु, पुनश्चोषां प्रथमः पादो नवम-
मात्राया लघुत्वात् मात्रासमकलक्षणाक्रान्तो भवति, द्वितीयः, पञ्चमाष्टममात्रयोर्लघु-
त्वाद्द्विश्लोकलक्षणात् पादः, तृतीयः, नवमद्वादशमात्रयोर्लघुत्वाद्दानवासिकालक्ष-
णात् पादः । चतुर्थः, नवमद्दशमात्रयोरेकत्र गुर्वक्षरेवस्थितितयोपचित्रालक्ष-
णसम्बन्धितः पादो भवति । एतादृशविभिन्नलक्षणाक्रान्तेषु चतुर्भिः पादैरुपशोभितं छन्दः
पादाकुलकनामकं भवति ।

ल०   ल०   मु०
 १२ २४ ५ ६ ० ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 पुं स्को कि ल क्त त शो भ न गो ते^(१)द क्षि ण-
 मु०
 ५ ६ ०८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 प व न प्रे रि त शी ते।
 ल०   मु०
 १ २ ३ ४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९
 म धु स म ये स्मिन् क्त त वि श्लो कः पा दा-
 मु०
 ५ ६ ०८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
 कु ल कं नृ त्य ति लो कः^(१) ॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, हाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन, पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।

ल०   मु०
 १२ २४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 चि त्तं भ्रा म्य त्य न व स्था नं पा दा कु ल क-

१ क्तपञ्चमगीते इति ज्ञः ।
 २ चक्षुचत्वारः पादा मुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति पुनः तत्र प्रथमः पादो विश्लोकलक्षणवान्, द्वितीयः, उपचित्रालक्षणयुक्तः, तृतीयः, मात्रासमकलक्षणसम्पन्नः, चतुर्थः, पुनरुपचित्रालक्षणवान् पादोक्ति । एतादृशविभिन्नलक्ष्यैः पादैरुक्तसितमपि च्छन्दः पादाकुलकनामकं भवति । लक्षणान्येतत्पूर्वेष्लोकोक्तमत्रापि स्मर्तव्यम् ।

गु०

८।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६

श्लो क स मा नम् ।

गु०

१।२ ३।४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६ १ २

का यः का य ति शा य ति(१)श क्ति स्त द-

ल० ल० गु०

३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११।१२ १३।१४ १५।१६

पि न म म प र लो के भ क्तिः (१) ॥

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-
पादाभ्यां, पादाकुलकं । तत्रोदाहरणम् ।

गु०

१ २ ३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६ १ २

प रि ह त स र्वं प रि ग्र ह लो कः प्र ति-

ल० ल० गु०

३ ४ ५।६ ७ ८ ९।१० ११ १२ ११।१४ १५।१६

दि न व र्द्धि त गु रू त र शो कः ।

१ शीर्षतीति पुरुषकामरे पाठः ।

२ अस्य चलारः पदा गुर्वन्ताः षोडशमात्रात्मकाः सन्ति । तत्र प्रथमः, नवमस्तुमान्
मात्रसमकपादः, द्वितीयतृतीयौ, नवमदशममात्रयोरेकत्रायस्थितियुक्तौ उपचित्रा-
पादौ, चतुर्थः, पञ्चमाष्टमस्तुमान्मात्रान् विश्लोकपादोक्तिः । एतादृशविलक्षणपादै-
र्विभिन्नमपि इत्यः पादाकुलकनामकं भवति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख लु (९)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति र ति श य मि ह म म ह दि वि ल स ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि (९) गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्य-
त्वात्तन्नाम नीतम् ॥

(१४६) शिखा विपर्यस्तार्द्धा ॥ ४९ ॥

सैव गीत्यार्या 'विपर्यस्तार्द्धा', यदा भवति तदा शिखाख्यां
लभते । अयमर्थः । यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धञ्च सर्व-
गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यासभेदेन सञ्ज्ञाद्वयमाह ।

(१४७) लः पूर्वश्रेज्ज्योतिः ॥ ४० ॥

'पूर्वश्रेत्' अर्द्धभागः, सर्वलघुर्द्वात्रिंशत्कारो भवति, उत्त-
रश्च सर्वगुरुः, षोडशगकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य दि सु ख म नु प म म प र म भि ल ष सि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
प रि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह ।

१ महति सतीति खः, पुस्तकान्तरश्च ।

२ सर्वलघुनि च्छन्दसीति खः, मः, पुस्तकान्तरश्च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
आ त्म ज्यो ति र्यो गा भ्या साद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
हृष्टा दुः ख च्छे दं कु र्याः (१५) ॥

(१४८) गश्चेत् सौम्या ॥ ४१ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः (१) सर्व्वगुरुः षोडशगकादे-
शेद् भवति, उत्तरस्य द्वात्रिंशल्लकार एव, तदा सौम्या नाम
शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
सौ म्या हृ ष्टिं दे छि स्त्रे चाद्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
दे छे स्त्रा कं मा नं मु त्ना ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
श श ध र मु खि मु ख मु प न य(१)म म हृ दि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म न सि ज रु ज म प ह र ल घु त र मि ह ॥

(१४९) चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् (१) ॥ ४२ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे 'एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति,
द्वितीये चार्द्धे' 'एकत्रिंशत्,' तयोश्च 'अन्ते', द्वौ लकारावुन्मुख्य

१ पूर्वार्द्धभाग इति खः ।

२ मुखमुपनयेति खः, गः, पुल्लकारश्च ।

३ चूलिकैकात्रिंशदेकत्रिंशदन्ते इति खः ।

प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्च लूिका नाम च्छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्त-
विंशतिर्लघवोऽन्ते (१) गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-
त्रिंशत्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः (२) ॥ तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
र ति क र म ल य म रू ति शू भ श श

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म भि ह त(१)हि म म ह सि म धु स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
प्र व स सि प थि क वि र हित क थ मि ह तु

गु०१

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
प रि ह त(२)यु व ति र ति च प ल त या (३) ॥

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते (१), चूलिकार्धमेकोन-
त्रिंशदन्ते गिति । तेषामुभयोश्चाप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता
भवन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

१ लघवोन्नेषेति खः, मः, पुस्तकान्तरम् ।

२ एकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्तीति खः, पुस्तकान्तरम् ।

३ श्चिग्रभृतिः हतेति खः, पुस्तकान्तरम् ।

४ पथिक इतकरश्च कथमिदमपहृतेति खः,

५ युवतिरतिरपि नयतामिति खः, पुस्तकान्तरम् । युवतिरतिरनलसमिति गः ।

६ अन्ये पुनरन्यथेदं सूत्रमभिदधतेति खः, पुस्तकान्तरम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
घ न प रि म ल मि ल द लि कु ल मु ख-

गु०१

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
रि त नि खि ल क म ल म ल य प व ने^(१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
ज न य ति म न सि^(२)श शि मु खि मु द-

गु०१

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
म ति श य मि ङ्ग म म म धु र य म धु ना ॥

अर्षयहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति ॥

इदानीं गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसङ्ख्यापरिज्ञापनार्थ-
मिदमाह ।

(१५०) सा ग्येन न समा सां ग्ल इति ॥ ४३ ॥

‘सा’ गुरुसङ्ख्या, वेदितव्या, ‘येन’ यावद्भिरक्षरैः, ‘सां’ लघूनां मात्राणां, ‘समाः’ समसङ्ख्याः, ‘ग्लः’, ‘न’, स्यः, अपितु न्यून-सङ्ख्या एव । ‘ग्लः’, इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघु-रूपत्वात्^(१) । अयमभिप्रायः, आर्यादिषु शास्त्रे यावत्प्री मात्रा उपपिदिष्टास्तावन्त्यक्षराणि यथासङ्ख्यं न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरु-

१ कमलकुवलयवने इति खः, पुलकान्तरख ।

२ अत्रपति ङ्गोति गः ।

३ गुरुलघुस्वरूपत्वादिति खः, पुलकान्तरख ।

सङ्ख्या वेदितव्या, अवविष्टा लघुसङ्ख्या । तत्रायमुपयोगः, कदाचित् पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्यायां कति गुरवः सम्पद्यन्ते, कति वा लघव इति । तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टायामार्यायां मात्रासङ्ख्यायां चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यामपनीय^(१) तत्र येऽवशिष्यन्ते, तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव । शेषांस्तु त्रयोविंशतिलघूनुपदिशेत्^(२) । तद्यथा,

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
				५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
स्त	न	यु	ग	म	श्रु	स्त्रा	तं	स	मी	प	त	र-					
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
व	र्ति	हृ	द	य	शो	का	ग्रे				
१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०

३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७
				५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५	५
च	र	ति	वि	मु	क्ता	ह्य	रं	व्र	त	मि	व	भ-				
३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७

१ सङ्ख्यामपनयेदिति ख. पुस्तकान्तरम् ।

२ अस्याभिप्रायः स्पष्टमुच्यते, अस्यामार्यायां कति गुरवो लघव सन्तीति पृष्ठे प्रथमं तावन्नामार्यां लिखित्वा तस्याः सर्वाणां मात्राणां गणनां कृत्वा तन्मात्रासङ्ख्या-पिण्डं पञ्चादौ कुचित् संस्थापनीयम्, पुनस्तस्या एवाक्षराणि गणयित्वा तदक्षरसङ्ख्या-पिण्डं मात्रासङ्ख्याया अक्षः स्थापनीयम् । ततो मात्रासङ्ख्यातोक्षरसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्तदार्यायां गुरवो भवन्ति । पुनरक्षरसङ्ख्यात एतदवशिष्टगुरवसङ्ख्यामपनयेत् । तत्र येऽङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकास्तत्र लघवो भवन्ति, एतत्प्र क्रियया आर्यावैतालौयादिगणनावाच्छन्दसां गुरवसङ्घुपरिज्ञानं जायते ।

४८ ४९।५० ५१ ५२।५३ ५४।५५ ५६।५७

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

व तो रि पु स्त्री णाम्^(१) ॥

कादम्बरी ।

२५ २६ २७ २८ २९ ३०

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः ।)

(१५१) वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तिः । यदित् जर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामस्तद्वृत्तं विदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं
जातिरित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथाचोक्तम् “पद्यं
चतुष्यदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।” गायत्र्यादौ छन्दसि

१ अस्यामार्थायां सप्तपद्याश्लाकान्तरिन्द्वराणि च सन्ति, तत्र मात्रासङ्-
ख्यानोच्चरसङ्ख्यायां विमतायां सप्तदशाङ्गोवश्रियते, अतोस्यां सप्तदशगुरवः सन्तीति
ज्ञायते । पुनरुच्चरसङ्ख्यातः सप्तदशात्मकगुरुसङ्ख्यायामपनीतायां त्रयोविंशत्यङ्गो-
वश्रियते, अतोस्यां त्रयोविंशतिलघवः सन्तीति निश्चियते । एवं सर्वत्र त्रयमात्राच्छ-
न्दःसु गुरुलघुपरिज्ञानं कर्तव्यम् । उक्तार्थोक्तोपि प्रदर्शयते । यथा,

हार्याङ्कः ५०, मात्रासङ्ख्यात्मकः ।

हार्याङ्कः ४०, अक्षरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्कः ४०, अक्षरसङ्ख्यात्मकः ।

हारकाङ्कः १०, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लम्बाङ्कः १०, गुरुसङ्ख्यात्मकः ।

लम्बाङ्कः १२, लघुसङ्ख्यात्मकः ।

वर्त्तत इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघुचरविन्द्यासमिथ्यते^(१) । पादेन संयोगात् पद्यं । यथा आर्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्त्येति पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथक् भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात्^(२) तथाचोक्तम् । “एकदेशस्थिता जातिवृत्तं गुरुलघुस्थितम्” इति ॥

(१५२) समर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समं' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् समं वृत्तम्^(१) । शेषञ्च^(४) सच्चानुरूपमेव । तत्रार्द्धसमे^(५) यस्य तत् 'अर्द्धसमं' । सर्वावयवभ्योऽर्द्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

(१५३) समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसङ्ख्याच्यते । तथैव गुणितं^(१) तावत्कृत्वःकृतं, उच्यते । एतदुक्तं भवति, समवृत्तसङ्ख्यागुणिते समवृत्तसङ्ख्यायाः पिच्छे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यमर्द्धसमं वेदितव्यं । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतुः-

१ पादनियतमिति यावात्, संयोगयोरभावात् यथेति गः । पादयोः संयोगौ मयोर्विरहाद्यथेति छः ।

२ पादसंयोगयोरभावादिति छः, मञ्च ।

३ समवृत्तमिति पुलकान्तरम् ।

४ शेषमिति छः ।

५ तत्रार्द्धं समिति छः ।

६ तावद्द्वगुणितमिति गः ।

षष्टिरष्टमध्यायसिद्धा । तस्यां चतुःषष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्ध-
समवृत्तसङ्ख्या सम्पद्यते । चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिश्च
वृत्तानि^(१) । अङ्कतोऽपि ४,०८६ ॥

(१५) विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसमं तावत्कृत्वःकृतं 'विषमं', भवति । एतदुक्तं भवति,
अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्या अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्यैव गुणिता विषमवृत्त-
सङ्ख्या सम्पद्यते । एका कोटिः, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, सप्तसप्तति-
सहस्राणि, द्वे श्रुते षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि १,६७,७७,२१६ ।
समसमार्द्धसमोपचितं, अर्द्धसमं विषञ्च यथाक्रमं समोपचितं
समार्द्धसमाभ्याञ्च उपचितं वेदितव्यम्^(२) ॥

१ चतुर्विंशत्यक्षरात्मकस्य गायत्रीच्छन्दसश्चतुष्पादव्यवस्थायां पादाक्षराणि षडेव
भवन्ति, तेषां वर्षप्रसारनियमेन प्रसारे क्रियमाणे सर्वपूर्वादि सर्वलक्षणाश्चतुषष्टि-
रेव भेदा जायन्ते । तेषां मध्यात् क्रमबुद्धमप्रकारेण कश्चिदपि भेदद्वयमादायार्द्ध-
समवृत्ते कर्तव्ये चतुःषष्टिसङ्ख्यायाश्चतुःषष्टिवारमावृत्तिः कृता भवति । एवं क्रिय-
माणे चतुःषष्टिसङ्ख्यैवैषा गुणिता भवति । तथा सति कत्यर्द्धसमवृत्तानि जाता-
नीति तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं तद्गुणप्रकार एष प्रदर्शयते । यथा,

६४, गुण्याङ्कौ,

६४, गुणकाङ्कौ, तच्च,

२५६, चतुर्भिश्चतुःषष्ट्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

६८४ पुनः षड्भिल्लस्यां गुणितायां जाताङ्काः ।

४०८६ सङ्कलनाया जाताङ्काः ।

२ पुनः षण्णवत्युत्तरचतुःसहस्रसङ्ख्याकानामर्द्धसमवृत्त भेदानां मध्याद्विभिन्नलक्ष्यं
भेदचतुष्टयं भेदत्रयं वा पूर्वपूर्वैकभेदत्यागक्रमेणादाय विषमवृत्ते क्रियमाणे उक्त
सङ्ख्यायास्त्रावहारमावृत्तिः कृता भवति, एवं क्रियमाणे उक्तसङ्ख्यैव सागुणिता
भवति, तथा सति कति विषमवृत्तभेदा जायन्ते इति तत्सङ्ख्याबोधार्थ-

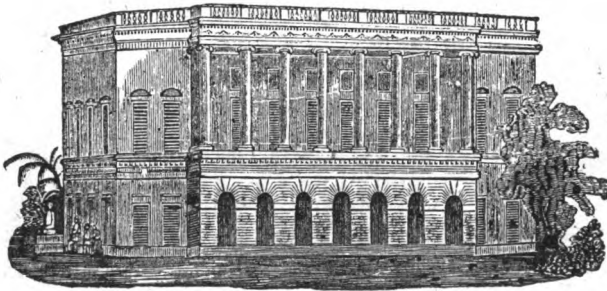

A. or. 20/73

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 258.

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

CHHANDAH SU'TRA

OF

PINGA'LA A'CHA'RYA.

WITH THE

COMMENTARY OF HALA'YUDHA.

EDITED BY

PANDITA VIS'VANA'THA S'A'STRI'.

FASCICULUS II.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES A. PRESS.

1872.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

	Rs. As.
The first two Lectures of the Sañhita of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	2 8
Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi, ...	7 8
Chaitanya Chandrodaya, Nántaka by Kavikarnapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 3 Fasciculi, ...	1 14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaña Edited by Professor F. E. Hall M A. 3 Fasciculi, ..	1 14
The Márkañdeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi, ...	4 6
The Flements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rájendralála Mitra. 2 Fasciculi, ...	1 14

New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.

The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyana. Edited by Pañdita Rámanáráyana Vidyaratna. 10 Fasciculi.	6 4
The Sañkara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Pañdita Jayanáráyana Tarkapañchánana. 3 Fasciculi, ..	1 14
Vaiseshika Darśana, with Commentaries of Sañkara Miśra &c. Edited by Pañdita Jayanáráyana Tarkapañchánana. 5 Fasciculi, ...	3 2
The Nyáya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vátsyáyana Edited by Pañdita Jayanáráyana Tarkapañchánana. 3 Fasciculi, ...	1 14
Páli Grammer, by Káčcháyana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi, ...	1 4
The Daśa-Rúpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1 14
The Aphorisms of Sándilya, with the commentary of Svapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ...	0 10
The Nárada Pañcharátra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2 8
The Kaushítaki-Bráhmaña-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell. M. A., 2 Fasciculi, ...	1 4
The Káváyadars'a of S'ri Dañdin. Edited with a Commentary by Pañdita Premachandra Tarkavágis'a. 5 Fasciculi, ...	3 2
The Sáñkhya Sára of Vijnána Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ...	0 10
The Brihat Sañhita of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi, ...	4 6

(१५५) राशूनम् ॥ ५ ॥

तद्विषमं वृत्तम्^(१) अर्द्धसमं वा 'राशूनं' कर्त्तव्यम् । मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इति^(२) । कोटिरेका, सप्तषष्टिर्लक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विशत्युत्तरं शतं, शुद्धविषमवृत्तस्य सङ्ख्या ।

गुणनप्रकारोयं प्रदर्शने, यथा—

४०६६	गुणाङ्काः
४०६६	गुणकाङ्काः
२४५०६	षड्भिर्गुणिताङ्काः
६६८६४	नवभिर्गुणिताङ्काः
०	शून्येन गुणनाभाषात्तथैव स्थाप्यते
१६२८४	चतुर्भिर्गुणिताङ्काः ।
१,६७,७७,२१६	सङ्कलनया जाताङ्काः

१ तद्विषमवृत्तमिति अ०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अपनेतव्यमिति पुस्तकान्तरम् । एद्गुणिताङ्कसमुदायाद्गुणाङ्कसमुदायोपनेतव्य इत्यर्थः । तत्प्रकारो यथा—

१,६७,७७,२१६	एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
४०६६	एतद्गुणाङ्कसमुदायेपगते
१,६७,७६,१२०	एतेङ्का अवशिष्यन्ते ।

एते अर्द्धसप्तसङ्ख्याविगताः शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याज्ञापका भवन्ति ।

पुनः ४०६६	एतस्माद्गुणिताङ्कसमुदायात्
६४	एतद्गुणाङ्कसमुदायेपगते
४०६२	एतेङ्का अवशिष्यन्ते ।

एते हि समवृत्तसङ्ख्याविगताः शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याबोधका भवन्ति ।

अङ्कतः^(१) १, ६७, ७३, १२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वात्रिंशच्चिति
शुद्धार्धसमसङ्ख्या^(२) ४०३२ । उभयशेषोऽयं राशूनमिति ।

(१५६) ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

गकारलकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्येत^(३) तत् समानी नाम ।
पादस्थानुष्टुब्ब्वक्लमित्यतः (५।६) सूत्रात् सिंहावलीकितन्याये-
नानुष्टुब्ग्रहणमनुवर्त्तते । तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्भिर्गकार-
लकारैः पूर्यते, तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्^(४) ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

वासवोपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।

२ ८ (१७१)३२ १२८

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत^(५) ॥

१ अङ्कतोपीति ख० ।

२ अङ्कतोपीति ग०, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठोक्ति ।

३ समाप्यते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अयोदाहरणमिति पुस्तकान्तरम् ।

५ अत्र ग्लिति समानीत्यनेन बाधारपादान्तरस्य लघोर्गमे इति मुख्यं न भवति ।

अनुष्टुप्च्छन्दसः पादधटकीभूतानामष्टाक्षराणां वर्णप्रसारनियमेन प्रक्षारे क्रिय-
माणे सर्वगुर्वादिसर्वलघून्ताः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतभेदा जायन्ते, तेषां कतिपय-
प्रसिद्धभेदानामत्र प्रयोगोक्ति, तत्र यो भेदो यत्र समायास्यति, तत्सङ्ख्यापरिज्ञानार्थं
पादस्थितलघ्वक्षराधोऽङ्कविन्यासं करिष्यामि । तत्र एकं दत्त्वा एकीकृतेषु लघ्वङ्केषु
या सङ्ख्या निष्पत्स्यति, सैव तङ्केदञ्जापिका भविष्यति । एतन्नियमानुसारेणात्र लघ्व-
ङ्कसन्दोहे कृते वासवोपीति श्लोकोऽष्टाक्षरप्रक्षारस्य एकसप्तत्युत्तरशततमभेदो भव-
तीति ज्ञायते । एवं सर्वज्ञानुक्तस्यले प्रक्षारभेदः प्रत्येतव्यः ।

अपिच ।

ओं नमो जनार्दनाय पापसङ्घमोचनाय^(१) ।

दुष्टदैत्यमर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥

(१५७) लिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

लकारगकाराभ्यां यद्वृतं समाप्यते^(२) तत् 'प्रमाणी' नाम ।
नाराचमित्यपरे^(३) । ततोदाहरणम् ।

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।
सुरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।

१ ४ (८६) १६ ६४

। ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । ५ ।
तव प्रमाणमीक्षितुं क्षमौ न तौ बभूवतुः^(४) ॥

(१५८) वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यां 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो
'वितानं' नाम^(५) । अत्रोदाहरणम् ।

१ पापबन्धमोचनायेति छ०, म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ समाप्यते इति छ०, म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र पादाष्टाक्षराणां गुरोरनन्तरं लघुर्लघोरन्तरं गुरुः, एवं विन्यासद्वयभेदेन समानीप्रमाणोर्लक्ष्यमुक्तम् । यदि तेष्वेव गद्यविभागनियमेन तयोर्लक्ष्यं क्रियते चेत् तदा द्वौ गद्यौ एको गुरुरेको लघुश्च सम्यस्यते । इममेव प्रकारमवलम्ब्य छन्दो-
मञ्जरीद्वयमकारकाराभ्यां तयोर्लक्ष्यमुक्तम्, द्वौ रजौ समानिका तु इति (६०),
सौ समानिका गद्यौ च इति (६०) प्रमाणात्कालौ लघाविति (६० ट०) ।

४ अष्टाक्षरप्रकारस्य षड्शीतिमोयं भेदः ।

५ पूर्वमेकस्य गुरोरनन्तरमेको लघुः, पुनरेकस्य लघोरनन्तरमेको गुरुः, एवं क्रमेण

५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 ढष्णां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।
 ४ ८ (२०५) ६४ १२८

५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय^(१) ॥

द्वितीयञ्च ।

। । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
 १२ १६ ३२ (५२)

। । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । । ५ ५ । ।
 लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम्^(२) ॥

अन्यञ्च ।

५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ।
 कङ्कालमालभारिणिं^(३) कन्दर्पदर्पहारिणम् ।
 ४ १६ (८५) ६४

५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ।
 संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम्^(४) ॥

लक्षणाद्वयमुक्तम् । इदानीन्तु द्वयोर्गुणोरन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघ्वोरन्तरं द्वौ गुरु, एवमादि क्रमेण लक्षणमुच्यते, अत इदं समानीप्रमाणीभ्यामन्यदेव जातमिति भावः ।

१ अष्टाक्षरप्रक्षारस्य पञ्चोत्तरद्विज्ञतमोचं भेदः । वितानलक्षणस्य बाधाश्राव गन्त इति पादान्तस्य लघोर्गुणत्वं भवति ।

२ द्वयोर्गुणोरन्तरं द्वौ लघू, द्वयोर्लघ्वोरन्तरं द्वौ गुरु, इत्येवं क्रमेण गुरुलघु-
 विन्यासयुक्तं वितानमुक्तम्, इदन्तु तद्विपरीतलक्षणविशिष्टं द्वितीयप्रकारकं वितानं
 बोध्यम् । अष्टाक्षरप्रक्षारस्य द्विपञ्चाशत्तमोचं भेदः । पूर्वस्त्रीकोऽप्रविष्टं वितानमि-
 त्येतच्छब्दोनामात्र निवेशितम् ।

३ कङ्कालमालहारिमिति ग० ।

४ अत पादे प्रथमं द्वौ गुरु, तत एकलघोरन्तरमेको गुरुर्वर्तते, अत इदमन्यत्-

अपि च ।

तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्गुरभ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

S I I S I I S S S I I S I I S S

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

२ ४ (५५) १६ २२

S I I S O I I S S S I I S I I S S

चित्रपदापि च भौगौ तेन गतार्थमिवैतत्^(१) ॥

किञ्च वितानमन्यदिति भ्रुवन् सूत्रकारो वितानस्थानिक-
प्रकारतां^(२) दर्शयति । अन्यथा वितानं भौगो इत्येव विद-
ध्यात्^(३) ॥

प्रकारकं वितानं ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चाशोत्तममोयं भेदः । तस्याः स्मरामीति
दृष्टमप्येतादृशमेव ।

१ भौगिति चित्रपदाग इति दृष्टरत्नाकरम् । चित्रपदा यदि भौगाविति छन्दो-
मञ्जरी । अष्टाक्षरप्रसारस्य पञ्चपञ्चाशत्तमोयं भेदः । पूर्वतोविभिन्नलक्षणमिदमप्यपर-
प्रकारकं वितानं बोध्यम् ।

२ अनेकतामिति पुलकान्तरपाठः । अष्टाक्षरप्रसारस्य यावन्मो भेदा भवन्ति, तेषां
यं कमपि भेदमादाय क्रियमाणं समानीप्रमाणीभ्यामन्यदृष्टं विताननामकं विज्ञेयम् ।
तत्र चतुः पञ्चाशोत्तरद्विंशत्सङ्ख्यापरिमितं भवत्यत्र एवास्थानिकप्रकारता सूत्रकारेण
दर्शिता । कैश्चिदस्य कतिपयाः प्रसिद्धभेदा नामान्तरेण व्यवहृता अपि वितान-
भेदा एव ते भवन्तीति बोध्यम् । यतः सूत्रकारेण समानीप्रमाणीभ्यामन्ये विताना-
न्मैव व्यवहृताः ।

३ भौगो इति ब्रूषदिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । यदि चित्रपदा एकैव वि-

(१५८) पादस्यानुष्टुब् वक्त्रम् ॥ ८ ॥

पादस्येत्ययमधिकार आसप्तमाध्यायसमाप्तेः^(१) । अनुष्टुब्-
वक्त्रमिति च प्राक् पदचतुर्द्वीदधिकृतं^(२) वेदितव्यम् ॥

(१६०) न प्रथमात् स्त्री ॥ १० ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदं । अत्र वक्त्रजातौ पादस्य 'प्रथमात्'
वर्णादूर्ध्वं, सगणनगणौ 'न' कार्यौ^(३) ॥

(१६१) द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ ११ ॥

'द्वितीयचतुर्थयोश्च' पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य-
इत्युपदेशः ॥

(१६२) वान्यत् ॥ १२ ॥

सगणनगणाभ्यां 'अन्यत्' मगणादित्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं 'वा'^(४) कर्त्तव्यम् ॥

तानं, तदा वितानं भौगावित्यनेनैवालम् । किमर्थं वितानमन्यदित्यविशेषोक्त्यनुशरस-
मिति भावः ।

१ परिसमाप्तेरिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ प्राक् प्रतिपादं चतुर्द्वीद्वान् पदचतुर्द्वीदधिकृतमिति ख० ।

३ प्रथमादक्षरादूर्ध्वं सकारनकारौ न कर्त्तव्याविति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ अन्येषां षष्ठां मध्ये यत् किञ्चित् गणान्तरं प्रथमान्तरं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तर-
पाठः । त्रिकान्तरं कर्त्तव्यम्, अन्येषां षष्ठां गणानां मध्ये यत् किञ्चिद्गणान्तरं प्रथमान-
न्तरमिति ख० ।

(१६६) य चतुर्थात् ॥ १३ ॥

य इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । पादस्य 'चतुर्थात्' अक्षरा-
दूर्द्ध्वं यकारः (१) प्रयोक्तव्यः । सर्व्वषामुदाहरणम् (१) ।

ल०१ यगणः यगणः ल० ल०१ यगणः यगणः गु०

। । ५ ५ । ५ ५ । । ५ ५ । ५ ५ ५

नवधाराब्जु-संसिक्त-वसुधागन्धि-निःश्वासम्^(१) ।

१२ १६ (१४८) १२८ १२ १६ (१०)

गु०१ जगणः यगणः गु० ल०१ तगणः यगणः गु०

५ । ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५

किञ्चिदुन्नतघोणाग्रं^(४) मञ्जी^(५) कामयते वक्त्रम्^(६) ॥

२ ८ १६ (२०) १ ८ १६ (२६)

अन्यैरप्युक्तम् ।

१ यगण इति ल० ग० च ।

२ प्रतिषिद्धगणत्रयान्यतत्तद्गणविशिष्टानां प्रत्येकमनुष्टुप्छन्दसामुदाहरणमित्यर्थः ।

३ प्रथोसुगन्धिनिःश्वासमिति क० । प्रथं सुगन्धिनिःश्वासमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ किञ्चिदुन्नतघोणमिति क० । किञ्चिदुन्नतघोणमिति ग० ।

५ मञ्जीमिति ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ अस्य प्रत्येकपादस्य प्रथमादक्षरात् परं सगणनगणौ नक्षः, अपितु यगणः जगणतगणाः सन्ति । पुनर्द्वितीयचतुर्थपादयोः पादप्रथमाक्षरात् परं रगणौ नास्ति, यतौ लः, अत इदं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । प्रथोसुगन्धिनिःश्वासम्, प्रथं सुगन्धिनिःश्वासम्, इति पाठद्वयम् न समञ्जीनम् । अत्र प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य रगणस्य सञ्जात् । अत्रेदं स्मरणीयम्, समानीप्रमाणीभ्यामन्यतमं यं कमप्येकमनुष्टुप्-भेदमादाय क्रियमाहं वृत्तं विताननामकं भवति, द्वाभ्यां चिभिश्चतुर्भिर्वा विभिन्न-लक्ष्णैरनुष्टुप्भेदैर्विरच्यमानं एतं वक्त्रजात्यन्तर्गतमनुष्टुप्छन्दो भवतीति । एवं सत्यनुष्टुप्छन्दो मातं हि विषम एतं जायत इति बोध्यम् ।

अस्य प्रथमः पदोष्टाक्षरप्रसारस्य अष्टचलारिंशदुत्तरगततमो भेदः, द्वितीयः,

गु०१ भगवः यगवः ल०ल०१ मगवः यगवः गु०
 ५ ५ । । । ५ ५ । । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्चारुसंरावाः ।
 (१५०) ४ ८ १६ १६ १ १६ (१८)

गु०१ मगवः यगवः गु० ल०१ मगवः यगवः गु०
 ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

रामाः कौशेयसंवीताः प्रनृत्यन्तश्च^(१)कादम्बाः^(२) ॥
 १६ (१०) १ १६ (१८)

तथा ।

गु०१ रगवः यगवः गु० गु०१ भगवः यगवः गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ ५

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते^(१)प्रीतिः ।
 ४ १६ (२१) ४, ८, १६ (१६)

विंशतितमः, तृतीयः, सप्तविंशतितमः, चतुर्थः, षड्विंशतितमो भेदो भवति ।

१ प्रनृत्यन्तीव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ प्रत्येकपादस्य प्रथमाक्षरात्परं सगणनगणौ न क्षः, अपितु भगवन्मगणौ
 क्षः, द्वितीयचतुर्थपादयोः प्रथमाक्षरात्परं रगणोपि नास्ति, पुनरस्य चतुर्थं पादेषु
 चतुर्थादक्षरात्परं यथासक्यं यगणोस्ति । अत इदं पूर्वतः किञ्चिदुविभिन्नलक्षण-
 मपरजातीयं वक्त्रनामकमनुपच्छन्दो ज्ञातव्यम् । अथ प्रथमः पादोष्टाक्षरप्रसारस्य
 सप्तपञ्चाशदुत्तरशततमो भेदः, द्वितीयचतुर्थोष्टादशौ, तृतीयः सप्तदशो भवति ।
 अत्राठष्टुवक्त्रजातौ प्रतिपादाधः स्थितसैकाङ्गसन्दोष्टोष्टाक्षरप्रसारस्य तत्रद्वेदपरि-
 ज्ञापकी भवतीति स्मर्तव्यम् । ग्रन्थबाहुल्यभयात् तत्र तद पूर्वं वक्षितम् ।

३ प्रायशः कुरुते इति ख०, ग०, च ।

मु०१ रगणः यगणः ल० मु०१ मगणः यगणः गु०
 ५ ५ । ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५

मातुर्मनो हरन्थेव दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः (१) ॥
 (१४९) ४ १६ १२८ १६ (१०)

इत्यादि ॥

(१५) पथ्या युजो ज् ॥ १४ ॥

चतुर्थादिति वर्तते । अत्र वक्त्रे 'युजः' पादस्य चतुर्थाद-
 च्चरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं पथ्या नाम । यस्यापवादः ।
 अतोदाहरणम्(१) ।

मु०१ रगणः यगणः ल० मु०१ मगणः जगणः ल०
 ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ । ५ । ५ ।

नित्यं नीति-निषण्णस्य राज्ञो राष्ट्रं (१) न सीदति ।
 (१५९) ८ १६ १२८ (२०९) १६ ६४, १२८

ल०१ यगणः यगणः मु० मु०१ मगणः जगणः मु०
 । । ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । ५

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः(५) ॥
 १ २ १६ (२०) (८२) १६ ६४

१ अत्र प्रथमद्वितीयपादयोः प्रथमाच्चरारपरं रगणोक्तीत्यत्र न निषेधोऽपितु द्विती-
 यचतुर्थपादयोरेव तन्निषेधः । अतोऽनानुष्टुप्छन्दसं यथोक्तमस्ति ।

२ ततोदाहरणमिति ज० ।

३ राज्यमिति ल०, म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र वक्त्रे लक्षणे पूर्वोक्तं वर्तते, पुनर्द्वितीयचतुर्थपादयोश्चतुर्थादच्चरात्परं य-
 गणापवादको जगणोक्तिः । अत इदं पथ्यावक्त्रं नामकमनुष्टुप्छन्दो ज्ञेयम् । अस्मैव
 धन्वेषु वज्रः प्रचारः । वक्त्रे लक्षणे समसमगणरजगणां सर्वमैव पूर्वोक्तनिषेधः,
 यगणस्य तु बाधकान्तरसञ्ज्ञान्निधायवस्थिरतेति स्मर्तव्यम् ।

(१६५) विपरोत्तैकीयम् ॥१५॥

उक्तलक्षणाद् विपरोत्तलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति^(१) ।

यथा ।

गु०१ यगणः जगणः गु० गु०१ मगणः यगणः गु०
 ५ | ५ ५ | ५ | ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ ५ ५
 भर्तुराशानुवर्त्तिनी या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः^(२) ।
 २ १६ ६४(८२) १६ (१०)

गु०१ यगणः जगणः गु० ल०१ यगणः यगणः गु०
 ५ | ५ ५ | ५ | ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ ५ ५
 स्वप्नभ्रवाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या^(३) ॥
 २ १६ ६४(८२) १२ १६ (१०)

(१६६) चपलाऽयुजो न् ॥१६॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्धादूर्द्ध्वं^(४) नकारो भवति, युक्पादे

१ उक्तलक्षणाद्विपरीता पथ्या भवतीत्येकीयं मतम् । अयुक्पादे चतुर्धादक्षरात् परतो अकारः कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति ख० । इयं पथ्या विपरीतया सह एकीभवति । अर्थात् अयुक्पादे चतुर्धादक्षरात् परतो अकारः कर्त्तव्यः । युक्पादे य एवावतिष्ठते इति पुलकान्तरपाठः ।

२ गृहे लक्ष्मीरिति ख०, ग० च ।

३ अत्र पूर्वोक्तवक्त्रलक्षणं यथोक्तमस्ति, पुनरयुक्पादे चतुर्धादक्षरात् परतो जगणोस्ति, युक्पादे यगणोक्ति, अत इदं विपरीतपथ्यावक्त्रनामकमनुपच्छन्दो बीध्यम् । पूर्वोक्तवक्त्रे अयुक्पादे चतुर्धादक्षरान्परं यकारस्थितिर्युक्पादे जगणावस्थितिश्च, तदेवात्र विपरीत्येन वर्त्तते ।

४ चतुर्धादक्षरादूर्द्ध्वमिति ख०, ग० च ।

अ एवावतिष्ठते, तदा चपला नाम सानुष्टुब्बक्ता । अत्रोदाहरणम् (१) ।

मु०१ चगणः नगणः मु० मु०१ यगणः यगणः मु०
 ऽ | ऽ ऽ | | | ऽ ऽ | ऽ ऽ | ऽ ऽ ऽ

क्षीयमाणायदशना वक्तुनिर्मासनासाया ।
 २ (११५) १६ १२ ६४ २ १६ (१८)

मु०१ यगणः नगणः मु० ल०१ चगणः यगणः मु०
 ऽ | ऽ ऽ | | | ऽ | | ऽ ऽ | ऽ ऽ ऽ

कन्यका वाक्यचपला भवते(१)धूर्त्तसौभाग्यम् (२) ॥
 १ (११५) १६ १२ ६४ १ २ १६ (२०)

(१९०) विपुला युगलः सप्तमः ॥ १७ ॥

अधिकारोऽयम् । य चतुर्थादित्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते (४) यदा युक्पादे सप्तमो वर्षो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम (५) । ननु पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वात्(६) पुनरुक्तमितत् । नैवं । विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात् तद्विनानुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमेन

१ नमोदाहरणमिति ख० ।

२ लभते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र पूर्वोक्तं वक्तुलक्षणमस्ति, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात्परं यगणपवाद्-को नगणोक्ति, अत इदं चपलावक्तुनामकमनुष्टुप्कन्दो ज्ञेयम् ।

४ यकारे लभते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ नाम सानुष्टुप्पिति ख०, ग० च ।

६ पथ्यालक्षणे युक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं जगणस्तिष्ठति, तथासति सप्तमो लघुरेवायाति, अतः पथ्यालक्षणान्तर्भूतत्वमिति भावः

(१६६) औ न्तौ च ॥ १६ ॥

सर्वतः सैवतस्येति निवृत्तम् । चपलाऽयुजो नित्यस्माद्(१)
अयुग्ग्रहणमनुवर्त्तते । विपुला युग्लः सप्तम इति सर्वमनु-
वर्त्तनीमम्(२) । अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात् परतो यकारं
वाधित्वा भकाररेफनकारतकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ
विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।

ल०१ रमणः म०(ल०७)गु० ल०१ मगणः अ०(ल०७) गु०
 १ ५ । ५ ५ । १ ५ । ५ ५ ५ । ५ । ५
 इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी (१) ।
 १ ४ ३२ ६४(१०२) १ १६ ६४(८२)

मु०१ रमणः म०(ल०७)गु० मु०१ जमणः अ०(ल०७)गु०
 ५ ५ । ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ । ५
 इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे(४) ॥
 ४ ३२६४(१०१) २ ८ १६ ६४(६१)

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे

१ अयुजो नित्येतस्मादिति ल०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ सर्वमनुवर्त्तते इति पुस्तकान्तरपाठः । अत्र विपुलावर्गे युक्पादे सप्तमवर्गे
लघुरेव कर्त्तव्यः, अयुक्पादे तु तत्र वैकल्प्यमिति स्मर्त्तव्यम् । एतर्था युजोः पादयोः
सर्वत्र अयुजोः कुत्रचिदेव सप्तमाक्षरोपरि स्थापितं (ल०७) एतद्विद्धं तत्र तत्र
द्रष्टव्यम् ।

३ स्मितज्योत्स्नावभासिनीति म० ।

४ अत्र वक्त्रलक्षणं सर्वं वर्त्तते, पुनरयुक्पादे चतुर्थादक्षरात् परं यगणापवादको
भगवोक्ति, अत्र इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्र नामकमनुष्टुप्छन्दो बोध्यम् । अत्रायुक्-
पादे उभयत्र भगवत्संज्ञान् जातिपक्षीयं भविपुलोदाहरणमिदमिति निश्चेतव्यम् ।

पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथाच महा-
कवीनां प्रयोगाः ।

ल०१ रगणः भगणः गु०गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

1 5 1 5 5 1 1 5 5 1 5 5 1 5 1 5

वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः ।

१ ४(१०२) ३२६४ २ १६ ६४(८३)

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ भगणःज०(ल०७)गु०

5 1 5 5 1 5 5 5 5 5 1 1 1 5 1 5

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः(१) ॥

२ १६ (१८) ४ ८ १६ ६४(८३)

गु०१ भगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०

5 5 1 1 1 5 5 5 5 1 5 5 1 5 1 5

देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो मञ्जीपतिः ।

४ ८ १६ (१८) २ १६ ६४(८३)

गु०१ रगणः भ०(ल०७)गु० गु०१ जगणः ज०(ल०७)ल०

5 5 1 5 5 1 1 5 5 1 1 5 1 1

यस्य प्रसादाद्गुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति(२) ॥

४ ३२ ६४(१०२) २ ६४ ८ १६ (११८)१२८

१,२, सर्वं गतो जनार्दन इति क, चिह्नितपुलकपाठसुम सम्यक् । अत्र युक्पाद-
प्रथमाक्षरात्परं प्रतिषिद्धस्य रगणस्य वर्तमानत्वात् । अत्र इतद्वये वक्त्रादिलक्ष-
मसि, पुनरेकस्य प्रथमे पादेऽपरस्य तृतीये चतुर्थादक्षरात् परं भगणो वर्तते ।
अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्शब्दो भवति । अस्मिन् इतद्वये
प्रथमे तृतीये चायुक्पादे भगणस्य सत्त्वाद् व्यक्तिप्रक्षीयमिदं भविपुलोदाक्षर-
मिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ रगणः भ०(ल००) गु० ल०१ तगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गस्तमता ।

१ ४ ३२ ६४(१०२) १ ८ १६ ६४(८०)

मु०१ रगणः भ०(ल००) गु० मु०१ तगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

नारायणं स्तौमि सदा भक्तानां भयनाशनम्(१) ॥

४ ३२ ६४(१०१) ८ १६ ६४(८८)

इत्यादि । इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।

मु०१ रगणः रगणः मु० ल०१ भगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

लक्ष्मीपतिं लोकनाथं रथाङ्ग-धरमीश्वरम्(१) ।

४ ३२ (३०) १ ४ ८ १६ ६४(८४)

मु०१ रगणः रगणः मु० ल०१ यगणः ज०(ल००) गु०

$\overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5} \quad \overbrace{1} \quad \overbrace{5}$

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्रयीं तनुम्(१) ॥

४ ३२(३०) १ २ १६ ६४(८४)

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे ।

१ अथ वक्त्रादिलक्ष्यं वर्णते, पुनः प्रथमद्वितीययोर्बभयोः पादयोश्चतुर्थादक्षरात्परं भगणोऽलि, अत इदं भविपुलापूर्वकं वक्त्र नामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् दृष्टे प्रथमद्वितीययोर्बभयोरप्ययुक्पादयोर्भगणस्य सञ्जाज्जातिपक्षीयमिदं भविपुलोदाहरणमिति ज्ञानव्यम् ।

२ रथाङ्गधरमश्रुतमिति ख०, ग० च ।

३ प्रभजामि त्रयीं तनुमिति पुस्तकान्तरपाठः । अथ वक्त्रादिलक्ष्यमस्ति, पुनरयुक्पादयोश्चतुर्थादक्षरात् परं रगणो वर्णते, अत इदं रविपुलापूर्वकं वक्त्र नामक-

ल०१ रगणः रगणः गु० गु०१ मगणः अ०(ल००)गु०
 १ ४ (२८) ३२ (८१) १६ ६४
 मद्वाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम्^(१) ।

गु०१ मगणः यगणः ल० गु०१ अगणः अ०(ल००)गु०
 १ ४ (२८) ३२ (८१) १६ ६४
 यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिविम्बवत्^(२) ॥
 (१४५) १६ १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

तृतीये पादे ।

गु०१ यगणः यगणः गु० गु०१ तगणः अ०(ल००)गु०
 १ ४ (२८) ३२ (८१) १६ ६४
 कामिनीभिः सहप्रोतिः कस्मै नाम^(३) न रोचते ।
 २ १६ (१८) (८८) ८ १६ ६४

ल०१ यगणः रगणः ल० गु०१ अगणः अ०(ल००)गु०
 १ ४ (२८) ३२ (८१) १६ ६४
 यदि न स्याद्दारिवोचि-चञ्चलं हतजीवितम्^(४) ॥
 १ २ (१६४) (३२) १२८ २ ८ १६ ६४(८१)

इदानीं नकार विपुलोदाहरणम् ।

मनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथमतृतीययोश्चभयोरपि पादयोश्चतुर्थाच्चरात् परं रगणस्य वर्णमागलाज्जातिपक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

१ वाग्देवतां गुरुमिति ख०, ग० च ।

२ अत्र वक्त्रादिलक्षणासक्ति, पुनः प्रथमे पादे चतुर्थादच्चरात् परं रगणो वर्तते, अत्र इदमपि रविपुलापूर्वकं वक्त्र नामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् हत्ते प्रथम एव एकस्मिन्नयुक्पादे चतुर्थादच्चरात्परं रगणस्य सप्तधाङ्गतिपक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

३ कस्य नामेति ख० । कं वैनामेति ग० ।

४ हत जीवितमिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । अत्र वक्त्रादिलक्षणासक्ति, पुन-

गु०१ रगणः नगणः गु० गु०१ यगणः जगणः(ख००) गु०
 ५ ५ । ५ । । । ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५
यस्या विभाति विपुला मन्मथस्थानपिण्डिका(१) ॥
 (११०) ४ १६ ३२ ६४ १ १६ ६४(८२)

गु०१ यगणः नगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(ख००)गु०
 ५ । ५ ५ । । । ५ ५ ५ ५ । । ५ । ५
या चतुःषष्टि-चतुरा सा स्त्री स्यान्नृपवक्षभा(१) ॥
 १ १६ ३२ ६४(११५) ८ १६ ६४(८६)

तथैव(१) भारविः ।

ख०१ नगणः नगणः गु० ख०१ तगणः जगणः(ख००)गु०
 । ५ ५ ५ । । । ५ । ५ ५ । । ५ । ५
युयुत्सेनेव कषचं किमामुक्तमिदं त्वया ।
 १(११) ४ १६ ३२ ६४ १ ८ १६ ६४(६०)

स्तृतीये पादे चतुर्थादक्षरात् परं रगणो वर्तते, अत इदमपि रविपुलापूर्वकमनुष्टुप्-
 छन्दी भवति । अस्मिन् दृत्ते तृतीये एव एकस्मिन् अयुक्पादे रगणस्य सञ्जादगति-
 पक्षीयमिदं रविपुलोदाहरणमिति ज्ञेयम् ।

१ प्रोटिकेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणा भवन्तीति तेषु निपुणेति, ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।
 अत्र वक्त्रादिलक्षकमस्ति, पुनः प्रथमतृतीयपादयोश्चतुर्थादक्षरात् परं नगणो
 वर्तते, अत इदं नविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति । अस्मिन् दृत्ते
 उभयस्त्रियुक्पादे नगणस्य सञ्जाज्जातिपक्षीयमिदं नपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।
 युयुत्सेनेवेत्यपि जातिपक्षीयं नविपुलोदाहरणम् । अत्र युयुत्सेनेव इत्यत्र युयुत्सेनेव
 इति ख०, ग०, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अथैवेति ख०, ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सु०१ रगणः नगणः गु०गु०१ जगणः अ०(सु००)गु०

१ ५ | ५ | १ | १ | ५ ५ | ५ | ५ | ५ | ५

तपस्विनो द्वि वसने कौवलाजिनवलकले ॥
१ ४ १६ ३२६४(१२८) २ ८ १६ ६४(६४)

व्यक्तिपद्ये कालिदासः ।

सु०१ मगणः नगणः गु०गु०१ मगणः अ०(सु००)गु०

१ ५ ५ ५ | १ १ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ | ५

अनाद्यष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदश्वनः ।
१ १६ ३२६४(१२४) १६ ६४(८२)

गु०१ जगणः यगणः गु० गु०१ तगणः जगणः(सु००)गु०

५ | ५ | ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ | ५

तस्य धर्म्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना^(१) ॥
२ ८ १६ (२०) ८ १६ ६४(८६)

तथाच ।

सु०१ जगणः यगणः गु०गु०१ नगणः अ०(सु०१)गु०

१ १ ५ | १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ | ५ | ५ | ५

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् संश्रमितारिभिः ।
१ २ ८ १६ (२८) ८ १६ ६४(८६)

१ वक्त्रादिस्रक्षयधुक्तस्य नविपुलापूर्वकस्य वक्त्र नामकस्यास्यादृष्टुपक्षन्दस एक-
स्मिन्नेव प्रथमे अयुक्त्पादे चतुर्थादचरारपरं नगणस्य विद्यमानलादप्रतिपक्षोयं न-
विपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् । तवमन्त्रेति दृष्टमपि व्यक्तिपद्यीयमेव ।

मु०१ मगचः   तगचः   मु०मु०१ अगचः   अ०(स००)मु०
 ५ ५ ५ ५ । । । ५ ५ ५ । । ५ । ५
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिद्ः शराः ॥
 १६ १२६४(१२१) २   ८ १६   ६४(६१)

इदानीं तकारविपुलोदाहरणम् ।

मु०१ मगचः   तगचः   मु०स०१ भगचः   अ०(स००)मु०
 ५ ५ ५ ५   ५ ५ । ५ । ५ । । ५ । ५
वन्दे देवं^(१) सोमेश्वरं जटामुकुटमण्डितम् ।
 (६५) ६४ १   ४ ८ १६   ६४(६४)

मु०१ भगचः   तगचः   मु०स०१ भगचः   अ०(स००)मु०
 ५ ५ । । ५ ५ । ५ । ५ । । ५ ५
खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम्^(२) ॥
 ४ ८(००) ६४   १   ४ ८ १६   ६४(६४)

व्यक्तिपद्ये ।

मु०१ रगचः   तगचः   मु० मु०१ अगचः   अ०(स००)मु०
 ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । । ५ । ५
वन्दे कविं श्रीभारविं लोकसन्तमसच्छिदम् ।
 ४   ६४(६६) २   ८ १६   ६४(६१)

१ देवदेवमिति क० ।

२ खट्वाङ्गधरं शङ्करं चन्द्ररेखाशिखामणिमिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । वङ्गा-
 दिसलक्षयुक्तस्य तविपुलापूर्वकस्य वङ्गा नामकस्थानुष्टुप्छन्दसोसोमयोरण्ययुक्त्वाद्-
 योसगचस्य सञ्जाज्जातिपद्योचं तविपुलोदाहरणमितिदमिति ज्ञातव्यम् ।

ल०१ भगणः यगणः ल० गु०१ तगणः ज०(ल०७)गु०
 १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
 दिवादीपा इवाभान्ति यस्याग्ने कवयोऽपरे^(१) ॥
 १ १६(१४६) १२८ ८१६ ६४(८६)

तथान्येषामपि प्रयोगः ।

गु०१ अगणः यगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०
 ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५
 लोकवत् प्रतिपन्नव्यो लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः ।
 २ ८१६ (१७) २ १६ ६४(८६)

गु०१ भगणः तगणः ल०ल०१ यगणः ज०(ल०७)गु०
 ५ ५ १ ५ ५ १ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५
 लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ^(१) ॥
 ४ ८(२०४) ६४१२८ १ २ १६ ६४(८४)

इदानीं चकाराकृष्टं मकारविपुलोदाहरणम् ।

गु०१ रगणः भगणः गु० गु०१ यगणः ज०(ल०७)गु०१
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५
 सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा ।
 ४ (५) २ (८२)१६ ६४

१ वक्त्रादिसलक्षणविशिष्टस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसो-
 स्थैकस्मिन्नेव प्रथमे अयुक्त्वादे तगणस्य सञ्चाङ्गप्रतिपत्तीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति
 ज्ञातव्यम् । लोकवदितिष्ठस्य तृतीये एव पादे तगणस्य सञ्चाङ्गदपि व्यक्तिपत्तीयं
 तपुविपुलोदाहरणमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिसलक्षणयुक्तस्य तविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोस्य एकस्मिन्नेव
 तृतीयेऽयुक्त्वादे तगणस्य यत्तमानञ्चाङ्गप्रतिपत्तीयं तविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

मु०१ रमणः मगणः ल० मु०१ मगणः ज०(ल०७)मु०
 ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
स्त्रीलोकदृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेधसः^(१) ॥
 ४ (१११) १२८ (८१) १६ ६४

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः ।

ल०१ रमणः मगणः मु० ल०१ यगणः ज०(ल०७)मु०
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ ५ १ ५ १ ५
मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
 १ ४ (६) १ २ (८४) १६ ६४

मु०१ यगणः यगणः मु० ल०१ मगणः जगणः(ल०७) मु०
 ५ १ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५
षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः^(२) ॥
 २ १६ (१६) १ (८२) १६ ६४

ल०१ रमणः मगणः मु० मु०१ तगणः जगणः(ल०७)मु०
 १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ १ १ ५ १ ५
अथ प्रदीपे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम् ।
 १ ४ (६) (८६) ८ १६ ६४

१ वक्त्रादिलक्ष्ययुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोऽस्योभयकिञ्चेवायुक्पादे मगणस्य वर्तमानत्वाज्जातिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् ।

२ वक्त्रादिलक्ष्ययुक्तस्य मविपुलापूर्वकस्य वक्त्रनामकस्यानुष्टुप्छन्दसोऽस्य एककिञ्चेव प्रथमेऽयुक्पादे मगणस्य सञ्ज्ञाद्व्यक्तिपक्षीयं मविपुलोदाहरणमिदमिति बोध्यम् । अथ प्रदीप इतिष्टनमथेताशमेव । अदूरवर्तिनी, स्थावरास्यग्राह इतिष्टनद्वयस्य तृतीयपादे एव चतुर्थपादेऽपि परं मगणस्य सत्त्वात्तदपि व्यक्तिपक्षीयं वक्त्रादिलक्ष्ययुक्तं मविपुलापूर्वकं वक्त्रनामकमनुष्टुप्छन्दो भवति ।

मु०१ तमसः यमसः मु० ल०१ यमसः जमसः(ल०७)मु०

५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५ । ५ ५ ५

सूनुः सुनृतवाक् सृष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥

८ १६ (१५) १२ १६(८४)६४

द्वितीयपादे ।

ल०१ रमसः यमसः मु० मु०२ भमसः जमसः(ल०७)मु०

१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

१ ४ १६ (२२) (६२) ८४ १६ ६४

ल०१ रमसः ममसः मु० मु०१ जमसः ज०(ल०७)मु०

१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

उपस्थितेयं कल्याणो नामि कीर्तित एव यत् ॥

१ ४ (६) २ (६२) ८१,६ ६४

मु०१ ममसः यमसः मु० मु०१ ममसः ज०(ल०७)मु०

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

स्नाध्यस्त्यागोऽपि वैदेद्याः पत्युः प्रागवंशवासिनः ।

१६ (१७) (८२) १६ ६४

ल०१ रमसः ममसः मु० मु०१ यमसः जमसः(ल०७)मु०

१ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अनन्यजानेस्तस्यासीत् सैव जाया हिरण्मयी ॥

१ ४ (६) २ (८२) १६ ६४

सकारेणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा,

छ०१ भगवः चगवः नु० छ०१ तगवः ज०(छ०७)नु०
 १ ५ १ ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ ५
 जिते तु^(१) लभते लक्ष्मीं मृते चापि वराङ्गनाः ।
 १ ४ ८१६ (१०) १ (६०) ८ १६ ६४

छ०१ चगवः सगवः नु० नु०१ तगवः ज०(छ०७)नु०
 १ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ १ ५ ५
 क्षणविध्वंसिनि काये^(१) का चिन्ता मरणे रणे ॥
 १ २ १६ १२ (५२) (८६) ८१६ ६४

सङ्कीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भारविणोक्तम् ।

छ०१ भगवः नगवः नु० छ०१ चगवः ज०(छ०७)नु०
 १ ५ ५ ५ १ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५
 क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्य विघ्नता^(१) ॥
 १ (११४) १६ १२ ६४ १ २ (८४) १६ ६४

छ०१ रगवः भगवः नु० छ०१ भगवः ज०(छ०७)नु०
 १ ५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 ध्रुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां कुलम्^(४) ॥
 १ ४ (१०२) १२ ६४ १ (८२) १६ ६४

१ जितेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ क्षणविध्वंसिनी कायेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अत्र सविपुलात्सञ्जाताश्चैव पाठः समादरणीयः । एतेस्मिन् तृतीये पादे एव चतुर्थीद्वयरात्परं सगवस्य सत्ता-द्व्यङ्गिपक्षीयं वङ्गादिस्त्रयस्युक्तं सविपुलापूर्वकं वङ्ग नामकमनुष्टुप्छन्दो भवतीदं ।

३ निघ्नतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ प्रथमे एवायुक्पादे चतुर्थीद्वयरात्परं नगवस्य सञ्जाद्व्यङ्गिपक्षीयं नविपुलोदा-

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णांशानुकोटिशः काव्येषु
दृश्यन्ते । सर्वासां विपुलानां चतुर्थी वर्णः प्रायेण गुरुर्भवती-
त्याम्नायः ।

(१९६) प्रतिपादं चतुर्ब्रह्मपापदचतुर्ब्रह्मम् ॥१९६॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः । अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रति-
पादं चतुरक्षरवृद्धा (१) यद्वृत्तं निष्पद्यते तत् पदचतुर्ब्रह्म-
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कम्पिततनुकुटिलैरतिदीवैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
तत्रकदष्ट इवेन्द्रियभूयः क्षतक्षैतन्यः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
पदचतुर्ब्रह्मं न चलति पुरुषः पतति सप्तसैव ॥

अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ।

हरणमिदं । पुनस्तृतीये एवायुक्पादे तस्मात् परं भगवस्य सत्त्वाद्गतिपक्षीयं भविपु-
लोदाहरणमिदं भवति । एवं चेत् नभविपुलापूर्वकं वक्तुं नामकमनुष्टुप्छन्द इदमित्य-
मस्य नामनिर्देशः कर्तव्यः । गणद्वयघटितविपुलावन्त्वात्सङ्कीर्णविपुलेश्यम् ।

१ दृष्टिः कर्तव्येतिवचनसामर्थ्यात् प्रथमे पादे दृष्टिर्न प्रसज्यते, अपितु द्वितीयादा-
विव । तथाच प्रथमः पाद आनुष्टुभोष्टाक्षरा एव स्थापनीयः । द्वितीये पादेष्टाक्षरेभ्य
ऊर्ध्वं चतुरक्षरदृष्टिः कर्तव्या, तृतीये द्वादशाक्षरेभ्यः परं, चतुर्थे षोडशाक्षरेभ्यः परतश्च ।
एतज्ज्ञापनार्थं तत्र तत्र पदचतुर्ब्रह्मजात्युदाहरणशिरसि छताङ्कविन्यासस्याह द्वाद-
श षोडशाङ्केभ्यः परं पुनरेकादशचतुर्दशमङ्कानामः दृष्टिर्न द्रष्टव्या । अस्य चतुर्णां पादानां
वैषम्याद्विषमदृष्टमिदम् ।

(१००) गावन्त आपीडः ॥ २० ॥

गकारो हावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां^(१), तत् पदचतुर्द्वं-
मापीडसञ्ज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्व-
मभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे । तत्रोदाहरणम् ।

१२ ३४ ५ ६ ० ८ १ २ ३४ ५ ६ ० ८ १ २ ३ ४
कुसुमितसहकारे, हतच्चिममच्चिमपुचिशशाङ्गे ।

१ २ ३४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १३ ४ ५
विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ ४ ५
प्रवससि पथिक हतक यदि भवति तव विपत्तिः^(२) ॥

(१०१) आदौ चेत^(३) प्रत्यापीडः ॥ २१ ॥

गकारो ह्यौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां^(४) पादानां, तदा तत्
पदचतुर्द्वं प्रत्यापीडसञ्ज्ञं भवति । अत्रापि पूर्ववत् शेषाणां
लघुत्वमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३४ ५ ६ ० ८ १ २ ३४ ५ ६ ० ८ १ २ ३ ४
चित्तं मम रमयति, कान्तं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
कूजन्मधुकरकलरवकृत-जनधृति,

१ चतुर्णामपि पादानामान्ते द्वौ गकारौ चेद्भवत इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठक्रमः ।

२ अत्र पदचतुर्द्वं लक्षणं वर्तते, पुनः प्रतिपादान्ते द्वौ गुरु अन्ये लघवः सन्ति,
अत इदमापीडनामकं पदचतुर्द्वं इत्यो शेषम् ।

३ गावादौचेदिति क, चिह्नितपुस्तकधृतसन्दिग्धपाठान्तरम् ।

४ चतुर्णामपीति ख० ग० च ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 पुंस्कोकिलमुखरितसुरभिकुसुमचिततरुतति^(१) ॥

(१०९) प्रत्यापीडो गावादौ च ॥२२॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयार्थः । तस्यैव पदचतुर्द्वयस्थान्ते
 आदौ च यदि गकारो भवतस्तदा प्रत्यापीड एव भवति^(२) ।
 तत्रोदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 कान्तावदनसरोजं, हृद्यं घनसुरभि मधुरसाढ्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 पातुं रक्षसि संततमभिलषति मनो मे,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
 किञ्चिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरमणीयम्^(३) ॥

तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति ।

(१०९) प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥२३॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघ्वक्षराभ्यनुज्ञानञ्च ।

१ अत्र पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादादौ द्वौ गुरु, इतरे लघवः सन्ति, अत इदं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं द्वन्द्वो ज्ञेयम् ।

२ तदा तदपि प्रत्यापीडो भवतीति ग० ।

३ अत्र पदचतुर्द्वयलक्षणमस्ति, पुनः प्रत्येकपादस्यादावन्ते च द्वौ द्वौ गुरु, मध्ये लघवश्च सन्ति । अत एवेदमपरप्रकारकं प्रत्यापीडनामकं पदचतुर्द्वयं द्वन्द्वो विज्ञेयम् ।

तदेव पदचतुर्द्वन्द्वं प्रथमस्य^(१) विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधारा-
भिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी ।
प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली । प्रथमस्य चतुर्थेन विप-
र्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जर्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
जनयति मच्चतो^१ प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
मिलदलिचक्रचञ्चपरिचुस्वितक्रेसरा,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
कोमलमलयवातपरिनिर्गततस्त्रिखरस्थिता^(२) ॥

लवल्युदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
विरहविधुरङ्गणकाङ्गनाकपोलोपमं, परिणतिधरं

३० ३१ ३२ ३३ ३४
पीतपाण्डुच्छवि^(३) ।

१ प्रथमस्य पादस्येति पुलकान्तरपाठः ।

२-तर्कशक्तिं स्थितेति ग० । अत्र पदचतुर्द्वन्द्वसंज्ञकवक्तुः पादाः सन्ति, पुनः
पदचतुर्द्वन्द्वस्याष्टाक्षरः प्रथमः पादोच द्वितीयः, पुनस्तस्य द्वादशाक्षरो द्वितीयः
पादोच प्रथमः । इत्थं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन सञ्जात्र विनिमयोऽस्ति, तृतीय-
चतुर्थपादौ तु पदचतुर्द्वन्द्ववदत्रापि वर्ततः । अत इदं पदचतुर्द्वन्द्वं मञ्जरीनामकं
द्वन्द्वं भवति ।

३ ऋणकान्ताकपोलवदातपरिणति अत्रपपीतपाण्डुच्छवीति ग० ।

१२२ ४ ५ ६ ७ ८ १२२ ४ ५ ६ ७ ८ १०१११२१३१४१५
 लवलीफलं निदाघे, भवति जगति छिमकरशीतलमति-

१६ १ २ ३ ४

खाटूष्णहरम्^(१) ॥

अमृतधारीदाहरणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १०११ १२१३१४१५ १६ १७ १८ ४

परिवाञ्छसि^(२) कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

यदि हृदि वा परमानन्दरसं ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ ४

चेतः प्रष्टुणु धरणोधर वाणीममृतमयीं,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

तत्काव्यगुणभूषणम्^(३) ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्य्यासे सति मञ्जर्यादिनामा-
 नीच्छन्ति ।

इति पदचतुर्द्विधिकारः ॥

१ शीतलं खण्डवदतिखाटु ह्य्याहरमिति ग० ।

अस्य पदचतुर्द्विधिकारयुक्ताः पादाः सन्ति, पुनः पदचतुर्द्विधिकारस्य षोडशाक्षर-
 लृतीयः पादोत्र प्रथमः, अष्टाक्षरस्य प्रथमः पादोत्र तृतीयः । इत्थं प्रथमस्य
 पादस्य तृतीयेन सह विनिमयो वर्तते । द्वितीयचतुर्थौ तु यथोक्तस्थानवर्तिनौ सः,
 अत इदं पदचतुर्द्विधिकारं लवलीनामकं ह्यन्दी ज्ञेयम् ।

२ यदि वाञ्छसीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ अत्र चतुर्द्विधिकारयुक्ताः पादाः सन्ति, पुनर्निश्चयाक्षरः पदचतुर्द्विधिकारस्य

(१०४) उद्गतामेकतः स्त्री स्त्री, न्नी ज्गौ, भ्नौ
ज्जौ ग्, स्त्री स्त्री ग् ॥ २४ ॥

पाद इति प्रकृतमनुवर्तते । यत्र प्रथमे पादे सकारजकार-
सकारलकारैर्देशाक्षराणि भवन्ति । द्वितीये पादे नकार-
सकारजकारगकारैर्देशैव । तृतीयपादे भकारनकारजकार-
लकारगकारैरेकादशैव । चतुर्थे पादे सकारजकारसकारजकार-
गकारैस्त्रयोदशैव । तद्वत्तमुद्गता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
| | 5 | 5 | | | 5 | | | | 5 | 5 | 5

मृगलोचना शशिमुखी च रुचिरदशना नितम्बिनी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

भगणः नगणः जगणः ल० गु० सगणः जगणः सगणः जगणः गु०

┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐ ┌───┐
5 | | | | | 5 | | 5 | | 5 | 5 | | | 5 | 5 | 5

हंसललितगमना ललना, परिणोयते यदि भवेत्कुलोद्गता^(१) ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

चतुर्थपादोऽत्र प्रथमः, अष्टाक्षरस्य प्रथमः पादोऽत्र चतुर्थः, इत्थं प्रथमस्य चतुर्थेन सप्त
विंशत्यो वर्तते, द्वितीयतृथौ तु दशोक्तस्यामस्यौ क्षः, अत्र इदं पदचतुष्टयं मन्वन्त-
धारानामकं चन्दो बोध्यम् ।

१ अत्र प्रतिपादेः सगणादय उपरि विन्यस्ताः । प्रत्येकपादाक्षरसङ्ख्यानि-
र्देशकादाह्य अधो निवेशिताः । अत्रैकतः पुनरादर्शनार्थं भ्रूयते तत्पूर्वाक्षरे पाद-
समाप्तिर्ज्ञातव्या । विषमवृत्तमिदमक्षरतो गणतः परस्य सर्वत्र तज् ज्ञेयम् ।
अस्योद्गताच्छन्दसञ्चालारः पादा दशैकादशयोद्गताक्षरप्रकारस्य भेदविशेषा बोद्धव्याः ।
कः कतमो भेद इति तद्द्विद्विज्ञेयया अनुष्टुप्कृत्वत् ज्ञातव्यं सर्वत्र । पादसङ्ख्याबोध-

यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः समाप्यते । उद्धतामिति कर्मदिभक्तिश्रवणात् पठेदित्यध्याहार्यम् । एकते इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः । उपस्थितप्रक्षपितं पृथगाद्यमित्यतः सिंहावलोक्तन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्तनीयम्^(१) । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् । एकत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥

(१०५) तृतीयस्य सौरभकं नौ भगौ ॥ २५ ॥

तृतीयस्येति ग्रहणात्तस्या उद्गताया एव अन्ये त्रयः पादा गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु विशेषः । तृतीये पादे रेफनकारभकारगकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति^(२), तत् सौरभकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः जगणः सगणः ल० नगणः सगणः जगणः गु०

विनिवारितोपि मयनेन, तदपि किमिहागतो भवान् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

रगणः नगणः भगणः गु० सगणः जगणः सगणः जगणः गु०

एतदेव तव सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते^(३) ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० १ १ १ २ ३

काङ्क्षविन्यासेन स्थानाभावाद्दृष्टाङ्गा नाचान्यपि न्यस्ताः । अत्र स्त्रौ स्त्री इति आधाच्छ्रिसुखो चेत्यत्र अकारस्य मन्ते इति गुरुत्वं न भवति ।

१ आद्यग्रहणमनुवर्तते इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उद्धतायां यदा तृतीये पादे रगणनगणभगणगा इत्येते भवन्तीति ग० ।

३ नावबुध्यते इति ग० । पुलकान्तरपाठश्च । अस्य तृतीयपादवर्जिता अन्ये पादा

पृथगाद्यमिति उदृगतामेकतः पठेदित्यनुवृत्तिनिरासार्थम्^(१) ।
अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥

(१०८) वर्द्धमानं नौ स्त्री न्मौ ॥२८॥

तृतीयस्येति वर्त्तते^(२) । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य
पादस्य स्थाने यदा नकारो सकारनकारो पुनर्नकारसकारो^(३)
च भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

मगक्षः समक्षः जगक्षः भगक्षः गु०गु०
 ५ ५ ५ । । ५ । ५ । ५ । । ५ ५
 विम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी

सगक्षः नगक्षः जगक्षः रगक्षः गु०
 । । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५
 ह्रिणोशिष्णुनयना नितम्बगर्वी ।

नगक्षः नगक्षः समक्षः नगक्षः नगक्षः सगक्षः
 । । । । । । । ५ । । । । । । ५
 मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना

नगक्षः नगक्षः नगक्षः जगक्षः सगक्षः
 । । । । । । । । ५ । । ५ ५
 जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षो^(४) ॥

१ पठेदित्यनुवृत्तिशब्दानिरासार्थमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।
 २ तृतीयस्येत्यनुवर्त्तते इति ग० ।
 ३ यदा नगक्षौ समक्षनगक्षौ नगक्षसमखाविति ग० ।
 ४ अस्य तृतीयपादभिन्ना अन्ये पादा उपस्थितप्रचुपितस्यैवाक्रान्ताः, तृतीय-

(१७६) शुद्धविराडृषभं त्र्यः ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेव^(१) उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
तकारजकाररेफा^(२) भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं
भवति । तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०
 S S S | | S | S | S | | S S
 कन्येयं कनकीज्वला मनोहरदीप्तिः^(३)

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 | | S | | | S | S | S S
 शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा ।

तगणः जगणः रगणः
 S S | | S | S | S
 पीनोरुनितम्बशालिनी

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 | | | | | | | | S | S S
 सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम्^(४) ॥

पादसु ननसननसयुक्तोऽस्ति, अतः इदं वर्द्धमानं नाम च्छन्दो भवति । अक्षरतो
मक्षतस्य विषमवृत्तमिदम् ।

१ तस्मिन्नेवेति ग० ।

२ तगणजगणरगणा इति ग० ।

३ मनोहरमूर्तिरिति ख०, ग०, पुंलकारपाठस्य ।

४ अथ तृतीयान्यथादा उपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्ताः, तृतीयसु, तज-
र-

(१८९) द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग्, न्जौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे त्रयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकारयकारौ च^(१) तद् द्रुतमध्या नाम वृत्तम्^(२) ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ^(३) ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
 ५ । । ५ । । ५ । । ५ ५ । । । ५ । । ५ । । ५ ५
 यद्यपि शीघ्रगतिमृदुगामी, बद्धधनवानपि दुःखमुपैति ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु० नगणः जगणः जगणः यगणः
 ६ । । ५ । । ५ । । ५ ५ । । । ५ । । ५ । । ५ ५
 नानिप्रयत्वरिता न च मृद्वो, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या^(४) ॥

चतुर्थपादः पत्तिकोष्ठि । तस्मादेतदुपचिदकनामकं छन्दो भवति । अत्र प्रथम-
तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्बाद्धसमष्टमिदम् । अत्र एवाद्धसमष्टपाधि-
कारे 'विषमे यदि सौ सलगा दसे भौ बुजि भाङ्गु एकावुपचिचमिति छन्दोमञ्जरीट-
तरत्माकारथोरुक्तम् ।

१ त्रयो भगणा गकारौ च भवतः, द्वितीये नगणजगणौ जगणो यगणश्चेति ग० ।
त्रयो भकारा गकारौ च द्वितीये नकारजकारौ ज्ययुतौ भवत इति ख० ।

२ वृत्तं भवतीति ख०, पुस्तकाकारपाठश्च ।

३ तत्रापि प्रथमचतुर्थौ द्वितीयचतुर्थौ च पादौ सदृशौ भवत इति ग० ।
प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ भवत इति ख० ।

४ अत्र दुःखमुपैतीत्यत्र 'ति' इति वर्णश्च पादान्तप्रान्तगुरुत्वमात्रित्यैव यगण-
निर्वाहः । अक्षरतो गणतश्च प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोरैक्याद्ध-
समष्टमिदम् । भवयसोजनतं गुरुत्वी चेषुजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्येति वृत्तरत्ना-
करम् ।

तगणः   जगणः   रगणः   गु०
 S S | S | S | S S
 यत्पादतले चकास्ति चक्रं

मगणः   सगणः   जगणः   गु० गु०
 S S S | S | S | S S
 हस्तो वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

तगणः   जगणः   रगणः   गु०
 S S | S | S | S S
 राजा जगदेकचक्रवर्ती

मगणः   सगणः   जगणः   गु० गु०
 S S S | S | S | S S
 स्याच्छं भद्रविराट् समञ्जतेसौ^(१) ॥

अस्योपच्छन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्धसमाधिकारे पाठः ।

१ भद्रं भद्रविराट् समञ्जतेसाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । अस्यापि प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमष्टमिदम् । नामद्वयमस्य वर्णते, मातानियमपञ्चे औपच्छन्दसकमिति गणनियमपञ्चे भद्रविराडिति । वस्तुस्तु पूर्वोक्ते वाक्ये भद्रैरित्यस्मिन्नौपच्छसकोदाहरणेऽप्येते गणा घटन्ते, अत्राप्ययुग्युक्पादयोश्चतुर्दशषोडशमात्रा जायन्ते । अतः केवलं नाम्नां विज्ञेयं न तु लक्षणम् । औजे तपरौ अरौ गह्वरेण मसौ जगौ ग् विराट् भवेदमोज इति दृष्टरत्नाकरम् ।

(१८५) केतुमती र्जौ स्र्गौ, श्री र्गौ ग् ॥३५॥

यस्य प्रथमे पादे सकारजकारौ सकारगकारौ च, द्वितीये भकाररेफनकारा(१) गकारौ च, (२) तत् केतुमती नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।

स्र्गणः अगणः स्र्गणः गु० भगणः रगणः नगणः गु० गु०
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

हृतभूरिभूमिपतिचिह्नार्(३), युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

स्र्गणः अगणः स्र्गणः गु० भगणः रगणः नगणः गु० गु० ११
 ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

सहते न कोपि वसुधार्या, केतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम्(४) ॥

(१८६) आस्थानिकी तौ र्जौ ग्, ज्तौ र्जौ ग् ॥ ३६ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितीये जकारतकारौ जकारौ(५) गकारौ च, (६) तदास्थानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

१ स्र्गणअगणौ स्र्गणगकारौ च, द्वितीये भगणरगणौ नगण इति ग० ।

२ गकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृतभूतिभूमिपतिचिह्नार्मिति ख० ।

४ इदमप्यर्धसप्तं वृत्तम् ।

५ तगणौ अगणौ गकारौ च द्वितीये अगणतगणौ जगण इति ग० ।

६ गकारौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 S S | S S | S S S
 मृङ्गावलोमङ्गलगीतनादै-

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 I S | S S | S S S
 र्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 S S | S S | S S S
 आख्यानिको च स्मरजन्मपाशः^(१)

जगणः तगणः जगणः गु० गु० ११
 I S | S S | S S S
 मद्दोत्सवस्याश्रवणे^(१) क्वाणन्ती^(१) ॥

आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।

१ जन्मयायेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । जन्मपाशेतिपाठे गन्त इति पादान्तस्य शकारस्य गुह्यं बोध्यं । एवं मुदमादधातीत्यत्रापि पादान्तवर्णस्य गुह्यत्वमतिदिश्यते ।

१ मद्दोत्सवस्य प्रवणे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

श्चचरतः समं, गणतोर्द्धसमं वृत्तमिदम् । एतामाख्यानकीमुपजातिमपि वदन्ति । यतोऽस्याः प्रथमतोयौ पादादिन्द्रवज्रास्रक्षणाक्रान्तौ, द्वितीयचतुर्थीवुपेन्द्रवज्रास्रक्षणावन्तौ । स्रक्षणे हि तयोः, स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गावित्येते । अत्रेदमवधेयं, उपजातिलेन गतार्थत्वे पुनः सञ्ज्ञाकरणम्, नामान्तरप्रख्यापनार्थम् । उपजातिप्रसारस्यैकः दशोयं भेदः ।

(१८०) विपरीताख्यानिको जतौ जगौ ग्, तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे जकारतकारौ जकारो गकारौ च, द्वितीये तकारौ जकारो^(१) गकारौ च,^(२) तद्विपरीताख्यानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ॥

जगणः तगणः जगणः गु०गु०
 अलन्तवालीकवचोभिरेभिः

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 स्वार्थं प्रिये साधय कार्यमन्यत् ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 कथं कथावर्णनकौतुकं^(३)स्या-

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 दाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः^(४) ॥

१ जगणतणौ जगणो गकारौ च द्वितीये तगणौ जगण इति गु० ।

२ गकारौ च भवत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ कथाकर्षणकौतुकमिति ख० ।

४ अक्षरतः समं, गणतोर्द्धसमं दृष्टमिदम् । इयमप्युपजातिरुच्यते । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तमाख्यानक्युदाहरणदृष्टव्याम् । प्रसारभेदविशेषद्वये एकेन गुरुणा लघुना वा यत्रैतद्विशेषसन्निभ्रकादुपजातयः सर्वत्र बोध्याः । उपजातिप्रसारस्य षष्ठोऽयं भेदः ।

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमर्द्ध-
समाधिकारे पाठः ।

(१८७) हरिणश्रुता सौ सौ ग्, भौ भौ ॥३७॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकारगकारौ च, द्वितीये
नकारभकारौ भकाररेफौ च^(१) तद्भृत्तं^(२) हरिणश्रुतानाम् ।
तत्रोदाहरणम् ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०

तव पुञ्ज नराधिप विद्विषां^(३)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भयविवर्जितकेतुलघीयसाम्^(४) ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मनां

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति शीघ्रगतिर्हरिणश्रुता^(५) ॥

१ द्वितीये नगणभगणौ भगणरगणौ चेति ग० ।

२ भवतस्तद्भृत्तमिति ख०, ग० च ।

३ पुञ्ज नराधिप विद्विषामिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ भयविसर्जितहेतुलघीयसामिति ग० ।

५ अस्त्राचरतो गणतश्च प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्ध-

(१८८) अपरवक्त्रं नौ लौं ग्, न्जौ औ ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफलकारगकाराश्च, द्वितीये नकारजकारौ जकाररेफौ च, (१) तद्दृत्तमपरवक्त्रं नाम(२) । तत्रोदाहरणम् ।

नगसः नगसः रगसः ल०गु० नगसः जगसः जगसः रगसः

सहृदपि कृपणेन चक्षुषा, नरवर पश्यति यस्तवाननम् ।

नगसः नगसः रगसः ल०गु० नगसः जगसः जगसः रगसः

न पुनरपरवक्त्रमीक्षते, स हि सुखितोर्यिजनस्तथाविधः(३) ॥

अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमिहोपन्यासः ॥

(१८९) पुष्पिताया नौ यौं, न्जौ औ ग् ॥ ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफयकारौ च, द्वितीये नकार-

समं हतमिदम् । कस्य प्रसारस्य कतमौ भेदाविमौ पादावित्याकारुच्चायां पादा-
क्षरोपरि एकद्वारादिद्वैमुखक्रमेण पूर्वरीत्या विन्यस्तानामङ्गानां मध्ये एकाङ्कमिश्रित-
लघुवर्षोपरिस्थिताङ्कसन्दोहस्तनङ्गेदनिर्देशको भवति । एवं सर्वत्र हतेषु बोध्यम् ।

१ रेफौ च भवत इति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अक्षरतो गद्यतश्च युजोरयुजोः प्रादयोः परस्परं साम्यादर्द्धसमं हतमिदम् ।
अत्रायुक्प्रादयोश्चतुर्दशमादाः, अन्ते रलगाः, द्वितो यद्वतीयोश्चतुर्थी पञ्चम्योश्च माद-
योनकदावस्थितिः । युक्प्रादयोः षोडशमादाः, षष्ठोऽप्रम्योश्च मादयोर्नैकत्र स्थिति-
रस्ति । अत इदं वैतालीयमपि भवति । यद्यप्यत्र युक्प्रादान्ते रलगा न पतित्ता-

जकारौ जकाररेफौ गकारश्च तद्दत्तं पुष्पिताया नाम^(१) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः रगणः यगणः
समसितदशना मृगायताक्षी

नगणः जगणः जगणः रगणः गु०
स्मितसुभग^(२) प्रियवादिनी विदग्धा ।

नगणः नगणः रगणः यगणः
अपहरति नृणां मनांसि रामा

नगणः जगणः जगणः रगणः गु०
भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताया^(३) ॥

अथाप्येकदेशविहृतमनन्यवदितिन्यायेन मास्य वैतालीयलं होयते इति बोध्यम् ।
अत एव वैतालीयं पुष्पितायाश्चेन्न्यपवङ्गमिति ह्यन्वोमञ्जरीकारः, वदन्यपरक-
ङ्गाणां वैतालीयं विपश्चित इति ह्यनरन्नाकरकारः ।

१ गकारश्च भवति तद्दत्तं पुष्पिताया नाम भवतीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ स्मितसुभगेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ अस्याक्षरतो गणतश्च प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः साम्याद्द्विस-
मं दृक्तमिदम् । अस्य प्रथमद्वितीययोः पादयोः षोडशमात्राः, द्वितीयचतुर्थयोरष्टा-
दशमात्राः । चतुर्थी पञ्चम्योश्च मात्रयोर्नैकत्रावस्थितिः । पुनरत्र प्रतिपादशेषषडक्षरेषु

इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता^(१) विशेषसञ्ज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते ।

(१८०) यवमती जौँ जौँ, ज्रौँ ज्रौँ ग् ॥ ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे रेफजकारौ भूयोऽपि रेफजकारौ भवतः, द्वितीये जकाररेफौ पुनर्जकाररेफौ गुरुश्च^(२), तद्वृत्तं यवमती नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ॥

रगञ्चः जगञ्चः रगञ्चः जगञ्चः
 पद्मकन्तु कीमले करे विभाति

जगञ्चः रगञ्चः जगञ्चः रगञ्चः गु०
 प्रशंस्य^(३) मत्स्यलाञ्छनं पदे च^(४) यस्याः ।

रगञ्चो लघुर्गुरुद्वयं च पतितमस्ति । अत इदमौपच्छन्दकसपि दृप्तं भवति ।
 उक्तगणोदाहरणस्य लघुगुरुद्वयं यथा,—

रगञ्चः ल० गु० गु० रगञ्चः ल० गु० गु० रगञ्चः ल० गु० गु० रगञ्चः ल० गु० गु०

ना स्याद्यताञ्ची, वादिनी विदग्धा, हां मनांसि रामा, तेव पुष्यिताया, इति ।
 अत एवात्र “इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता” इत्याद्युक्तम् । पुष्यितायाभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं त चेति दृष्टरत्नाकरेण्युक्तम् ।

१ औपच्छन्दसकान्तर्गतेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

२ रेफजकारौ च भवतः । द्वितीये च जकाररेफौ भूयोपि जकाररेफौ गकारश्च भवतीति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

३ प्रशंसतेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

४ तथा चेति ख० । पुलकान्तरपाठश्च ।

रगणः   जगणः   रगणः   जगणः
 ~~~~~  
 सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
 ~~~~~  
 समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः^(१) ॥

यवान्विता यमवतीत्यर्थः ।

(१९१) शिखैकोनत्रिंशदक्षत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४१ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि,^(१) द्वितीये चैक-
 त्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः,^(२) तद्वृत्तं शिखा
 नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति
 नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टा-
 विंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः^(३) । युक्पादे त्रिंशल्लघवो-
 ऽन्ते गुरुश्च^(४) । ततोदाहरणम् ।

१ प्रिया च भर्तुरिति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । अक्षरतो गणतश्च प्रथम-
 तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः साम्यादर्द्धसमं दृष्टमिदम् ।

२ एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्तीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ प्रत्येकं गकार इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अष्टाविंशतिलघवोऽन्ते गुरुश्चैक इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ गुरुस्थाने भवतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अभिमत^(१) वकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरित-
हरिति मधौ

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शचतर-
णिवितते^(२) ।

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहितस-
कलजने ।

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह^(३) सुतनु तव विर-
हदहनविषमशिखा^(४) ॥

(१६९) खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४२ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति
पारिशेष्यादितरस्त्रिंश^(५) युजि सति खञ्जा नाम छन्दो भवति ।
अयमर्थः, एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकीनत्रिंश-
दक्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभिनवेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रजसि मनसिश्चयविततेति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ हृदयमतिशयमिहेति ख०, ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र प्रथमतृतीयौ पादावेकोनत्रिंशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थावेकत्रिंशदक्षरौ,
अतोद्द समं दृक्तमिदम् । चतुर्थोऽध्यायस्य द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्याकं चूलिकालवृत्तमत्र
प्रायः सर्वं घटते । केवलमेकमात्राधिक्यम् । शिखायाः पादचूलिकाया अर्धं भवति ।
तथा सत्येकस्यां शिखायां चूलिकाया द्विरादृक्त्तिर्जायते ।

५ पारिशेष्यादन्यस्त्रिंशेति ख० ।

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकण-
कपिलकलमे

प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल^(१)सुरभितमरुति शर-
दि समये ।

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुद्धि^(२) मुदितमधुलिहि
विमलितधरणितले

किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयक-
मलमधुना ॥

अर्द्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः ॥

इति भट्टहलायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ प्रविकसदशनकुसुमघनेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ हसितसरसिरुद्धीति ख० । पुस्तकान्तरपाठश्च । विततसरसिरुद्धीति ग० ।

(१८९) यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति^(१) विच्छेदो विद्या-
मस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र^(२) शास्त्रे यतिशब्देन
व्यवहारादर्शनाच्चिरर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् । नैष दोषः । यतिरि-
त्यागमादिष्वार्थपरम्पर्यागता^(३) सञ्ज्ञेयं तनुमध्यादिवत् ।
तस्याः शिष्यश्रुतत्वर्थमर्थकथनं^(४) यतिर्विच्छेद इति, तस्माद्-
दोष इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु^(५) च यतिसञ्ज्ञा-
व्यवहारः । अपि च अथ यतिरित्यधिकारः^(६) आसप्तमाध्याय-
परिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादित्यादिषूपतिष्ठते^(७) । समुद्रादि-
शब्दाः साकाङ्क्षत्वाद् यतिरित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । यतिशब्द-
स्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्तव्या
इत्यर्थः^(८) । सिद्धयति अत्रैषा^(९) यतुपदेशोपनिषद् भवति ।

यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्थे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

१ पादोऽस्मिन्निति ग० ।

२ नन्वस्मिन्निति ग० ।

३ यतिरित्यनादिराचार्यपरम्पर्यागतेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । यतिरित्येष-
सादिराचार्यपरम्पर्यागतेति ग० ।

४ शिष्यश्रुतत्वर्थमर्थकथनमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । शिष्यश्रुतत्वर्थं कथन-
मिति ग० ।

५ लोके शास्त्रे इति ग० ।

६ अथ यत्यधिकार इति ग० ।

७ समुद्रेन्द्रियरसादिभिर्देशेषूपतिष्ठते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

८ इत्ययमर्थ इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

९ तत्रैषेति ख० ।

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
 यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥
 पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यथादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाद्यादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यणसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥
 “यतिः सर्वत्र पादान्ते” इत्यस्योदाहरणम् । विशुद्धज्ञान-
 देहायेत्यादि ।
 तस्यैव प्रत्युदाहरणम् ।

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे^(१) ।

इत्येवमादि । “स्योकार्धे तु विशेषतः” इत्यत्र सन्धिकार्याभा-
 वात्^(२) स्पष्टविभक्तिकत्वाच्च^(३) विशेषः । तत्रोदाहरणम् ।

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम्^(४) ॥

१ पादादियतेरुदाहरणं, नम इति । अत्र प्रथमपादान्तभूते ‘वा’कारे जिह्वोष्ठ-
 विग्रहान्ते कष्टतया च्छटाद्यकारपर्यन्तमनुधावनं जायते । अतो द्वितीयपादाद्यक्षरे ‘स’का-
 रे यतिः । एतद्धि पूर्वस्य प्रत्युदाहरणे वीजम् । अत्र पादान्तभूते वाकारे यतौ कृतायां
 पादान्तयतिकस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्यस्य नम इत्येष स्योको प्रत्युदाहरणं न भवतीति
 भावः ।

२ सन्धिकार्याभाव इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ स्पष्टविभक्तिकत्वञ्चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सन्धिकार्यस्याभावे स्पष्टविभक्तिकत्वे च यतिसौकर्यं । एतच्च स्योकार्धे सर्वत्र
 विशेषेण घटत इति भावः ।

४ यद्यप्यत्र पादान्तेऽष्टमाक्षरे यतिः कर्तुं शक्यते । तथापि समस्तान्तेनात्यन्त-

अत्रेश्वराख्यमित्यस्य पूर्वमकारेण सह योगो न कर्त्तव्यः^(१) ।
समासे प्रत्युदाहरणम् ।

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी,—

पिञ्जरीकृतपादाञ्जद्वन्दं वन्दामहे शिवम्^(२) ॥

“समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” तत्र श्रूय-
माणविभक्त्यन्तं व्यक्तविभक्तिकम् । समासान्तर्भूतविभक्त्यन्तं^(२)
अव्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम्^(३) ।

यत्तद्वक्त्रे जनकतनया,—स्नानपुण्योदकेषु इत्यादि^(४) ।

“व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” इति यतिः सर्वत्र पादान्त इत्यनेन
सम्बध्यते । तत्रोदाहरणम् ।

विभक्तिकपादान्तस्थले तु स्त्रोकार्हे एव यतिः कर्त्तव्येत्युपदेशः । एतेन आलिङ्गितवि-
भक्तिकस्थले पादान्ते यतिर्न शोभत इति फलितम् ।

१ यथा पादान्तभूतस्य ह्रस्वर्षस्य परस्परस्य सह संयोगस्तथा पूर्वार्द्धान्तभूतस्य मन्त्र-
यमित्यस्यान्तिमस्य मस्य परार्द्धादिभूतेन ईश्वराख्यमित्यस्येकारेण सह संयोगो न
कर्त्तव्य इत्यर्थः । ‘मन्त्रयम्’ इत्यत्रैव यतिनिबन्धनो विनाशः कर्त्तव्यः ।

२ अथ पूर्वार्द्धस्य परार्द्धेन सह समस्यमानत्वेनास्यदृष्टविभक्तिकत्वात् पूर्वार्द्धान्ते
मञ्जरीत्यत्र न यतिः । अपिलेकदैव द्वितीयाद्धान्ते यतिः । अत एवेदं पूर्वोदा-
हरणप्रत्युदाहरणमिति भावः ।

३ समसान्तर्भूतविभक्तिकमिति पुलकान्तरपाठः, अ०, ग० च ।

४ तत्रोभयोदाहरणमिति पुलकान्तरपाठः ।

५ यत्तद्वक्त्रे इति मन्दाक्रान्तादृष्टम् । अस्य सप्तदशाक्षरः पादः । तत्र प्रथमं चतु-
र्धाक्षरे यतिः, ततः षष्ठाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे । अत्र षष्ठाक्षरे या यतिः, सा अव्यक्तवि-
भक्तिकस्थला । जनकतनयेत्यस्य परपदेन समस्यमानत्वात् । अत्रेदं स्मार्त्तव्यम्,
मन्दाक्रान्ताशिश्वराख्यादिषु अत्राध्यादियतिस्थलोक्तिमत्सु, कतिपयेषु दृष्टविशेषेषु

वशीकृतजगत्कालं कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

आदिनन्दा^(१) कलाशेष-शशिलेखाशिखामणिम्^(२) ॥

अपि च ।

नमस्तुङ्गशिरशुम्बि-चन्द्रचामरचारषे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भायशम्भवे ॥

“ क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ ”

तत्रोदाहरणम् ।

पर्याप्तं तप्तचामी-करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ
इत्यादि^(३) ॥

तथा । कूजत्कोयष्टिकोला-हलमुखरभुवः प्रान्तकान्ता-
रदेशाः, इत्यादि ।

अर्धघनगरसेशादौ यतिः, अनुष्टुबिन्द्रवक्त्रादिषु कतिपयेषु दृप्तविशेषेषु पादान्त एव यतिर्भवतीति । यतिनियमबाहुल्ये हन्द्सां स्थाभाविकी प्रकृतिरेव नियामिका बोध्या ।

१ महाकालमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ प्रथमपादान्ते व्यक्तविभक्तिकस्यला, तृतीयपादान्ते अव्यक्तविभक्तिकस्यला यतिर्ज्ञातव्या । नमस्तुङ्गेतिदृष्टे तु प्रथमतृतीयपादान्ते अव्यक्तविभक्तिकस्यलैव यतिः ।

३ खग्धरादृष्टे पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिर्भवति, तन्निग्रयमानुसारेण यतौ कर्ण-
ध्यायां सत्यामत्र चामोकरपदमध्ये 'मी'कारे यतिः । तथा कूजदितिदृष्टे कोलाहलपदस्य
ध्ये सप्तमाक्षरे 'ला'कारे यतिः, तथा हल इति दृष्टे संवाहनपदमध्ये सप्तमाक्षरे 'वा'-
कारे यतिः । पुनस्तथा वैरिश्वाभामिति दृष्टे उच्चारिमपदमध्ये सप्तमाक्षरे 'वा'कारे
यतिर्ज्ञाता ।

तथा । द्वासो दस्ताग्रसंवा, -हनमपितुलिता, द्रीन्द्रसार-
द्विषोसी, इत्यादि ।

वैरिञ्चानां तथोच्चा, -रितरुचिरञ्चञ्चाननानाञ्चतु-
र्णाम्, इत्यादि^(१) ।

षज्जे^(२) पानीयमाह्ला, -दयति च^(३) मद्दिषं पक्षपाती
पृथक्क^(४) इत्यादि ।

समुद्रादाविति किं । पदमध्ये^(५) यतिः पादन्ते माभूत् ।
तदयथा ।

प्रणमत भववन्धक्लेशनाशाय नारां, -यणचरणसरोज-
द्वन्दमानन्दहेतुम्^(६) । इत्यादि ।

पूर्वात्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्दुष्यति^(७) । तत्रोदाह-
रणम् ।

१ तथोद्धारितरुचिरगिरामाननानां चतुर्षामित्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ षज्जे इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ षाञ्चदयति हीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पृथक्क इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ पदमध्येपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

६ समुद्रादिपदादौ तु पदमध्येऽपि यतिर्भवति, यद्ये तन्नोच्यते, तर्हि पदान्तत्वापे-
क्षिता यतिः 'क्लेशनाशाय नारां' इत्यादावपदान्तभूते पदमध्यस्थपादान्ते यति-
र्माभूदतः समुद्रादाविति वक्तव्यमिति भावः ।

७ एकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दुष्यतीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

यदक्षरं यत्युक्तसङ्ख्यापूर्त्यर्थं पूर्वतः समाकृत्यते, शब्दादक्षरान्तरादक्षरार्थं च परतः

एतस्या ग,-ण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्षमित्यादि^(१) ।

एतस्या रा,-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यादि ।

तथा । सुरासुरशिरोनिघृष्टचरणारविन्दः शिव इत्यादि ।

“पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत्” । अस्यार्थः, योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्वस्यान्तवद् भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्मरणं^(२), अन्तादिवच्चेति (६।१।८५) । तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम् ।

स्यादस्थानो,-पगतयमुनासङ्गमे वाभिरामा जम्भाराती-
भकुभोङ्गवमिव दधत इत्यादि^(३) । (मे० दू०)

समाह्वयते, एतादृशैकाक्षरस्थान्त्रिता यतिर्दुष्यति, कष्टेन सम्यायते इति स्पष्टार्थः । तथाह्यत्र एतस्मिन् इति मन्दाक्रान्ताह्न्वसि चम्बुधियतिपूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरभूते ‘मण्ड’शब्दस्य ‘म’कारे चम्बुधिलेन (४) विहितो यतिः कष्टेन सम्यायते । एवं एतस्मिन्नाजति इत्यत्र चम्बुधिवच्छिन्ने ‘रा’कारे, तथा, सुरासुरशिरोनिघृष्टेत्यत्र वस्वच्छिन्ने ‘घृ’कारे च यतिः कष्टेन साध्यते । अतो दुष्टेऽहो यतिः । एव सर्ववो ज्ञेयम् ।

१ चन्द्रकक्षमित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ पाणिनिस्मरणमिति ख०, ग० च ।

३ ‘स्यादस्थानो’ इत्यत्राम्बुधिवच्छिन्ने ‘नो’कारे पदमध्यस्थापि यतिरोकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदघटकीभूताक्षरावयवत्वस्य स्त्रीकारात् पदान्तवद्देवेषामिति मन्यते । एवं दिक्साहायनवच्छिन्नेत्यत्रापि दीर्घैकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तवद्भूते पादान्ते ‘त्रा’कारे यतिर्बोध्या । एवं त्रिसुनियतियुक्ते चम्बुधराह्न्वसि स्थासितोऽसौ प्रथाप्यस्यन् इत्यत्र च स्थाकारे दीर्घैकादेशस्य परादिवद्भावः । पूर्वपदावयवस्यापि ‘स्य’ इत्यत्र मुन्यवच्छिन्नततोऽयत्यक्षरसङ्ख्यासम्पादकत्वात् । एवं केशकेशोपिचक्र इत्यत्रापि बोध्यम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना, नन्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

खानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम् ।

स्कन्धं^(१) विन्ध्याद्रिबुधा, निकषति मद्दिष, -स्याद्वितो-
ऽस्तं प्रयास्यन्निति^(२) ।

गूढं गूढलन्तु गाढं, प्रहर हर हृषी, -केशकेशोऽपि चक्र-
स्रक्केणाकारि किं नः^(३) इत्यादि ॥

अत्र हि स्वरूपस्य^(४) परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्त-
दादिवद् भवति । “यदि पूर्वोपरौ भागौ न स्यातामेकवर्णको”
इत्यन्तादिवद्भावविधायपि^(५) सम्बध्यते । तेनास्यावक्ताजमवजि-
तपूर्णेन्दुशोभं विभातौत्येवस्विधा यतिर्न भवति ।

यथादेशः परादिवदित्यस्योदाहरणम् ।

विततघनतुषार^(६)स्रोदशुभ्रांशुपूर्णा, खविरलपदमा-
लां^(७)श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि^(८) ।

१ स्कन्धे इति ग० ।

२ मद्दिषस्याद्वितोऽसूत्रासीदित्यादीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । मद्दिषस्याद्वितो-
ऽसूत्रासीदित्यादीति ग० ।

३ वक्त्रस्रक्केणाकारि किं नः इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ तत्र हि स्वरस्येति ख०, ग० च । अत्र हि स्वरस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ इत्यन्तादिवद्भावविधायपिति पुस्तकान्तरपाठः । इत्यन्तवद्भावविधायपिति ग० ।

६ अतुषारेति पुस्तकान्तरपाठः ।

७ खविरलपदमालामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ अष्टसप्तत्यवच्छिन्ने मालिनीन्दस्यत्र ‘पर्शोष्ठ’ एतत्स्यस्ये यथादेशस्य परा-

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाच्चाद्यः प्राक्पदान्तवत्” तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

स्वादु स्वच्छं सलिलमपि च प्रीतये कस्य न स्यादिति(१)।

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो माभूत्(२) । तदुच्यते ।

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या इति(३) ।

(मे०दू०)

तथा, इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे इत्यादि (मे०दू०)

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्” तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।

द्विवद्भावविधानात् कृतयशादेशस्य ‘ख’ इत्यस्य परेण सम्बन्धान्न पदान्तलसहचरिता यतिरत्र जाता । अत्र एतेवैतादृशस्थलेपि पदमध्ये यतिः कर्त्तव्या भवतीत्युपदेशः ।

१ अतुः षट्सप्तयत्यर्कच्छिन्ने मन्दाक्रान्ताच्छन्दस्यत्र सलिलमपि च एतद्रसयतिस्थले ‘च’कारारपूर्वं यतिर्न जाता । एतेन च कुत्रचित् पद्ये चादयस्त्वया स्थाप्या यथा तेभ्यः पूर्वं यतिर्न कर्त्तव्याभवेदित्युपदेशः ।

२ अन्येषां चादिभिन्नानामवयवानाम् पूर्वपदान्तवद्भावो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतेन तेषामादिवद्भावे तु न निषेधः कृतो भवति । तस्माद् यत्र कुत्रचिरपद्ये पदान्ते चाद्यन्यान्वययानि तथा स्थाप्यनि यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न भवेदित्युपदेशः । तथा हि मन्दायन्ते इति मन्दाक्रान्ताहते चाद्यन्यस्य नैत्यवयवस्य मन्दायन्ते इति पूर्वपदेन सहान्तवद्भावो न कृतः । तथा अपरिगणयन्नित्यत्र परीत्यवयवस्य पूर्वपदेन न सम्बन्धोपि तु परपदेन ।

३ कृत्या इत्यादीति ख०, ग० च ।

दुःखं मे प्रक्षिपति^(१) हृदये दुःसहस्त्वद्वियोग इति^(२) ।

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम् । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।

प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति^(३) ।

श्रेयोसि बद्धविघ्नानि भवन्ति महतामपि ॥ इति^(४) ।

अयन्तु चादीनां प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पदान्ते यतावन्तादिवद्भाव इत्यते । नत्वेकाक्षराणां^(५) पादमध्ये यती^(६) । तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनुज्ञात-त्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासमिति^(७) ।

प्रादीनामुदाहरणम् ।

दूराहृष्टप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमाशासखीभिरि-
त्यादि^(८) ।

१ प्रक्षिपतीत्यत्र मन्दाक्लान्तानियमेनान्बन्धवच्छिन्ने प्रेत्यक्षरे प्राप्तापि यतिः पर-
त्वहेतोर्न क्रियते । अपितु प्रेत्यपसमः क्षिपतीत्यमेन सहैवोच्यते ।

२ इत्यादीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ नखल्विष इति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ अत्र नखल्वित्येत्यय महतामपौत्वात् च कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिर्जाता ।

५ नत्वेकाक्षराणामिति ख० ।

६ पादमध्येयताविति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पदमध्ये इति म० ।

७ विस्मृतभ्रूविलासमित्यादीति पुस्तकान्तरपाठः ।

८ परिस्पष्टमाशासखीभिरित्यादीति पुस्तकान्तरपाठः ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
पूर्वाचार्यकृतं वृत्तचिह्नं^(१) किञ्चिदिहोच्यते ।
तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।

(१९४) तनुमध्या त्यौ ॥ २ ॥

यस्य पादे तकारयकारौ^(२), तत्तनुमध्या नाम वृत्तं । तत्रो-
दाहरणम् ।

तगणः यगणः तगणः यगणः
धन्या त्रिषु नीचा, ^(३)कन्या तनुमध्या ।
४ = (१२)

तगणः यगणः तगणः यगणः
श्रीणीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या^(४) ॥

१ पूर्वाचार्यकृताभिध्याचिह्नमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । एकाक्षरादिषड्विंश-
त्यक्षरपादानां वृत्तानां प्रस्तारेण बहव एव भेदा जायन्ते इति सत्यमपि तु न तेषां सर्वे-
षामेव नामोल्लेखपूर्वकं प्रयोगः कुत्रापि पूर्वाचार्यैः कृतो दृश्यते । दृश्यते तु तेषां प्रत्ये-
कवृत्तप्रस्तारभेदानां मध्ये कतिपयानां प्रसिद्धभेदानामेव । अतस्तेषामेवात्र नामोल्ले-
खपूर्वकं सङ्ग्रहः क्रियत इति स्पष्टार्थः । खेच्छया कोपि नामोल्लेखविहीनस्य कत
मस्यापि वृत्तभेदस्य प्रयोगं कर्तुमीहेत तर्हि तत्र न कोपि निषेधः । पुनस्तत्र
प्रस्तारक्रियाविधिप्रचारात् प्रमाणाभाव इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अतोत्र कवेरिच्छाव-
काशो भूयानेव प्रदर्शितोऽस्तीत्यपि स्मरणीयम् ।

२ तगणयगणौ भवत इति ख०, ग० च । तकारयकारौ भवत इति पुस्तकान्त-
रपाठः ।

३ द्विगभोरिति ख०, ग० च ।

४ उर्वीपतिभोग्येति ख०, ग० च । यतोऽत्र ग्रन्थे वैदिकच्छन्दोवर्णनविधौ गाय-

अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्यान्नायः ।
उष्णिहि(१) ।

(१५) कुमारललिता उसौ ग् ॥ ३ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ(२) गकारश्च, तद्वृत्तं कुमारललिता
नाम । त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

जगहः सगणः मु० जगहः सगणः मु०
यद्योय, -रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।
१ ४ ८ १६ (२०)

जगहः सगणः मु० जगहः सगणः मु०
कुमार, -ललितासौ, कुलान्यटति नारी(३) ॥

जीमारभ्यैव वैदिकच्छन्दस्युक्तानि, अतो लौकिकच्छन्दोवर्णनमपि गायत्रीमारभ्यैव
क्रियते नोकथादीन् । चतुष्पादार्धगायत्रीछन्दसः पादाक्षराणि षडेव भवन्ति, तेषां
प्रक्षारनियमेन प्रक्षारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिस्वर्गलघुन्नाश्चतुःषष्टिभेदा जायन्ते, तत्र
अयोदशो भेदस्तनुमध्येति नाम्ना ख्यातः । एतभेदसङ्ख्यानयनप्रकारस्तुद्धिष्टक्रियया-
कर्त्तव्यः । उद्धिष्टक्रिया तु पूर्वमनुष्टुप्प्रकरणे प्रदर्शिता । अन्यत्रापि सुखबोधार्थं पुनः
प्रदर्शयित्वा, यथा, एतपादस्यवर्णोपरि अधो वा एकद्वयादिद्विगुणक्रमेणाङ्काः स्थाप्याः,
तत्र लघुवर्णाङ्कानेकीकृत्य तत्रैकस्मिन् दत्ते या सङ्ख्या निष्पद्यते, सैव तदुक्त-
भेदसङ्ख्या भवति । इत आरभ्य सर्वत्र एतवर्णोपरि यथा, गणानामधस्योद्धिष्टाङ्कानां
विन्यासङ्करिष्यामि, तदनुसारेण तत्र तत्र गणा एतसङ्ख्या च परिज्ञातव्या । अत्र
तनुमध्याएते पादान्ते यतिः कर्त्तव्या । एतत्तत्राकरे गायत्रे छन्दसि एतच्चतुष्टयं, छन्दो-
सङ्ख्यां एतद्वयमस्ति ।

१ उष्णिहि छन्दसीति ख०, ग० च ।

२ अगणसगणाविति ख०, ग० च ।

३ चतुष्पादार्धोष्णिक्छन्दसः पादभूतानां सप्तक्षराणां प्रक्षारे क्रियमाणे सर्व-

अत्र केचिद् हाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

इद्, वदनपद्मं, प्रिये, तव विभाति ।

इच्च, ब्रजति मुग्धे, मनो, भ्रमरतां मे ॥

अनुष्टुभि ।

(१९६) माणवकाक्रीडितकं म्त्तौ ल्गौ ॥ ४ ॥

यस्य पादे भकारतकारौ^(१) लकारगकारौ च^(२), तस्मात् माणवकाक्रीडितकं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः तगणः ल०ग० भगणः तगणः ल०ग०

माणवका, क्रीडितकं, यः कुरुते, वृद्धवयाः ।

२४(१०३) ३२,६४

मुर्धादिस्वर्लभन्ता अष्टाविंशत्यधिकशतभेदा जायन्ते, तत्र तेषां विंशत्तमो भेदः कुमारललितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । एतद् वृत्तपादभूतानां सप्ताक्षराणां मध्ये प्रथमं तृतीयाक्षरे, ततः सप्तमाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । “कुलान्यटति नारो” इत्यत्र तृतीये ‘न्य’ इत्यक्षरे यतिकृष्टाद् द्वितीये पञ्चमे अक्षरे यतिः कर्त्तव्या । द्वितीये सप्तमेक्षरेऽपि यतिरिति मत्तान्तरात् । तत्रोदाहरणम्, इद् वदनपद्ममिति वृत्तम् । यत्राक्षरे यतिः क्रियते तदक्षरं शब्दचरमाथवीभूतं कर्त्तव्यं । तथा सति यतिकृष्टं न जायते इत्यपि स्मर्त्तव्यं । इन्दो-मञ्जुशोभुष्णिहि वृत्तत्रयमुदीरितम् । यथा, मधुमती कुमारललिता, मदलेखा, इति । वृत्तरत्नाकरे तत्र वृत्तचतुष्टयम् । यथा, मदलेखा, मधुमती, हसमास्ता, कुमारललिता, इति । अर्था उष्णिचः सप्ताक्षरः पादो भवतीति बोध्यम् ।

१ भगणतगणाविति ख० ।

२ लकारगकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः तगणः ल० गु० भगणः तगणः ल० गु०

द्वास्थ्यमसौ, याति जने, भित्तिरिव, स्त्रीचपलः (१) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

(१८७) चित्रपदा भौ गौ ॥ पू ॥

यस्य पादे भकारो (१) गकारो च भवतस्तच्चित्रपदा नाम
वृत्तम् (१) । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

यस्य मुखे प्रियवाणी, चर्तासि सज्जनता च ।

२ ४ १६, ३२ (५५)

भगणः भगणः गु० गु० भगणः भगणः गु० गु०

चित्रपदापि च लक्ष्मी, स्तं पुरुषं न जहाति (४) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ अनुष्टुप्पादघटकोभूतानामष्टाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे षट्पञ्चाशदधिकद्विश-
तभेदा (२५६) जायन्ते, तत्र च अधिकशतभो भेदो माणवकाक्रोडितकेतिनाम्ना ख्यातः ।
इन्दोमञ्जरीदावस्त्र माणवकेति नाम प्रस्थापितम् । अस्य पादस्य चतुर्थेष्टमेचाक्षरे
यतिर्बोद्धव्यः ।

२ भगणाविति ख०, ग०, च ।

३ वृत्तं भवतीति ग० ।

४ उक्ताष्टाक्षरप्रसारभेदानां मध्ये षट्पञ्चाशतभो भेदश्चित्रपदेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या । अत्र सज्जनता च, जहाति, इत्युभयत्र पादान्तस्य
सप्तवर्षयोर्भक्ते इति गुरुत्वमिति दिश्यते ।

(१८८) विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे मकारौ^(१) गकारौ च^(२), तद्विद्युन्माला नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः   मगणः   गु० गु०
विद्युन्माला, लीलान्^(३) भोगान्,

मगणः   मगणः   गु० गु०
मुक्त्वा मुक्तौ, यत्नं कुर्यात् ।

मगणः   मगणः   गु० गु०   मगणः
ध्यानोत्पन्नं, निःसामान्यं, सौख्यं

मगणः   गु० गु०
भोक्तुं, यद्याकाङ्क्षेत्^(४) ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।

वृहत्याम् ।

१ मकारौ च इति ख०, ग० च ।

२ गकारौ च भवत इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ विद्युन्मालोलीलानि क० ।

४ अष्टाक्षरप्रसारश्च सर्वगुर्वात्मकः प्रथमो भेदो विद्युन्मालेतितान्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य चतुर्थेष्टमेचाक्षरे यतिः कर्त्तव्या । अमुद्युभ्येतदतिरिक्तं दृष्टरत्ना-
करोक्तं मौ गौ चंसरतमेतदितिलक्षणाप्रतिपादितं । इन्दोमञ्जरीकं तु नभलना गज-
मतिरितिलक्षणात्कं दृष्टम् । अस्मिन् ग्रन्थे चंसरतदृष्टं दृष्टव्यामुक्तं । परन्तु मात मूल-

(१८६) भुजगशिष्टता नौ म्^(१) ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारश्च^(२) भवति, तद् भुजगशिष्टता
नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

नगः नगः नगः नगः नगः नगः

इयमधिकतरं, रस्या, विकचकुवलय, श्यामा ।

१ १ ४ ८ १६२९ (६४)

नगः नगः नगः नगः नगः नगः

रमयति हृदयं, यूनां, भुजगशिष्टता, नारी^(३) ॥

वक्रगतिरित्यर्थः । शिशुशब्दस्य सार्थकत्वादन्यैरप्युक्तम् ।

सूत्रे पठितम् । समानीप्रमाणीति एतद्व्यन्वन्यत्रैतत्प्रकणोक्तमत्र पञ्चमाध्याये
वर्षितं । अनुष्टुभि एतत्प्रमाणीति “नाराचिका तरौ लगावित्यन्यदपि एत-
मुक्तम् । अत्रेदमवधेयं, अनुष्टुभि यस्य समस्य विषमस्य वार्द्धसमस्य एतस्य विशेष-
सञ्ज्ञा नास्ति, तदेव वितानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्तव्यमिति । एतद्दि अनुष्टुभि
माणावकाङ्क्षितकादिविशेषनामोक्तिर्ज्ञापयति । आर्था अनुष्टुभोष्टाक्षरः पादो
भवतीति ज्ञेयम् । अस्या विद्युत्तेति नामान्तरम् ।

१ भुजगशिष्टता नौ मिति ग० ।

२ नगसौ नगस्येति ख०, ग० च ।

३ भुजगशिष्टता नारोति ग० । चतुष्पादार्षष्टव्याः पादघटकीभूतानां नवा
क्षराणां प्रकारे क्रियमाणे द्वादशाधिकपञ्चशतभेदा जायन्ते, तत्र चतुःषष्टितमो भेदो
भुजगशिष्टता इति नाम्ना प्रसिद्धः । इन्दोमञ्जर्यामस्या भुजगशिष्टता इति भुजगशिष्टते-
ति च नाम व्यवहृतम् । सुद्वित एतत्प्रकारे तु भुजगशिष्टता इति पाठान्तरं दृश्यते ।
असद्वितसटीकएतत्प्रकारे भुजगशिष्टता इति पाठः । अत्र पादस्य सप्तमाक्षरे नवमा-
क्षरं च यतिर्ज्ञेया ।

अभ्यस्यतानुतरणो^(१) गतिवक्रभावानुन्मलिताः फणिशिशो-
भवतापराधाः । इति ।

सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्याम्नायः । हंसेति अत्र^(२) लिखित-
मप्यनुष्टुभि बोध्यम् ।

(१००) हंसरुतं स्त्री गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे मगणनगणो गकारी च भवतिः^(३) तद्वंसरुतं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
अभ्यागामिश्लिखिलक्ष्मी,^(४) मञ्जीरक्वाणिततुल्यं ।
८ १६३२ (५.७)

मगणः नगणः गु०गु० मगणः नगणः गु०गु०
तीरे राजति नदीनां, रस्यं हंसरुतमेतत्^(५) ॥

(१०१) हलमुखी नौ स् ॥ ९ ॥

यस्य पादे रेफनकारसकारा^(१) भवन्ति, तद्वृत्तं हलमुखी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ अभ्यस्यता तु तरुणोति पुस्तकान्तरपाठः । अभ्यस्यतां तु तरुणोति ख० ।

२ इदमत्रेति ख०, ग० च । हंसरुतवृत्तस्याष्टाक्षरपादत्वादस्यानुष्टुभ्येव पाठ उचित
इति भावः ।

३ गकारद्वयञ्च भवतीति ख०, ग० च ।

४ अभ्यागामिश्लिखिलोति ख०, ग० च ।

५ अनुष्टुप्पादघटकौभूताष्टाक्षरप्रसारस्य सप्तपञ्चाशत्तमो भेदो हंसवर्तेतिना-
म्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिश्लिखलस्यानुक्तत्वात् पादान्ते यतिर्विध्या ।

६ यस्य पादे रमणनगणसंगण इति ख० ।

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

गण्डयी, -रतिशयकृशं, यन्मुखं, प्रकटदशतम् ।

१ ८, १६, २२, ३४, १२८ (२५१)

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः

आयतं, कलह्निरतं, तां स्त्रियं, त्यज हलमुखीं^(१) ॥

त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।

पङ्क्तौ ।

(१०३) शुद्धविराण् मसौ जगौ ॥ १० ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा^(१) भवन्ति, तद्धृतं
शुद्धविराट् नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः सगणः जगणः गु० मगणः सगणः जगणः गु०

विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

८ १६ ३४ २५६ (३४४)

मगणः सगणः जगणः गु० मगणः सगणः जगणः गु०

अस्मदंशपितामहो^(२) गुरु, ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः^(४) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ उक्तनवाक्षरप्रकारस्य एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमो भेदो हलमुखीतिनासा
प्रसिद्धः । अत्र प्रथमं पादस्य द्वितीये नवमे चाक्षरे यतिः कर्तव्या । मुद्रित-
हन्वोमञ्जरीपुस्तके दृश्यं मणिमध्य-संज्ञसङ्गतेति दृप्तद्वयमधिकमुक्तम् । मुद्रित-
दत्तरत्नाकरेण तत्र भद्रिकेति एकं दृप्तमधिकम् । अमुद्रितदत्तरत्नाकरेण चोपकाररूपेण
पदप्रान्तत्रिन्यस्तपाठे भवति नसयाश्च गुर्वो इति दृप्तमधिकमेकम् ।

२ यस्य पादे मगण-सगण-जगण-गकारा इति ख०, ग० च ।

३ अस्मद्वृद्धपितामह इति ग० । पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ पुनातु व इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रङ्क्तिवन्द्-पादषट्कीभूतानां

(२०४) पणवो म्नी य्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं पणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः मगणः यगणः गु०
 मीमांसारस-ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्तिः पटु-रितरा भाति ।
 ८, १६, ३२, ६४ (१२१)

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०
 एव संसदि, विदुषां मध्ये, जल्पामो जय-पणबन्धत्वात्^(१) ॥
 अत्र च^(२) पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।

(२०५) रुक्मवती भ्रौ स्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार^(१)गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं रुक्मवती नाम । तत्रोदाहरणम् ।

दशाक्षराणां प्रकारे क्रियमाणे चतुर्विंशत्यधिकसद्व्यभेदा जायन्ते, तत्र पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमो भेदः शुद्धविराडितिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

१ उक्तदशाक्षरप्रकारस्यैकविंशत्यधिकशततमो भेदः पणवनाम्ना व्यवहृतः । अमुद्रितसटीकट्टनरत्नाकरकारे तु भ्रौ ज्गौ चेति पणवनामकमिति पणवलक्षणमुक्तं । तत्र सूत्रकारविरुद्धम् । अत एव ट्टनरत्नाकरटीकाकृतोक्तम्, “वस्तुतस्तु अगणस्थाने यगण उचितः”-इति । अत्र पादस्य पञ्चमे दशमे चाक्षरे यतिः कर्तव्या । भानौत्यत्र तोत्यस्य गन्ते इति गुरुवातिदेशः ।

२ अत्रेति ग० ।

३ भगणमगणमगणेति म० ।

भगणः मगणः सगणः गु० भगणः मगणः सगणः गु०

पादतले पद्मोदरगौरे, राजति यस्या जड्वगरेखा^(१) ।

२ ४ ६४, १२८ (१८९)

भगणः मगणः सगणः गु० भगणः मगणः सगणः गु०

सा भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च^(२) ॥

षादान्ते यतिः ।

(१०९) मयूरसारिणी जीर्णौ ॥ १३ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफगकारौ च^(३), तद्वृत्तं मयूर-
सारिणी नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०

या वनान्तराण्युपैति रन्तुं, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता^(४) ।

२ ८ ३९ १९८ (१७१)

१ जड्वं सुरेखेति क, चिह्नितादर्शपुलकपाठस्तु न समीचीनः । भगणोः परतः
सगणस्थाने रगणाममनात् ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य नवनवत्यधिकशततमो भेदो रुक्मवतीतिनाम्ना ख्यातः ।
एव षादान्ते यतिः । -इन्दोमञ्जरीदाबस्य भेदस्य रूपवतीचम्पकमालेति नामद्वयं
पाठान्तरत्वेनोपन्यस्तम् ।

३ रेफगकारौ च भवत इति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । रगणजगणौ रगण-
गकारौ च भवत इति ग० ।

४ भुजङ्गभोगसक्तचित्तेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च । भुजङ्गभोगसक्तचेता इति
ग० ।

रगणः भगणः रगणः गु० रगणः भगणः रगणः गु०

या द्रुतं प्रयाति सन्नतांसाः^(१)तां मयूरसारिणीं विजच्छात्^(२)॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(२०७) मत्ता म्मौ स्र्गौ ॥ १४ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकाराः, ^(१) तद्वृत्तं मत्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

स्वैरोल्लापैः, श्रुतिपुटपेयैः, गीतक्रीडा, सुरतविशेषैः ।

१६ ३२, ३४, १२८ (२४१)

मगणः भगणः सगणः गु० मगणः भगणः सगणः गु०

वासागारे, कृतसुरतानां,^(४)मत्ता नारी, रमयति चेतः^(५)॥

चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।

१ सन्नताङ्गीति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्थैकसप्तत्यधिकशततमो भेदो मयूरसारिणीतिनाम्ना ख्यातः ।
अत्र पादान्ते यतिर्भवति ।

३ मगणभगणसगणस्यकारा इति ग० ।

४ कृतसुकृतानामिति ग० ।

५ उक्तदशाक्षरप्रसारस्थैकचत्वारिंशाधिकद्विशततमो भेदो मत्तेतिनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य चतुर्थे दशमेऽक्षरे च यतिः ।

(१०८) उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे तकारजकारौ जकारगकारौ च,^(१) तद्वृत्तमुपस्थिता नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः जगणः अगणः गु० तगणः जगणः अगणः गु०

एषा, जगदेकमनोचरा, कन्या, कनकोज्वलदीधितिः ।

४ ८ २२, ६४ २५६ (२६५)

तगणः जगणः अगणः गु० तगणः जगणः अगणः गु०

लक्ष्मी, -रिव दानवसदनं, पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता^(२) ॥

अत्र हाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

त्रिष्टुभि ।

(१०९) इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ १६ ॥

यस्य पादे तकारौ जकारगकारौ गकारश्च^(३), तद्वृत्तमिन्द्रवज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।

१ तगणजगणौ अगणगकारौ चेति ग० ।

२ उक्तदशाक्षरप्रसारस्य पञ्चषष्ट्यात्यधिकविशततमो भेद उपस्थितेतितान्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य द्वितीये दशमेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

पङ्क्तावेतद्गुन्याहुक्तं नरजगैर्भवेन्ननोरमेति वृत्तं वृत्तरत्नाकरस्थम् । वृत्तरत्नाकर परपरिशिष्टे तु “दीपकमासा भौ मता अगौ । ज्ञेया वृत्तौ सभनमयुता ।” इति वृत्तद्वयमुक्तम् । इत्योमञ्जर्यान्तु तत्र त्वरितमतिश्च मजनगैः । नरजगैर्भवेन् मनोरमा । इति वृत्तद्वयमस्ति ।

३ तगणौ जकारौ गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ गकारश्च भवतीति च० । त्रिष्टुभि प्रथमं मूले, ‘एकरूपं सौ ज्गौ ग्’ इति सूचयामि ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 यस्यां त्रिषट् सप्तममशरं स्याद्,
 ४ २२, ६४, २५६ (२५०)

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 ऋस्वं सुजङ्घे नवमच्च तद्वत् ।

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 गत्या विलक्षीकृतहंसकान्ते,

तगणः तगणः जगणः गु०गु०
 तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः^(१) ॥

अपिच ।

ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके,
 द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।
 तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्,
 व्याजीवयद्यः सततं नमस्ते ॥

तथा ।

गोब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं,^(२)
 मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः ।

१ त्रिषट्छन्दःपादघटकौभूतानामेकादशाचराणां प्रसारे क्रियमाप्ते अष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र सप्तपञ्चाशदधिकतिस्रशततमो भेद इन्द्रवज्रेति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

२ व्रतिनां विरुद्धमिति ख०, ग० च ।

तस्येन्द्रवज्राभिद्धतस्य पातः,

क्षौणीधरस्येव^{१)} भवत्यवश्यम् ॥

पादान्ते यतिः ।

(११०) उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च,^(२) तद्वृत्तमुपेन्द्र-
वृत्त्या नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,
६ ४ २२,६४ २५,६(३५८)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

नमन्ति लक्ष्मीस्तनलंखनेऽपि ।

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

उपेन्द्रवज्राधिककर्कशत्वं

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

कथं गतास्ते रिपुदारणायाम्^{३)} ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ क्षौणीधरस्येव त ख० ग० च ।

२ जगणतगणो जगणो गकारौ च भवत इति ग० । तकारौ जकारगकारौ
मकारश्चेति आदर्शपुस्तकपाठस्तु सूत्रविरुद्धः । उपेन्द्रावज्जालक्षणे तगणद्वयस्या-
हुक्तत्वात् ।

३ उक्तैकादशाक्षरप्रकारस्याष्टपञ्चाशाधिकविंशततमो भेद उपेन्द्रवज्रंति नाम्ना

(१११) आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

आद्यन्ताविति अनन्तरीक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाह ।
तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदीपजातयः प्रस्तारवचनात्(१)
चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तद्वीदाहरणम् ।

ख्यातः । अत्र पादान्तेयतिर्ज्ञेया । श्लेषनेपि इत्यत्र 'पि' इत्यस्य गन्ते इति
गुरुवातिदेशः ।

१ प्रस्तारवशादिति ख०, ग० च । पुस्तकान्तरपाठश्च । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे चतुरक्ष-
रस्थानीयलघुगुरुबोधकसरस्त्रवक्ररेखास्थापननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणे षोडशभेदा
जायन्ते । तथा चतुष्पादस्थानीयैकतरवृत्ताद्यक्षरचतुष्कप्रस्तारे उपजातिवृत्तद्वयाद्याक्षर-
स्वरूपलघुगुरुस्थाननियमेन प्रस्तारे क्रियमाणेपि षोडशैव भेदा जायन्ते । यस्याद्योवर्षो
गुरुः स गुरुस्थानीयः, यस्याद्यो लघुः, स घुस्थानीयः, सर्ववोपजातिप्रस्तारे बोध्यः । एत
द्विधमेनात्र गुरुस्थानीय इकारो लघुस्थानीय उकारो बोध्यः । यथा गुोर्वक्ररेखाया
अधस्तात्तयोः सरस्त्ररेखां संस्थाप्योपरिस्थवच्छेषरेखाश्च संस्थाप्य जने गुरुं च दत्त्वा
सर्वगुर्वदि सर्वलघुवृत्तः प्रस्तारः क्रियते । तथावापि चतुर्गुरुस्थानीयानां चतुर्णामि-
कारणां मध्ये प्रथमेकारादधस्तात्तद्युस्थानीयमुकारं विन्यस्य द्वितीयादित्रिवर्णांतुपरि
स्थानेव संस्थाप्य जने इकारं स्थापयेत् । यावच्छेषपङ्क्तावुकारचतुष्टयमायाति । अत्र
चतुरिकारात्मकः प्रथमो भेदः शुद्धेन्द्रजात्यः, षोडशक्षरुकारात्तको भेदः शुद्धोपेन्द्र-
वजात्यो बोध्यः । शेषा मध्यस्थश्चतुर्दशभेदा एतयोरेकद्वयादिपादमित्रभावाद्दुप-
जातयस्ते भवन्ति । तासां चतुर्शोपजातीनां चतुर्दशनामानि पिङ्गलेनोक्तानि, यथा,
घस्याः प्रथमः पाद उपेन्द्रवजाया द्वितीयायाः शेषा इन्द्रवजायाः सोपजातिः कौर्त्ति-
नाम्नी प्रथमेय (उ, १६६) । द्वितीयोपजातिरियं (इउ६६) वायोनःभूो । तृतीयं
(उउ६६) मालानाम्नी । चतुर्थीयं १६उ६) शालानाम्नी । पञ्चमीयं (उइउ६) हंसो-
नाम्नी । षष्ठीयं (इउउ६) मायानाम्नी । सप्तमीयं (उउउ६) जायानाम्नी । अष्टमीयं
(इइइउ) बालानाम्नी । नवमीयं (उइइउ) आर्द्रानाम्नी । दशमीयं (इउइउ) धर्मा-
नाम्नी । । एकादशीयं (उउइउ) रामानाम्नी । दशोदशीयं उइउउ) ऋद्दिनाम्नी ।
चतुर्दशीयं (इउउउ) बुद्दिनाम्नी उपजातिर्जातव्या । हतरत्नाकरटीकायामथेतेदेव

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

विवरञ्चमुपन्यस्तम् । अथासां सुखबोधार्थमिकारोकाराभ्यामुपजातिप्रकारो लिख्यते यथा,

इ इ इ इ	इ इ इ उ	एवं वंशस्थोन्द्रवंशयोरेतादृशेतरवोषोपजातिप्रकारेषु चतु
उ इ इ इ	उ इ इ उ	र्दंशभेदा आयन्ते । अत्रकारवकाराभ्यां पूर्ववत् प्रसारः
इ उ इ इ	इ उ इ उ	कर्तव्यः । अत्र मुबस्थानीय इकारो लघुस्थानीयो वकारः ।
उ उ इ इ	उ उ इ उ	एवमन्यत्राप्युभेयम् । यथा समाक्षरपादवृत्तद्वयमित्रश्चे उपा-
इ इ उ इ	इ इ उ उ	जातिर्भवेति तथाविधमाक्षरपादवृत्तद्वयत्रयादिमित्रेषूप-
उ इ उ इ	उ इ उ उ	जातिर्भवति । तत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्राभिमिश्रितोपजातेरुदाह-
इ उ उ इ	इ उ उ उ	रणं वाल्मीयकरामाथचे सुन्दरकाण्डे यथा, “नमोस्तु वा-
उ उ उ इ	उ उ उ उ	चस्यतये सचक्रिचे स्वयम्भुवे चापि उताग्रनाथ । अनेन

चोक्तं यदिदं समाप्रतो वनौकसान्त्र तथास्तु नान्यथा” इति । अत्र स्वयम्भुवे इति द्वितीयपाद उपेन्द्रवज्राया अन्ये त्रयः पादा वंशस्थस्त । इन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थमिश्रिताया उपजातेरुदाहरणं भागवते दशमस्कन्धे यथा, “तावत् प्रविष्टास्वसुरोदान्तरे” इति । इन्द्रवज्रंन्द्रवंशोपेन्द्रवज्रावंशस्थमिश्रिताया उपजातेरुदाहरणं प्रबोधचन्द्रोदये यथा “विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिः” इति । अत एव “समाक्षरजातिमित्रश्चेवोपजातित्वं, द्वयोरेव आत्योर्भित्रश्चेवोपजातित्वमिति च प्राचां सतमनःदरशीदम्” इति वृत्तरत्नाकरटीकाकृतोक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । जातिद्वयमित्रश्चे पूर्वाङ्गनिधमेव प्रक्षारे क्रियमाचे चतुर्दंशभेदा आयन्ते । प्रक्षारसिद्धये तत्रैकस्य नामाद्याक्षरस्य मुबलकस्यपना, अपरस्य लघुलकस्यपना कार्या । जातित्रयजातिचतुष्टयमित्रश्चे तु नोक्तप्रक्षारविधिः प्रसज्यते । मुबलघुवाच द्विव्यक्तित्वात् द्विव्यक्तिकस्यल एव तत्प्रसक्तिः । जातित्रयजातिचतुष्टयमित्रश्चेत्युक्तेतु पादसङ्ख्यास्थलाभिषिक्तानामेकद्विचतुरङ्गनिर्दिष्टानामिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावंशस्थान्याक्षराणां पादव्यत्यासविन्यासक्रमेण प्रक्षारे कृते

अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयो नृपेण पुरत्नपरीक्षणाय^(१) ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु^(२) द्रष्टव्यानि । समहत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा

प्रथमं चलारो भेदा जायन्ते, पुनस्तो षां पादविन्यासव्यत्ययसमये नामविशेषपौर्वापर्य-विन्यासक्रमभेदेन वक्ष्यो भेदा भवन्ति । यथा,

पादाङ्कः	१ भेदः	२ भेदः	४ भेदः
१६०	७०	७०	६०
२६०	६०	७०	७०
३७०	६०	६०	७०
४७०	७०	६०	६०

प्रथमद्वितीयौ पादौ इन्द्रवज्रायाः, तृतीयचतुर्थीवुपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इत्येको भेदः । द्वितीय-तृतीयौ इन्द्रवज्रायाः प्रथमचतुर्थी उपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इति द्वितीयो भेदः । तृतीयचतुर्थीविन्द्रवज्रायाः, प्रथमद्वितीयीवुपेन्द्रवज्रावंशस्थयोः, इति तृतीयो भेदः । प्रथमचतुर्थीविन्द्रवज्रायाः, द्वितीय

द्वितीयौ वंशस्थोपेन्द्रवज्रायोः, इति चतुर्थो भेदः । ६०, ७०, ७०, ७० । ७०, ६०, ७०, ७० । ७०, ६०, ७०, ७० । ७०, ७०, ७०, ६० । ७०, ७०, ७०, ६०, इत्यादि । एवमप्येवमन्यान्युपजातिस्थले ज्ञेयम् । उपजातीनां नामोक्तेस्तु दृष्टान्तप्रदर्शनार्थमुपलक्षणमात्मम् । सर्वो एता उपजातयोर्द्विसमविषमदत्तान्भूताः ।

१ व्यवहारलौके इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । पुरत्नपरीक्षणायामिति ख० पुस्तकान्तरपाठश्च । पुनश्चपरीक्षणायामिति ग० । द्वादशौ रामानमन्युपजातिरियम् । (अत्रोपजातिरिति पद्यस्थ २, ४, पादान्त पदद्वय पाठान्तरद्वयमेतत्) ।

२ कुमारसम्भवे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

अलिनीवातीर्षीपादयोः अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
सारेणोपजातयो ज्ञेयाः^(१) ॥

(२१२) दीधकं भौ भगौ ग् ॥ १८ ॥

यस्य पादे भकारास्त्रयो गकारौ च भवतः, तद्दीधकं नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु०

दीधकमर्थविरोधकमुग्रं^(२)

(४३८)१ ४ १६ ३५ १२८, २५६

भगणः भगणः भगणः गु०गु०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भगणः भगणः भगणः गु०गु०

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं,

भगणः भगणः भगणः गु० गु०

मुच्चति यो नृपतिः स सुखो स्यात्^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दीग्धीति दीधकः । केनाप्युपायेन
राजानं दीग्धि ॥

१ प्रयोगानुसारेणोपजातयो द्रष्टव्या इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । प्रयोगान्
प्रसारेणोपजातयो द्रष्टव्या इति ग० ।

२ दीधकमर्थनिरोधकमुपमिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ ऊक्तैकादशाक्षरप्रसारस्थोपचलारिंमदधिकचतुःशततमो भेदो दीधकेतिनाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(११६) शालिनी स्तौ त्गौ ग् समुद्र ऋषयः ॥ २०॥

यस्य पादे मकारतकारौ तकारगकारौ गकारश्च भवति^(१),
तद्भृत् शालिनी नाम । चतुर्धुं सप्तसु यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

शस्त्रश्यामा, स्निग्धमुग्धायताक्षी,^(२)

(२८६)

२२

२५६

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

पौनश्रोणि, -र्दक्षिणावर्तनाभिः ।

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

मध्ये क्षामा,^(३) पौवरोरुस्तनीया,

मगणः तगणः तगणः गु० गु०

श्लाघ्या भर्तुः, शालिनो कामिनी स्यात्^(४) ॥

(११७) वातोर्मी म्नी त्गौ ग्^(५) ॥ २१ ॥

यस्य पादे मकारभकारतकारा गकारौ च,^(६) तद्भृत्

१ मगणतमणौ तगणो गकारौ च भवत इति ग० ।

२ स्निग्धगण्डायताक्षीति ग० । श्ली श्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षीति ख० ।

३ मध्यक्षामेति ग० ।

४ ऊर्जाकादशाक्षरप्रसारस्योनवत्यधिकद्विशतमसौ भेदः शालिनीश्लाम्ना क्षामः ।

एव पादस्य चतुर्थे एकादशे चरे च यतिः कर्त्तव्या ।

५ त्गौ गश्चतुः खरा इति ख० । त्गौग् चेति ग० ।

६ मगणमगणौ तगणो मकारौ च भवत इति ग० ।

वातोर्मी नाम^(१) । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०
यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,
(३०५)   १६, ३२   २५६

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०
स्याद्वा यस्या, -श्चपला^(२) चित्तवन्तिः ।

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०
या दीर्घाङ्गी, स्फोटशब्दाट्टहासा^(३)

मगणः   भगणः   तगणः   गु० गु०
त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्मिंमाला^(४) ॥

वातोर्मीति “स्त्रियां क्कटिकारदक्तिनः” इति ङीप् ॥

१ चकारो यत्यनुकर्षार्थ इति न, चिक्कितपुलकोधिकः पाठः ।

२ वा यस्याः स्थाचपलेति पुलकान्तरपाठः । या यस्याः स्थाचपलेति ख०, ग० च ।

३ स्फोटशब्दाट्टहासा इति ग० ।

४ क्तौ कादशाक्षरप्रकारस्य पञ्चाधिकविंशततमो भेदोवातोर्मीतिनामा प्रख्यातः।
अत्र पादस्य चतुर्थं एकादशक्षरे च यतिर्ज्ञेया । वातोर्मीशालिन्योर्मगणतमस्यस्थाने
एव किञ्चिद्भेदः । अत एवावयोर्मिश्रत्पूर्ववदुपजातयो भवन्ति । एकलपुक्तिभिन्न-
तायामिव लघुद्वयमविभिन्नतायामपि उपजातयो भवन्तीति ‘तथा शालिनोत्यादि
वदता ग्रन्थकृता सिद्धान्तोक्तम् ।

(११५) भ्रमर विलासिता म्रौ नौ ग् (१) ॥ २२ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकाराः स्युः^(१)तद्
भ्रमरविलासिता^(२) नाम वृत्तम् । सैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

किन्ते वक्त्रां, चलदलकचितं,
१६, २२, ६४, १२८, २५६, ५, १२

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

किं वा पद्मं, भ्रमरविलासितम् ।
(१००९)

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

इत्येवं मे, जनयति मनसि,

सगणः भगणः नगणः ल०गु०

प्रीति^(४) कान्ते, परिसरसरसि^(५) ॥

१ भ्रमरविलासितं समुद्र ऋषय इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च । हृत्तरत्नाकार-
श्चापि भ्रमरविलासितमित्येवास्य नाम ।

२ सगणभगणनगणलकारगकारा भवन्तीति ग० ।

३ भ्रमरविलासितमिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ भ्रान्तिमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ कृत्तैकादशाक्षरप्रसारस्य नवाधिकसहस्रतमो मेदो भ्रमरविलासितेति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थ एकादशेक्षरे च यतिः । अत्र चतुर्थपादान्तस्य 'सि' इति वर्षस्य
गन्ते इति गुरुत्वादिदेशः ।

(२१६) रथोद्धता नौ लीं ग् ॥ २३ ॥

यस्य पादे रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (१) तद्वृत्तं
रथोद्धाता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
या करोति विविधैर्विटैः समं,
२ ८, १६, २२, २८ ५१२

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
सङ्गतिं परगृहे रता च या ।
(६८९)

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
स्नानयत्युभयतोऽपि वान्धवान्,

रजशः नगशः रजशः ल० गु०
मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता (२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ रेफनकारौ रेफलकारौ गकारश्च भवतीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । रजश-
नगशरजशा लघुर्गुञ्जिति ग० ।

२ ऊर्ध्वैकादशाक्षरप्रकारस्यैकोनशताधिकपट्टशततमो भेदो रथोद्धतेतिनाम्न-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्तव्या ।

(११७) स्वागता नौ भगौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-भकारा-गकारौ च, (१)तद्दृत्तं स्वागता नाम ॥ तत्रोदाहरणम् ।

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

आह्वं प्रविशतो यदि राज्ञः,
१ ८, १६, १२, १२८, २५६ (४४३)

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

पृष्ठतश्चरति वायुसमेतः ।

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

रजषः नगषः भगषः गु०गु०

स्वागता भवति तस्य जयश्रीः^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(११८) वृन्ता नौ सगौ ग् ॥ २५ ॥

यस्य पादे नकारौ सकारगकारौ गकारश्च भवति, तद्दृत्तं वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकप्रुतिन्यायेन समुद्र ऋषय इत्यनुवृत्तते । तेन^(१) चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ रजषनगषौ भगषो गकारौ च भवत इति म० ।

२ ऊर्णकादशाक्षरप्रक्षारस्य त्रिचत्वारिंशदधिकचतुःशतमो भेदः स्वागतेति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः ।

३ तदेवमिति च०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

द्विजगुरु-परिभवकारी यो, (१)

१, २, ४, ८, १६, ३२, ६४, १२८, (२५६)

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

नरपति,-रतिधनलुब्धात्मा ।

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

ध्रुवमिच्छ, निपतति पापोऽसौ,

नगणः नगणः सगणः गु० गु०

फलमिव, पवनक्षतं वृन्तात् (२) ॥

(२१६) श्येनी जौ लौ ग् ॥ २६ ॥

यस्य पादे रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च, (३) तद्वृत्तं श्येनी नाम । तच्चीदाहरणम् ।

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका,

२ ८ ३२ १२८ ५१२ (६८३)

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

चञ्चला कठोरतीक्ष्णादिनी ।

१ द्विजगुरुबहुरपरिभावो य इति ग० ।

२ ऊर्ध्वैकादशाक्षरप्रसारस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विगुणतमो भेदो वृत्तेति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र चतुर्थे एकादशेक्षरे च यतिः कर्तव्या ।

३ रगणजगणौ रगणलकारौ गकारश्चेति ग० । रेफजकारौ रेफलकारौ गकारश्च भवतीति पुस्तकान्तरपाठः ।

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

युद्धकाङ्क्षिणी सदाभिषप्रिया,

रगणः जगणः रगणः ल० गु०

श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना^(१) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(२२०) विलासिनी त्रौ जगौ ग्^(२) ॥ २७ ॥

यस्य पादे जकाररेफौ जकारगकारौ गकारश्च भवति,
तद्वृत्तं विलासिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

विलासिनी विलोकितः स कामी,

१ ४ १६ ६४ २५६ (३४२)

जगणः रगणः जगणः गु० गु०

दधाति कामसत्त्वचेष्टितं या ।

१ ऊक्तौ कादशाक्षरप्रसारस्य चाश्रीत्यधिकषट्शततमौ भेदः श्येनीतिनाम्ना वि-
ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः कर्त्तव्या ।

२ सूत्रमिदं मूले नास्ति । मल्लम्बख०, ग०, चिह्नितपुस्तकयोश्च नैतद् दृश्यते ।

जगत्तः रजसः जगत्तः गु० गु०
 करोति चञ्चलाच्छिद्विष्टिपातैः,

जगत्तः रजसः जगत्तः गु० गु०
 यतात्मनश्चयोगिनोऽपि मत्तान्(१) ॥

(१११) जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित जर्द्धमनुक्रमि-
 थ्यामस्तज्जगतीत्येव(१) वेदितव्यं । वक्ष्यति, तोटकं सः(३१) इति,
 तज् जगतीपादस्य लक्षणं भवति(१) ॥

१ जक्तैकादशाक्षरप्रसारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरचिद्यततमो भेदो विलासिनीति नाम्ना ख्यातः । अनुक्तस्थले पादान्ते यतिः क्रियतेऽतोच पादान्ते यतिर्वाधा ।

त्रिष्टुप्ति अथ यानि वृत्तान्यनुक्तानि तानि वृत्तपादकारोक्तानि यथा, श्री-सुमुखी-
 भद्रिकोपस्थितोपचिन्ता-नवसितामौक्तिकमाला-कुपुरुषजनिते-त्थष्टौ । वृत्तपाद-
 परिच्छे तु विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तमौ गः । सान्द्रपदं स्याद्गतनमलैश्च । शिष्टचित्तमिदं
 ज्ञौ त्मौ नुवसेत् । इति वृत्तनयम् । तत्र इन्दोमन्त्र्यां सुमुख्यानुकूलामोडनकेति
 वृत्तद यमसि । अथ दसाग्रहप्रते । उपचिन्तामवसिताकुपुरुषजनितेतिवृत्तदयं सत्त्व-
 सटीकवृत्तानुत्तरपद्ये न लिखितमसि । श्रीतारानाथनर्कवाचस्पतिना परिशोधिते
 मुद्रितवृत्तानुत्तरपद्ये तु तद् दृश्यते । तदत्र सटीकवृत्तानुत्तरस्य पुस्तके पाठस्वखलनस्य
 मुद्रितपुस्तके पाठाधिकस्य निर्णयः पुस्तकवाञ्छस्य विना न भवतीति विश्लेष्यम् ।
 अथ परिशिष्टोक्तसान्द्रपदवृत्तस्य इन्दोमन्त्र्युक्त्याया अनुकूलायाश्च मिश्रणात्, पुनर्हृत्त-
 रताकारोक्तभद्रिकाया वृत्तायाश्च मिश्रणात् पूर्ववदुपजातयो बोध्याः ।

२ अनुक्तत्रिष्टुप्तिमौ जगतीत्येवमिति ख०, ग०, पुस्तकानुत्तरपाठश्च ।

३ जगत्यधिकारे तोटकं स इत्युक्ते नैकेन समयेन तोटकवृत्तं भवति, यावद्विः

(२२२) वंशस्था ज्तौ जौ ॥ २८ ॥

यस्य पादे जकारतकारौ जकाररेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
वंशस्था नाम । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

विष्णुञ्जवंशस्थमुदारचेष्टितं,

१ ४ ३२, ६४ २५६ १०२४ (१३८२)

जगणः तगणः जगणः रगणः

गणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम् ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

विपत्तिमग्राय^(१)करावलम्बनं,

जगणः तगणः जगणः रगणः

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ^(२) ॥

पादान्ते यतिः ।

सगणैर्जगत्या द्वादशचरपादः पूर्यन्ते तावतां सगणानामध्याहारोच क्रियते । अत एवैत-
न्नक्षत्रं जगतीपादाचरसङ्ख्याज्ञापकं भवति इति भावः ।

१ विपत्तिमग्नस्येति ख, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ जगतीच्छन्दःपादघटकीभूतानां द्वादशाक्षराणां प्रसारनियमप्राप्ताः षष्ठनक्षत्र-
धिकक्षत्रतुःसङ्ख्यभेदाः, तत्र त्रिंशत्तद्वाशीत्यधिकैकसङ्ख्यतमो भेदो वंशस्था इति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया । वंशस्थमिति एतत्तत्त्वाकरम् । वंशस्थविल-
म्बिति चन्दोमञ्जरी ।

(१२२) इन्द्रवंशा तौ त्रौ ॥ ३० ॥

यस्य पादे तकारौ जकाररेफौ^(१) च^(२), तहृतमिन्द्रवंशा
नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः तगणः जगणः रगणः
कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मना-
४ ३२, ३४ २५६, १०२४ (१३८१)

तगणः तगणः जगणः रगणः
मुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया^(३) ।

तगणः तगणः जगणः रगणः
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः

तगणः तगणः जगणः रगणः
सञ्जायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी^(४) ॥

पादान्ते^(५) यतिः ।

१ तगणौ जगणरगणाविति ग० ।

२ तकारौ जकाररेफौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पातकमर्थलिप्सयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रकारस्य त्रिंशत्तैकाशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेद इन्द्रवंशा इति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोध्या । वंशस्येन्द्रवंशयोः प्रथम एव गणे किञ्चिद्दे-
दनयोर्मिश्रणेऽपि उपजातयो भवन्तीति उक्तम् ।

५ अत्रापि पादान्ते यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१९४) द्रुतविलम्बितं नभौ भौ ॥ ३१ ॥

यस्य पादे नकारभकारौ भकाररेफौ च भवतः, तद्द्रुतं
द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं,

१ २ ४, १६, ३२, २५६, १२८, १०२४ (१४६४)

नगणः भगणः भगणः रगणः

भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

द्रुतविलम्बितखेलगतिनृपः,

नगणः भगणः भगणः रगणः

सकलराज्यसुखं प्रियमश्रुते^(१) ॥

पादान्ते यतिः ।

(१९५) तोटकं सः ॥ ३२ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकारैर्जगतीपादः पूर्यते^(१)

१ सकलराज्यसुखं त्रियमश्रुते इति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुःशतः
चतुषष्ट्यधिकैकसहस्रतमो । भेदो द्रुतविलम्बितनाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते
यतिः क्रियते ।

२ जगत्या द्वादशाक्षरपादलाचतुर्भिः सगणैः पादः पूर्यते । अत्र एव यावच्छब्देन
चतुःसहस्रा विवक्षिता भवतीति फलितार्थः । इममेवार्थं स्पृष्टीकुर्वता केन चित्
प्रत्यकारेण “वद् तोटकमभिसकारयुतम्” इति, केन वा “इह तोटकमभ्युधिषैः
प्रथितम्” इति वा तोटकलक्षणं कृतम् ।

तावन्त एव पादेषु यत्र सकारा भवन्ति, तद्दृत्तं तोटकं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।

अमुना यमुनाजलकेलिकृता,
सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।
हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती,
न ययौ नवयौवनभारवती^(१) ॥

समन्तः१ समन्तः२ समन्तः३ समन्तः४

त्यज तोटकमर्थनियोगकरं,
१ २ ८, १६, ६४, १२८, ५१२, १०२४ (१७५६)

समन्तः१ समन्तः२ समन्तः३ समन्तः४

प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

समन्तः१ समन्तः२ समन्तः३ समन्तः४

उपधाभिरपुण्ड्रमतिं सचिवं

समन्तः१ समन्तः२ समन्तः३ समन्तः४

मरनायकभीरुकमायुधिकम्^(२) ॥

पादान्ते यतिः ॥

१ इदं तोटकोदाहरणं मङ्गलं च, म, चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति । पुनरस्मिन्
वृत्ते तोटकेति नामोक्तं चोपि नास्ति । अत एव नैतद्द्वयोदाहरणमेतद्व्यन्वाङ्मूतमपि तु
प्रसिद्धमिति मे मतिः । भेदान्तराभावे उदाहरणद्वयविन्यासस्य वैयर्थ्यात् ।

२ मरनायकभीरुकमायुधिकमिति ख० । उक्तद्वादशाक्षरप्रकारस्य सप्तमत्तपठे
पञ्चमदधिकैकसहस्रतमो भेदस्तोटकमिति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्ज्ञेया ।

(२९६) पुटो^(१) नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

यस्य पादे नकारौ मकारयकारौ^(२) च भवततः, तद्दृत्तं पुटो नाम^(३) । षष्ठभिश्चतुर्भिश्चयतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

नविचलति कथञ्चिन्, न्यायमार्गाद्,

१ २ ४ ८, १६, ३२, (५७६) ५१२

नगणः नगणः मगणः यगणः

वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

अमृतपुट इवासी, पुण्यकर्मा,

नगणः नगणः मगणः यगणः

भवति जगति सेव्यः, सर्व्लोकैः^(४) ॥

(२९७) जलोद्धतगतिजसौ^(५) जसौ रसर्त्तवः ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्ताविव तद्दृत्तं^(५) जलोद्धतगति-
नाम । षष्ठभिः षष्ठभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रीपुट इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगण्यौ मगण्ययगण्यौ इति ख० ग० पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ श्रीपुटो नामेति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो भेदः पुट इतिनाम्ना प्रसि-
द्धः । अत्र पादस्याष्टमे द्वादशेक्षरे च यतिर्बोधा ।

५ जगण्यमगण्यौ पुनर्जगण्यमगण्यौ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

भनक्ति समरे, बहूनपि रिपून्,

१ ४ ८, ११, १४, २३६, ५११, १०२४

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

हरिः प्रभुरसौ, भुजोर्जितबलः ।

(१८८६)

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

जलोद्धतगति, र्यथैव मकर,-

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

स्तरङ्गनिकर, करेण परितः^(१) ॥

(१९८) ततं नौ म्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे नकारो मकाररेफौ च^(१), तद्वृत्तं ततं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

जगत्सः सगत्सः जगत्सः सगत्सः

कुरु करुणमियं गाढोत्कण्ठिका,

१ १ ४ ८ १६, ३१ (१०८८) १०२४

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्याद्यत्तपञ्चशत्यधिकैकसहस्रतमो भेदो जलोद्धतगतीति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य षष्ठे द्वादशेचरे च यतिः कर्तव्या ।

२ नमयो मगत्सःसौ च इति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः नगणः सगणः रगणः
 यदुतनयचकोरी कामाधिका ।

नगणः नगणः सगणः रगणः
 विरचदचनसङ्गादङ्गैः कृशा,

नगणः नगणः सगणः रगणः
 पिवतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा^(१) ॥

(१९९) कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकारयकारौ पुनस्ताविव भवतः, तद्वृत्तं^(१) कुसुम-
 विचित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः सगणः नगणः रगणः
 विगलितहारा सकुसुममाला,
 १ २ ४ ८ (९०६) १४, १९८, २५६, ५१२

नगणः सगणः नगणः सगणः
 सचरणलाक्षावलयसुलक्षा ।

नगणः सगणः नगणः सगणः
 विरचितवेशं सुरतविशेषं,

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य अष्टाशोत्यधिकैकं सङ्ख्यतमभेदस्ततेति नाम्ना पद्यातः ।
 अत्र यतिनियमस्यलाडुक्तत्वेन पादान्म एव यतिर्बोधा । अथवा पुट्टकवत् अष्टमे द्वाद-
 शेक्षरे च यतिः ।

२ नगणसगण्यौ पुननगणसगण्यौ तद्वृत्तमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

नगणः यगणः नगणः यगणः
 कथयति श्रय्या कुसुमविचित्रा^(१) ॥

(१२०) चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ३७ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्वृत्तं चञ्चलाक्षिका नाम ।
 तत्रोदाहरणम् ॥

नगणः नगणः ररणः रगणः
 अतिसुरभिरभाजिपुष्पश्रिया-
 १ २ ४ ८ १६ ३२ ६४ (१२८) १०२४

नगणः नगणः रगणः रगणः
 मतनुत रतयेव सन्तानकः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः
 तरूणपरभृतस्वनं रागिणा,-

नगणः नगणः रगणः रगणः
 मतनुत रतये वसन्तामकः^(२) ॥

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारण्य षट्सप्तत्यधिकनवशततमो भेदः कुसुमविचित्रेति-
 नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र यतिविधेरदुक्तत्वात् पादान्ते यतिः । अथवा षष्ठे द्वादशक्षरे च
 यतिर्वाध्या ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारण्य द्विशतषोडशाधिकैकसहस्रतमो भेदश्चञ्चलाक्षिकेति-
 नाम्ना ख्यातः । अत्र यतेरदुक्तत्वात् पादान्ते यतिर्वाध्या । एतद्वृत्तनामप्रवेशाननु-
 कूलमण्डलादत्र चञ्चलाक्षिकेति नाम न प्रविष्टम् । मनररघडिता तु मण्डाक्षिकेति

(२२९) भुजङ्ग प्रयातं यः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकारास्तद्वृत्तं^(१) भुजङ्गप्रयातं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ॥

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४

पुरः साधुवद्भाति^(२) मिथ्याविनीतः,

१ ८ ६४ (५८६) ५१२

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४

परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४

भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं,

यगणः१ यगणः२ यगणः३ यगणः४

त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम्^(३) ॥

कन्दोमञ्जरी । प्रमुदितवदनाभवेन्नौ च रौ इति हतरलाकरम् । “ततं नौ नौ” “कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ” “चञ्चलाचिका नौ रौ” इति छत्राणि सूत्रसूत्रेषु न पठितानि ।
मन्त्रे ख, चिह्नितपुस्तकेपि नैतेषां पाठो दृश्यते । मदीयग, चिह्नितपुस्तके तु ‘कुसुम-
विचित्रा न्यौ न्यौ इत्येकमेव सूत्रं’ पठितमस्ति ।

१ चत्वारो यगणा भवन्ति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ साधुवद्भाति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य षड्शीत्यक्षरपञ्चशततमो भेदो भुजङ्गप्रयातेतिनाम्ना
विख्यातः । अत्र पादान्ते यतिः । अत्र यगणस्य चतुराष्टमित्यु, जगतीपादाक्षर-
सङ्ख्याबल्लभ्या । कथं लभ्यते, तत्प्रकारस्तु, तोटकं स इत्यत्र प्रदर्शितः । एवं
अग्विणी र इत्यत्रापि ज्ञेयम् । हतरलाकारादौ तु स्पष्टमेतम्

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(१२२) स्रग्विणी रः ॥ १५ ॥

यस्य पादे चत्वारो रेफाः सा^(१) स्रग्विणी नाम । तत्रोदा-
हरणम् ॥

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
यो रणे युङ्गयते निर्भरं निर्भय,-
२ १६(११७१) १५८ (१०२४)

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
स्त्यागिता यस्य सर्व्वखदानावधिः ।

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः^(२) स्रग्विणी,

रगणः१ रगणः२ रगणः३ रगणः४
नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिप्रोक्तांप्रोक्ता^(३) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

१ रगणाश्चत्वारस्तत् इति ख० ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीरलक्ष्मीर्यश इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्यैकशतैकसप्तत्यधिकैकसप्तत्यस्यो भेदः स्रग्विणीति नाम्ना
प्रसिद्धः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

(१२५) प्रमिताक्षरा सृजौ सौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे सकारजकारौ सकारौ च^(१) भवतः, तद्वृत्तं प्रमि-
ताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिशुद्धवाक्यरचनातिशयं,

१ २ ८ १२, ६४, १२८, ५१२, १०२४ (१७७२)

सगणः जगणः सगणः सगणः

परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

सगणः जगणः सगणः सगणः

प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती

सगणः जगणः सगणः सगणः

तव भारती चरति मे हृदयम्^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

(१२६) कान्तोत्पीड़ा भूमौ स्मौ ॥

यस्य पादे भकारमकारौ सकारमकारौ च^(१), तद्वृत्तं कान्ती-
त्पीड़ा नाम । तत्रोदाहरणम् ॥

१ सगणजगणौ सगणौ चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तमस्तद्विसप्तत्यधिकैकसप्तसप्ततमो भेदः प्रमिताक्षरेति
नाम्ना ख्यातः । अत्र पादान्ते यतिर्बोधा ।

३ भगणसगणौ सगणसगणौ च भवत इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः मगणः सगणः मगणः
 कामशरैर्व्याप्ता खल् कान्तोत्थौडा,
 १ ४ ६४, १२८ (१८८)

भगणः मगणः सगणः मगणः
 माप्तवती दुःखैः परिमुह्यन्ती या ।

भगणः मगणः सगणः मगणः
 सा लभते चेत्कामुकयोगं गाढं

भगणः मगणः सगणः मगणः
 दुःखविमुक्ता^(१) स्यात् परमानन्दाप्ता^(२) ॥

(१२७) वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय कृषयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे मकारो यकारो च^(१) भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवी
 नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ॥

भगणः मगणः यगणः यगणः
 धन्यः पुण्यात्मा जायते कापि वंशे
 (५७७) ६४, ५१२

भगणः मगणः यगणः यगणः
 तादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।

१ दुःखविमुक्ता इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्त्रैकोनश्रताधिकैकश्रततमो भेदः कामोत्थोत्थेतिनाम्ना
 ष्यातः । अथ यतिस्त्रयविशेषादुक्तेः पादान्त एव यतिर्ज्ञेया ।

३ मगणौ यगणाविति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

मगणः मगणः यगणः यगणः
 गोविप्रज्ञातिस्वामिकार्येप्रवृत्ते

मगणः मगणः यगणः यगणः
 शुद्धः अद्वादी वैश्वदेवी भवेद्यः^(१) ॥

(१९८) वाहिनी त्मौ म्यावृषिकामशराः^(२) ॥

यस्य पादे तकारयकारौ मकारयकारौ च, भवतस्तद्वृत्तं
 वाहिनी नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्* ॥

१ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारास्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो भेदो वैश्वदेवीतिनाम्ना
 प्रसिद्धः । अत्र पादस्य पञ्चमे एकादशे चाक्षरे यतिः कर्तव्या ।

२ सप्तम्ये ख०, चिह्नितपुस्तके सूत्रमिदं नास्ति ग,चिह्नितपुस्तके तु तत्पाठोऽस्ति ।
 सप्तभिः पञ्चभिर्यतिनिघमश्च प्रदर्शितः । परन्तुस्योदाहरणं क,चिह्निते आदर्शपुस्तके
 म,चिह्नितपुस्तकेऽपि नोक्तम् । केवलं तत्रोदाहरणमित्युक्तैव विरामः कृतः । अत
 खंडुदाहरणं मया विरच्य प्रदत्तमत्र । तद्यथा,

मगणः मगणः मगणः यगणः
 * पूर्णा यदीयः कोषो, नीतिर्विशुद्धा,
 ४ (५१७) ५१९

मगणः मगणः मगणः यगणः
 दृष्टिः स्वधर्मे रक्षा, स्वानां प्रजानां ।

मगणः मगणः मगणः यगणः
 यद्वाहिनी सर्वाङ्गै, युक्ता प्रधर्ष्या,

मगणः मगणः मगणः यगणः
 राज्ञीस्य संविज्ञेयं, श्रेयः सदैव ॥

	Rs. As.
The Maîtrî Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi, ...	1 14
The Gopála Tâpanî. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyâbhushana	0 10
he Grihya Sutra of A'svalâyana, with the commentary of Gârgya-nârâyana, Edited by A'nandachandra Vedântavâgîsa 4 Fasciculi,	2 8
The Nrisinha Tâpani with the commentary of Saukara A'chârya, edited by Paṇḍita Râmmaya Tarkâlankârâ. 3 Fasciculus, ..	1 14
Gopatha Brahmana by Babu Râjendralâla Mitra. 2 fasc., ...	1 10
SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.	
<i>Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.</i>	
The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'âkya Sinha. Edited by Babu Râjendralâla Mitra. Published 5 Fasciculi, ...	3 2
The Taittirîya Brâhmaṇa of the Black Yajur Veda, with the commentary of Sâyaṇa. Edited by Bâbu Râjendralâla Mitra. Published 24 Fasciculi, ...	15 0
Taittiriya, Sanhitâ. Edited by Dr. E. Rœer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyâyaratna. Published 26 Fasciculi, ...	16 4
<i>New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.</i>	
The Taittiriya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bâbu Râjendralâla Mitra. Published 10 Fasciculi, ...	6 4
The Mîmâṃsâ Darśana, with the Commentary of S'avara Svâmî. Edited by Paṇḍita Maheśa-chandra Nyâyaratna. Published, 12 Fasciculi, ...	4 6
The Tâṇḍya Mahâbrâhmaṇa with the Commentary of Sâyaṇachârya. Edited by A'nandachandra Vedântavâgîsa, 18 Fasciculi, ..	11 4
The Lâtyâyana Sutra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedântavâgîsa. 8 Fasciculi, ...	5 0
The Agni Purâṇa. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyâbhushana, 3 Fasciculi, ...	1 14
Chhandah Sutra of Pingala Achârya. 2 fasc.	1 4
The Taittirîya Prâtisâkhyâ. Edited by Bâbu Râjendralâla Mitra. 2 fasc., ...	1 4
Gobhiliya Grihya Sutra with a commentary by the Editor, Pandit Chandrakânta Tarkalankar. 2 fasc., ...	1 4
Sâma Veda Saṅhita with the commentary of Sayana Achârya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sâmasrami, 5 fasc., ...	3 2
Chaturvarga Chintâmani by Hemâdri. Edited by Paṇḍit. Bharata Chandra Siromani, 5 fasc., ...	3 2
Atharvanopanishad No. 249.	0 10
<i>English Translations complete, demi 8vo.</i>	
An English Translation of the Brihad A'raṇyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Rœer, 3 Fasciculi, ...	1 14
An English Translation of Chhândogya Upanishad, by Babu Râjendralâla Mitra. 2 Fasciculi, ...	1 4
An English Translation of the Taittirîya, Aittaréya, Svetâśvatara. Kêna, Îśa, Katha, Muṇḍka and Mâṇḍukya Upanishads, by Dr. E. Rœer. 2 Fasciculi, ...	1 4
The Sûrya-Sidhânta, translated by Paṇḍita Bâpû Deva Sâstri. 1 Fasciculus, ...	0 10
The Siddhânta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq. C. S., and revised by Paṇḍita Bâpû Deva Sâstri. 2 Fasciculi, ...	1 4
A Translation of the Sâṅkhyâ Aphorisms of Kapila, by Dr. Ballantyne, published 2 Fasciculi, ...	1 4

English Translation in progress, demi 8vo.

Sáhiṭya Darpaṇa or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Visvanátha Kavirája. Translated into English by Babu Pramadáása Mitra. 3 Fasciculi, — —	1	14
The Brahma Sutra with the commentary of Sankar Achárya. Translated into English by Rev. K. M. Banerjea, No. 214, — —	1	0
Aini Akbari English 6 fase., — —	10	8

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, —	750	0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842, to Vol. XXXVI. for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.		
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX., each at., — — — —	10	0
Ditto ditto Index, — — — —	5	0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Rájendralála Mitra. 1856, — — — —	3	0
———— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, — — — —	1	0
———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, — — — —	1	0
———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R. S and H. S., — — — —	2	0
———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jr., — — — —	3	0
———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., — — — —	3	0
Harivansa, 563 pages, royal 4to., — — — —	3	0
Mahábhárata. Vols. 3rd and 4th, royal, 4to., and Index, — — — —	40	0
Rájataranginí, 440 pages, 4to., — — — —	4	0
Csoma's Tibetan Grammar, — — — —	8	0
———— Dictionary, — — — —	10	0
Vedánta Sára, translated by Dr. E. Roer., — — — —	0	8
Puraná Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjea, No. I., — — — —	1	0

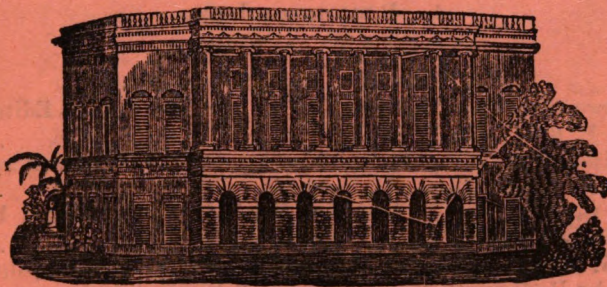
1 — PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, — — — —	9	0
The pilgrimage of Fa Hian, — — — —	5	0
Lassen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Roer, — — — —	5	0
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien. Two parts in one vol., — — — —	6	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, — — — —	3	0
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, — — — —	5	0
Examination and Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, — — — —	2	0
Low's Siamese Grammar, — — — —	2	0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., — — — —	1	8
Dictionarium Anamittico-Latinum, by A. J. L. Tabard, — — — —	14	0
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, — — — —	1	0
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, — — — —	2	0
Mataparikhá, — — — —	0	8
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, — — — —	4	0
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, — — — —	2	0
Outlines of Indian Philology, by J. Beames, — — — —	2	8
Translations from the Tárikh Firuzshahi, — — — —	1	8

N. B.—For Arabic, Persian and Urdu works vide the covers of the Persian series.

(15)

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 307.

पिङ्गलच्छन्दःह्रत्रम् ।
CHHANDAH SÚTRA
OF
PINGALA ÁCHÁRYA.
WITH THE
COMMENTARY OF HALÁYUDHA.
EDITED BY
PANDITA VIŚVANÁTHA ŚÁSTRÍ.
FASCICULUS III.
~~and~~
CALCUTTA.
PRINTED AT THE GANES'A PRESS.
1874.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, Park Street.

I.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

	Rs.	As.
The first two Lectures of the Sañhita of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4.	2	8
Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi, ...	7	8
Chaitanya Chandrodaya Nataka, by Kavikarnapura. Edited by Babu Rajendralala Mitra. 3 Fasciculi, ...	1	14
Vasavadatta, by Subandhu, with its commentary entitled Darpana. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. 3 Fasciculi, ..	1	14
The Markandeya Purana. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi, ...	6	4
The Elements of Polity, by Kamandaki. Edited by Rajendralala Mitra. 3 Fasciculi, ...	1	14

New Series, Nos. 1 to 268, demi 8vo.

The Srauta Sutra of Asvalayana, with the Commentary of Gargya Narayana. Edited by Pandita Ramanarayana Vidyaratna. 10 Fasciculi, ...	6	4
The Sañkara Vijaya of Anantananda Giri. Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana. 3 Fasciculi, ..	1	14
Vaiseshika Daršana, with the Commentaries of Sañkara Misra &c. Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana. 5 Fasciculi,	3	2
The Nyaya Daršana of Gotama, with the Commentary of Vatsyayana Edited by Pandita Jayanarayana Tarkapanchanana. 3 Fasciculi,	1	14
Pali Grammar, by Kaccayana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi,	1	4
The Dasa-Rupa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1	14
The Aphorisms of Sandilya, with the commentary of Svapnesvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ..	0	10
The Narada Pancharatra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2	8
The Kaushitaki-Brähmana-Upanishad with Commentary and a translation by E. B. Cowell, M. A. 2 Fasciculi, ...	1	4
The Kavyadarsa of Sri Danḍin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkavagisä. 5 Fasciculi, ...	3	2
The Sañkhya Sāra of Vijnāna Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ..	0	10
The Brihat Sañhita of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi, ...	4	6

(२९६) नवमालिनी ग्जौ भ्याविति ॥ १८ ॥

यस्य पादे नकारजकारभकारयकारा भवन्ति^(१) तद्वृत्तं
नवमालिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः जगणः भगणः यगणः

धवल-यशोऽणुकेन, परिवीता,

नगणः जगणः भगणः यगणः

सकलजनानुराग,-घु ह णा क्ता ।

१, २, ४, ८, ३२ १२८, २५६, ५१२, (८४४)

नगणः जगणः भगणः यगणः

दृढगुणवद्वकीर्त्ति,-कुसुमीधै,-

नगणः जगणः भगणः यगणः

स्तव नवमालिनीव, नृपलक्ष्मीः^(२) ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्यान्नायः ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य सप्तदशाधिकपञ्चशततमो भेदो वाचिनीतिनाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र पादस्य सप्तमे द्वादशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या । सदैवेत्यत्र वकारस्य गन्ते इति
मुक्त्वातिदेशः ।

१ नगणजगणौ भगणयगणौ च भवत इति ख०, पुलकान्तरपाठस्य ।

२ उक्तद्वादशाक्षरप्रसारस्य चतुरश्रवारिंशदधिकमवशततमो भेदो नवमालिनीति-
नाम्ना ख्यातः । नवमालिकेति वृत्तरत्नाकरम् । अत्र पादस्य अष्टमे द्वादशे चाक्षरे
यतिः कर्त्तव्या ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—००४००—

इदानीमतिजगतीशर्कर्थ्यतिशर्कर्थ्यष्टिरत्वष्टिर्धृतिरतिधृति-
 शेति सप्त अतिछन्दांसि^(१) एकैकपादाक्षरवृद्ध्या क्रमेणोद्-
 गीयन्ते^(२) । तत्रातिजगत्याम् ।

(२४०) प्रहर्षिणी^(३) स्त्री ङी ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकारनकारजकाररेफगकारा^(४) भवन्ति, तत्
 प्रहर्षिणी^(५) नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गु०
<u> </u> उत्तुङ्ग- <u> </u> स्तन <u> </u> क ल <u> </u> श <u> </u> इ यो <u> </u> न्न <u> </u> ता <u> </u> ङी,				
८, १६, ३२, ६४, २५६, १०२४ (१४०९)				

मगणः	नगणः	जगणः	रगणः	गु०
<u> </u> लोलाक्षी, <u> </u> विपुलनितम्बशालिनी <u> </u> च ।				

१ चतुर्थाध्याये द्वितीयं द्वितीयमतित इत्यलोक्तानामिति शेषः । अत्र शर्करीत्यत्र
 शर्करी शर्करीति च पाठद्वयं ज्ञेयम् ।

२ क्रमेणो दाष्ट्रियन् इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३, ५, प्रहर्षिणीति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ मगणनगणौ जगणरगणगकारा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 विम्बोष्ठी, नरवरमुष्टिमेयमध्या,

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
 सा नारी, भवति मनःप्रहर्षिणीति^(१) ॥

(१४१) रुचिरा ज्भौ स्र्जौ ग् चतुर्नवकौ^(२) ॥ २ ॥

यस्य पादे जकारभकारौ सकारजकारौ गकारश्च,^(३) तद्वृत्तं
 रुचिरा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
 मृगत्वचा, रुचि र त रा म्ब र क्रि यः,^(४)
 १ ४ १६, १२, ६४, १२८, ५१२ २०४८ (२८०६)

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०
 कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लवः ।

१ भवतु मनःप्रहर्षिणी न इति ख० । भवतु मनःप्रहर्षिणी ते इति ग० । भवति
 मनःप्रहर्षिणी न इति पुस्तकान्तरपाठः ।

अतिजगतीरुन्दसः पादघटकीभूतानां त्रयोदशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे एकशत-
 द्विनवत्यधिकाष्टसहस्रभेदा जायन्ते, तत्र चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो भेदः प्रहर्षि-
 णीतिनाम्ना ख्यातः ।

२ समुद्रनवकाविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ जगणभगणौ सगणजगणौ गच्छेति ख० । जगणभगणौ सगणजगणौ गुरुश्चेति
 ग० ।

४ कनरुचिराम्बरक्रिय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

ललाटदृग्, दह नदृणीकृतस्मरः,

जगणः भगणः सगणः जगणः गु०

पुनातु वः, शिप्रुशिशेखरः शिवः^(१) ॥

(१४२) मत्तमयूरं^(२) म्त्तौ य्सौ ग् समुद्रनवकौ ॥ ३॥

यस्य पादे मकारतकारौ यकारसकारौ गकारश्च, तद्दृत्तं मत्तमयूरं नाम^(३) । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०

व्यूढोरस्कः, सिंहसमानान त म ध्यः,^(४)
(१६३३) ३२,६४, ५१२,१०२४

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०

पीनस्कन्धो, मांसलहस्तायतबाहुः^(५) ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रक्षारस्य अष्टशतषडधिकद्विसहस्रतमो भेदो रुचिरेति नाम्ना ख्यातः । अतिरुचिरेति दृत्तरत्नाकरम् । अत्र पादस्य चतुर्थे नवमेऽक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।

२ मत्तमयूरेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणतमणयगणसगणगकारा भवन्ति, तन्मत्तमयूरा नामेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ सिंहसमानाननदृत्तिरिति ख०, ग० च । सिंहसमानाननदृत्तिरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ सिन्धुरहस्तायतबाहुः इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०
 कम्बुग्रीवः, क्षिग्धशरीरस्तनुलोमा,

मगणः तगणः यगणः सगणः गु०
 भुङ्क्ते राज्यं, मत्तमयूराकृतिनेत्रः^(१) ॥

(१४२) गौरी नौ न्सौ ग्^(२) ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारत्रयं सकारो गकारश्च, सा गौरी^(१) ।
 तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
 सकलभुव नज ग ण न त पा दा,
 १ २ ४ ८, १६, ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२, १०२४ (१०४८)

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०
 निजपदभजनशमितविषादा ।

१ उक्तत्रयोदशाक्षरप्रसारस्य षट्शततदयस्त्रिंशदधिकैकसहस्रतमो भेदो मत्तमय-
 रतिनाम्ना विख्यातः । अत्र पादस्य चतुर्थे नवमेक्षरे च यतिर्विधा ।

२ मूलसूत्रपाठे नेदं सूत्रं पठितम् ।

३ नगणौ नगणसगणौ गुरुश्च तद्गृत्तं गौरीति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

विजितसरसिरुच्चनयनपद्मा

नगणः नगणः नगणः सगणः गु०

भरतु सकलमिह भवति गौरी(१) ॥

शर्कय्याम्(२) ॥

१ अगति गौरोति पुस्तकान्तरपाठः । ख० ग०. पुस्तके तु नेदमुदाहरणमस्ति । उक्त-
चयोद्देशाच्चरप्रसारस्याद्यत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो गौरीतिनाम्ना ख्यातः ।

अतिजगत्यामत्र ग्रन्थे यानि ह्यन्युक्तानि तेषां मध्ये मुद्रितहत्तरताकरग्रन्थे गौरी
नास्ति, ततोधिकं क्षमामञ्जुभाषिणीति ह्यन्यमस्ति । सटीकामुद्रितहत्तरताकरे तु
क्षमाचन्द्रिकामञ्जुभाषिणीचक्षुकीकावलीति ह्यन्यमस्ति । तथा, तुरगरसयति-
नीं जतौ गः क्षमा । सजसा अगौ भवति मञ्जुभाषिणी । नमतरगुरुभिश्चन्द्रिकाश्ल-
षडभिः । यमौ रौ विख्याता चक्षुकीकावली ग इति । मुद्रितग्रन्थोमञ्जुधाम् ननततगुरु-
भिश्चन्द्रिकाश्लुभिरिति चन्द्रिकालक्षणमस्ति । अस्या उत्पत्तिनीति नामान्तरमप्यत्रै
योक्तम् । पुनरत्रैव जगत्यामेतद्ग्रन्थे उक्तानि यानि ह्यन्यानि सन्ति, तानि यथा,
नद्युगलसयुगलगौरिति चक्षु । सजसा अगौ च भवति प्रबोधिता । सजसाः सगौ च
कथितः कलहंसः । भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ ग इति । अत्र प्रबोधिता-
मञ्जुभाषिणीर्नामान्तरं लक्षणम् कमेव । मञ्जुभाषिण्याः सुनन्दिनीति कलहंसस्य
च सिंहनाद इति नामान्तरमप्यत्रैवोक्तम् । परिशिष्टे नन्दिनीति कलहंस-
नामान्तरं । इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तरिति तल्लक्षणम् । परिशिष्टे जगत्या-
मेभ्योपधिकानि ह्यन्युक्तानि । तानि यथा, नसरयुगसैर्गुरुयुक्तेषु लोकेः । इदं
कन्दुकं यव येभ्यश्चतुर्भ्यो गः । उपस्थितमिदं जसौ तौ यदि गुरुः स्यात् । ऋतुमुनि-
यति विद्युन्नौ तौ गुरुः । असौ सजौ गौ भवति मञ्जुभाषिणी । कुटजगतिर्नजौ
पञ्चर्तुं शौ गुरुः, इति । परिशिष्टोक्तेन कन्दुकत्वेन सह भुजङ्गप्रयातस्य मित्रणात्
पूर्ववदुपजातयो बोधाः । मुद्रितामुद्रितहत्तरताकरयोः क्षमालक्षणे वैलक्षण्यमस्ति ।

२ शर्कय्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२४४) असम्बाधा म्त्तौ न्त्तौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे मकारतकारौ नकारसकारौ^(१) गकारौ च भवतः,
तद्दत्तमसम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
भङ्त्कादुर्गाणि, ऋ म व न म खि लं क्खि त्वा,
(२०१७) ३२, ६४, १२८, २५६, ५१२, १०२४

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
हत्वा तत्सैन्यं, करितुरगवलं हत्वा ।

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
येनासम्बाधा, स्थितिरजनि विपक्षाणां,

मगणः तगणः नगणः सगणः गु० गु०
सम्बाव्वीनाथः, स जयति नपतिर्मुञ्चः^(२) ॥

१ मगणतगणनगणसगणा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करीत्युक्तत्वाच्छर्करीपादघटकौभूतानि चतुर्दशाक्षराण्ये-
वोपलभ्यन्ते । तेषां वर्णप्रसारे क्रियमाणे त्रिंशत्चतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रभेदा
भवन्ति । तत्र सप्तदशधिकद्विसहस्रतमो भेदोऽसम्बाधेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य पञ्चमे नवमेक्षरे च यतिः कर्तव्या । इन्द्रोमञ्जर्यां तस्या मो गो गो नौ मः
शरनवभिरसम्बाधा"-इति विभिन्नलक्षणमस्ति ।

(२४५) अपराजिता नौ सौँ ल्गौ स्वर षष्यः^(१) ॥ ६ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफसकारलकारगकाराश्च,^(२) तद्वृत्त-
मपराजिता^(३) नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
फ़णिपति व ल यं, ज टा म् कु टो ज्व लं,
१, २, ४, ८, १६, ३२, १२८, ५१२, १०२४, (५८२४)४०६६

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
मनसिजमथनं, त्रिशूलविभूषितम् ।

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
स्मरसि यदि सखे, शिवं शशिशेखरं.

नगणः नगणः रगणः सगणः ल०गु०
भवति तव तनुः, परैरपराजिता^(४) ॥

१ स्वरष्य इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ नगणौ रगणसगणलकारगकाराश्चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ तदपराजितेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तनुर्जगत्यपराजितेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च । उक्तचतुर्दशक्षरप्रस्ता-
रस्याष्टमक्षरचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो भेदोऽपराजितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र
पादस्य सप्तमे चतुर्दशेचाक्षरे यतिर्वाध्या ।

(१४६) प्रहरणकलिता नौ भनौ लगौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारो भकारनकारलकारगकाराश्च तद्दृत्तं^(१)
प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
सुरमुनि म नु जै,--रू प चि त च र णां
१,२,४,८, १६, ३२,(८१२८)१२८,१५६,५१२,१०२४,२०४८,४०९६

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
रिपुभयचकित,--त्रिभुवनशरणम्^(२)

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
प्रणमत मद्दिषा,--सुरतनुकुपितां,^(३)

नगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
प्रहरणकलितां, पशुपतिदयिताम्^(४) ॥

१ नगणौ भगणनगणलकारगकाराश्च भवन्तीति ल०, गु०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ त्रिभुवनशरणामिति ल०, गु०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ मद्दिषासुरबधकुपितामिति ल०, म०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारस्त्रैकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो भेदः प्रहरणकलि-
तेतिनाम्ना ख्यातः । प्रहरणकलिकेति हन्दोमञ्जरीदृत्तरत्नाकारोक्तपाठः । अत्रापि
पादस्य सप्तमे चतुर्दशेचरे यतिर्ज्ञेया ।

(२४७) वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकारभकारौ जकारौ^(१) गकारौ च, तद्वृत्तं^(२)
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
उद्धर्षणी^(३) ज न ह शां स्त न भा र गु र्वी,
४ १६,२२,६४, २५६,५१२, २०४८,(२८२२)

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
नीलोत्पलद्युतिमलिञ्चुचलोचना च ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
सिञ्चोन्नतत्रिकतटी कुटिलालकान्ता,

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
कान्ता वसन्ततिलका नृपवल्लभाऽसौ^(४) ॥

पादान्ते यतिः ।

१ तगणभगणौ जगणाविति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ उद्धर्षिषीति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ उक्तचतुर्दशाक्षरप्रसारस्य नवशतत्रयस्त्रिंशदधिकद्विसहस्रतमो भेदो वसन्ततिलकान्तनाम्ना ख्यातः । वसन्ततिलकमिति छन्दोमञ्जरी । अत्र यतिस्थलस्यानुक्तलात् पादान्ते यतिः कर्तव्या । लोचना चेत्यत्र अकारस्य गन्ते इति मुबलं बोध्यम् ।

(१४८) सिंघोन्नता काश्यपस्य ॥ ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^(१) सिंघो-
न्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१४९) उद्धर्षणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते उर्षणी नाम ।
पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अतिशर्कय्याम् ।

१ काश्यपमते इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च । काश्यपस्य मते इति ग० ।

काश्यपेनाचार्येण वसन्ततिलका सिंघोन्नतनाम्ना व्यवह्रियते । सिंघोन्नतेति
छन्दोमञ्जरी । सैतवनेनाचार्येणैव वसन्ततिलका उद्धर्षणीतिनाम्ना व्यवह्रियते ।
एतएव वसन्ततिलकाया एकस्मिन्नेवोदाहरणे सिंघोन्नतोद्धर्षणीवसन्ततिलकेति वीहि
नामानि निवेशितानि सन्ति । मञ्जवसटोकहतरत्नाकरे तु काश्यपमते सिंघोन्नत-
मिति नाम स्थापितं । पुनरत्रैव रामेण सेयमुदिता मधुमाधवीति सूत्रान्तरमस्ति ।
एव हतरत्नाकररटोकायां 'शोभावतीत्यन्वो' इत्युक्तम् । तथाहि वसन्ततिलकाया मता-
न्तरलभ्यानि सिंघोन्नतोद्धर्षणीमधुमाधवीशोभावतीति चत्वारि नामानि भवन्ति ।
शर्कय्यामच ग्रन्थे यानि हतान्युक्तानि, ततोधिकं मुद्रितहतरत्नाकर एतद् हतद्वय-
मस्ति । तद्यथा, इन्दुवदना भजनमैः समुद्रयुग्मैः । द्विसप्तच्छिदलोला मञ्जौ
शौ गौ चरणे चेदिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्याम् एतद् हतद्वयमधिकमस्ति । तद्यथा,
सातो गो मो गौ यदि जदिता वासन्तीयम् । खरभिदि यदि नौ गौ च नाप्दीमुञ्जी
गौ इति । हतरत्नाकरपरिशिष्टे तु एतदतिरिक्तान्यपि हतान्युक्तानि, तानि यथा,
ननतजगुश्चैः सप्तयतिर्नदौ स्यात् । लक्ष्मीरन्विरामा मञ्जौ तनमुद्रयुग्मम् ।
चिनमगगिति वसुयति सुपविचम् । मध्यक्षामा युग्दशविरमा शौ न्यौ गौ । नज-
भजला गुद्व भवति प्रमदा । सजमा सञ्जौ गिति शरपचैर्मञ्जरो । नजभजमैर्गुद्व

(१५०) चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पादे नकाराद्यत्वारः^(१) सकारश्च, तच्चन्द्रावर्त्ता नाम^(२) ।
तत्रोदाहरणम् ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
पटुजव प व न-च लि त ज ल ल ह री ।
१,२,४,८,१६,३२,६४,१२८,२५६,५१२,१०२४,२०४८,४०९६,८१९२ १६३८४

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
तरलितविद्ग, निचयरवमुखरम्^(३) ।

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
विकसितकमल, सुरभिष्णुचि सलिलं,

नगणः१ नगणः२ नगणः३ नगणः४ सगणः
विचरति पथिक, मनसि शरदि सरः^(४) ॥

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्यान्नायः ॥

वसुषट् कुमारो । नरनरैर्लंगौ च रचितं सुकेसरम् । भौ न्यौ लंगौ चेदिह भवति
च चन्द्रौरसः । वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् । चक्रपदमिह
मननल्लगुर्भिः, इति । सुद्वितच्छन्दोमञ्जर्यान्, मतनमगगघटितं वासन्तीलक्षकमस्त्रि ।
अन्यदातिजगत्यधिकारे पठितया मञ्जुभाषिण्या सह शर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तया
मञ्जर्या मित्रशाद्विषमाक्षरधर्मिकाः पूर्ववदुपजातयो बोध्याः ।

१ नगणाद्यत्वार इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ तद्दृत्तं चन्द्रावर्त्ता नामेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ विद्गनिवन्दरवमुखरमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ षष्ठ्यक्षरमतिशर्करीत्युक्तत्वादिशर्कर्याः षष्ठ्यक्षरः पाद उपलभ्यते । तस्य

(२५१) मालत्तुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, यदा षष्ठे नवमे च वर्णे^(१)
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

नवविकसित, -कुवलयदलनयने,
निशमय नव, -जलधरमिद्ध गगणे ।
अपनय रूप, -मुपसर मम सचिवं,
यदिरतिसुख, -मभिलषसि बद्धविधम्^(२) ॥

(२५२) मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

वर्णप्रसारनियमेन प्रसारे कृते सप्तमतादृष्टाधिकद्वादशसहस्रभेदा जायन्ते । तत्र
तिम्रतत्तुरभीत्यधिकषोडशसहस्रतमो भेदश्चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना ख्यातः । अचैक-
गुरुके पादे चन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेष्टुमशक्यमिति न प्रवेशितम् । अतएव दत्तरत्नाक-
रादावस्थाः शशिकलेति नाम स्थापितम् ।

१ षष्ठे वर्णे नवमे चेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ अथ चन्द्रावर्त्तालक्ष्यं समस्तं वर्त्तते । परन्तु च प्रथमं पादस्य षष्ठे ततो नवमे
च वक्ष्यतिर्भवतीति विशेषः । एतेन मरुभेदव्यतिभेदेऽपि नामभेदो भवतीति
सूचितम् । मास्तेतिनाम्नः द्विगुर्वक्षरवलेनैकगुरुकैतदुदाहरणपादे प्रवेष्टुमशक्यत्वात्
तत् प्रवेशितमथ । अतएवास्या अन्यपन्थकर्तृभिः खमिति नामान्तरं स्थापितम् ।
एवं मणिगुणनिकरेऽपि चन्द्रावर्त्तालक्ष्यं समस्तं वर्त्तते, परन्तु च पादस्य प्रथमसहस्रे
ततः सप्तमेऽपि यतिर्भवतीति विशेषः । यतिभेदेन नामभेदोऽपि ज्ञातव्यः ।

कथमपि निपतितः-मतिमहति पदे,
 नरमनुसरसि न, फलमनुपचितम् ।
 अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहतः,
 स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥

(१५९) मालिनी नौ म्यौ य्^(१) ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारो मकारयकारो यकारश्च भवति, तद्वृत्त^(२)
 मालिनी नाम, यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः^(३) । तत्रोदाहरणम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

अतिविपुलललाटं, पीवरारः कपाटं,

१ २ ४ ८, १६, ३२ (४६०२, ५१२ ४८६

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

सुघटितदशनोष्ठं, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

पुरुषमशनिलेखा, -लक्षणं वीरलक्ष्मी,

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

रतिसुरभियशोभि, -मालिनी चाभ्युपैति^(४) ॥

अष्टौ ।

१ म्यौ य् चेति ख० । म्यौ य् च वस्तुषय इति ग० ।

२ पादे नगणो मगणो यगणो च तद्वृत्तमिति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ पूर्वव यतिरिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ वाभ्युपैतीति ख० ग० च । उक्तपद्यदशाक्षरप्रकारस्य षट्शतद्विशतस्युत्तरचतुः-

(१५४) ऋषभगजविलसितं धौ नौ न्गौ खरनवकौ ॥१४॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाराख्यो गकारश्च तद्वृत्तं^(१)
 ऋषभगजविलसितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ॥ ततोदा-
 हरणम् ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

आयतवाङ्मण्ड, - मु प चि त पृ थु ह द यं,

२ ४ १६ ६४ १२८ २५६ ५१२ १०२४ २०४८ ४०९६, ८१९२, १६३८४, ३२७२२०

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

पीनकटिप्रदेश, - ऋषभगजविलसितम् ।

सद्वृत्तमो भेदो मालिनीति नाम्ना ख्यातः । अत्र पादस्य ऋषभे पञ्चदशे चरे च यतिर्बोधा ।

अतिशर्कयामत्र यानि वृत्तान्युक्तानि मुद्रितवृत्तरत्नाकरे ततोधिकमेतानि वृत्तानि सन्ति, तानि यथा, भवति नञौ भञौ रसहितौ प्रभद्रकम् । सजना नञौ शरदश- यतिरिचमेला । औ म्यौ यान्मौ भवेतां सप्ताष्टभिसुन्दल्लेखा इति । एतत्परिशिष्टे तु प्रभद्रकस्य सुन्दल्लकमिति नाम स्थापितम् । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्याम इतोधिकान्ये- तानि वृत्तानि सन्ति, तानि यथा, एकन्यून्यौ विद्युन्मासापादौ चेन्नीसाखेलः । विपिन- तिलकं बसवरेफद्युग्मैर्भवेत् । तूषकं समाभिकापदद्वयं विनात्मिमम् । चित्रा नाम च्छन्दश्चिन्नद्येत् तयो मा यकारौ इति । वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लीसाखेलस्य कामनीडेति नाम स्थापितम् । इतोप्यधिकानि वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे उक्तानि वृत्तानि यथा, ननतभरकृताष्टसुरैरुपमास्त्रिणो । ऋषभाख्यमेतदुद्धितं सजसाः सयौ चेत् । विपि- नतिलकं नसवरेफद्युग्मैर्भवेत् । कथयन्ति मानसहंसमान सञौ जभर् । सगसैः शिष्यवन्नमितैर्गदिता नखिनी । शंस निशिपासकमिदं भजसनाश्च । रन्द्रकान्ताभिधा रौ मः सौ विरामः खटाष्टाविति । अत्र तोटकमखिन्यो, भैत्रयाद्विषमाक्षरधर्मिकाः पूर्वैर्बहुपञ्जातयो बोधाः ।

१ भगणरगणौ नगणाख्यो गकारश्च भवति तदिति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

भगणः रमणः नगणः नगणः नगणः गु०

वीरमुदारसत्व, -मतिशयगुणरसिकं,

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०

श्रीरतिचञ्चलापि, न परिह्वरति पुरुषम्^(१) ॥

अत्यष्टौ ।

१ चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिरित्युक्तत्वेनाष्टेः षोडश्याक्षरः पादो भवति । तस्य वर्षप्रस्यार-
नियमेन प्रस्यारे कृते सर्वगुर्वादिसर्वलघुनाः पञ्चशतषट्त्रिंशदधिकपञ्चषष्टिसहस्र
भेदा जायन्ते । तत्र सप्रशतसप्तविंशदधिकद्वात्रिंशत्सहस्रतमो भेद ऋषभगज-
विलसितेतिनाम्ना प्रसिद्धः । अत्र पादस्य सप्तमे षोडशेक्षरे च यतिः कर्त्तव्या ।
गजतुरगविलसितमित्यन्वेष नामान्तरमस्य ।

अष्टावच यच्छन्दः कथितं ततोधिकं मुद्रितहतरत्नाकरे हतमेकमुक्तम्,
तद्यथा, नजभजरैः सदा भवते वाणिनी गयुक्तरिति । मुद्रितच्छन्दोमञ्जर्यान्तु-
तदधिकानि हतान्युक्तानि यथा, चिचसञ्जमौरितं समानिकापदद्वयं तु ।
भात् समतनगोरदृष्टेदे स्याद्विह चकिता । भौ नो भौ गो मदनललिता
वेदेः षड्भुभिः । यमो नः सौ गश्च प्रवरललितं नाम हतम् । द्विगुणितवसुलघुभि-
रचलधृतिरिह । गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा । इति । हतरत्नाकरपरिहृ-
तु भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिद्विह चकितेति चकितालक्षणं । इतोप्यधिकानि
हतानि हतरत्नाकरपरिशिष्टे प्रोक्तानि, यथा, चिचसञ्जमौरितं रजौ रजौ रगौ च
हतम् । जतौ जतौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् । सङ्घ्यिता भरौ नरनगाश्च धोरल-
लिता । पञ्चभकारयुताश्चगतिर्यदि चान्तगुरुः । नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ।
यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यन्तद्रूपं नाभ । वेदाङ्गैर्मदनललिता मो भो नमलसाः ।
भो रयना नगौ च यस्यां वयुवतिरियम् इति । लघुगुर्दनिर्नरं यदा स पञ्च-
चामरम् । पञ्चभकारयुताश्चगतिर्यदि चान्तगुरुः । इति मूलद्वयं भङ्गव्यामुद्रित-
सटोकहतरत्नाकरे अष्टाधिकारे मूल एव पठितम् । एतेषां मूलवदुद्विहृत्क्रियाठ-
सारेण प्रस्यारभेदसङ्ख्यानिर्देशः करणीयः । अतिशर्कर्यधिकारे परिशिष्टोक्तेन
सुखेलकहत्तेन सह अष्टाधिकारे इन्दोमञ्जर्युक्तस्य गरुडरुतहतस्य भिन्नत्वात् पूर्व-
वद्विषभाक्षरभिका उपजातयो बोद्धव्याः ।

अत्यष्टौ ।

(१५५) हरिणो ङसौ स्त्री सौ गृत्समुद्रक्षयः (१) ॥१५॥

यस्य पादे नकारसकारमकाररेफाः सकारलकारगकाराश्च, (१)
तद्वृत्तं हरिणो नाम । षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ॥ तत्रोदा-
हरणम् ।

कुबलयदल, श्यामा पीनो, न्नतस्तनशालिनी,
चकितहरिणी, नेत्रच्छाया, -मलिञ्जु, चलोचना ।
मनमिजधनु, ज्यनिर्घोषै, रिव श्रुतिपेशलै,
मनसि ललना, लीलालापैः, करोति ममोत्सवम् ॥
एतदृषभविलसितमित्यपरे ।

(१५६) पृथ्वी ज्सौ ज्सौ यौ ग् वसुनवकौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे जकारसकारौ पुनस्तौ यकारलकारगकाराश्च,
तद्वृत्तं पृथ्वी नाम (१) । अष्टभिर्नवभिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

क्षताः समिति शत्रव, -स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यशः,
व्रतश्च गुणिनां गृहे, निरवधिर्महानुत्सवः ।

१ रससमुद्रक्षय इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ नगससगसमस्रगससगसलकारगकाराश्चेति ख०, ग० च ।

नकारसकारसकाररकारसकारलकारगकाराश्च भवन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ जगससगथौ पुनर्जगससगथौ यगसलकारगकाराश्च तत् पृथ्वी नामेति ख०,
पुस्तकान्तरपाठश्च ।

त्वया कृतपरिग्रहे, सुदिनवीरसिंहासने (१)

नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी कृता ॥

(१५०) वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ ग्लौ ग् दिगृषयः ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकाररेफनकारभकारनकारलकारगकारा (१)
भवन्ति, तद्वृत्तं वंशपत्रपतितं नाम । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

अद्य कुरुष्व कर्म्म सुकृतं, यदि परदिवसे,

मित्र विधेयमस्ति भवतः, किमु चिरयसि तत् ।

जीवितमण्यकालकलना, -लघुतरतरलं,

नश्यति वंशपत्रपतितं, द्विमसलिलमिव ॥

(१५१) मन्दाक्रान्ता भ्रौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रत्तुस्वराः ॥१८॥

यस्य पादे मकारभकारनकारतकारतकारा (१) गकारौ च,
तन्मन्दाक्रान्ता नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

प्रत्यादिष्टं, समरशिरसः, कान्दिशं प्राप (२) नष्टं,

त्वं निःशेषं, कुरु रिपुबलं, मार्गमासाद्य सद्यः ।

१ तुङ्गिवीरसिंहासने इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगणरगणनगणभगणनगणलकारगकाराश्च तदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मगणभगणनगणलकाराविति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ कान्दिश्रीभूयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

धन्यानामेताः, कुसुमितलताः, वेष्टितोत्फुल्लवृक्षाः,
 सीत्कण्ठ कूजत्, -परभृतकला, -लाप^(१) कोलाहलिन्यः ।
 मध्वादौ माद्यन्, -मधुकरकलोद्गीतझङ्काररम्या^(२)
 ग्रामान्तःस्रोतः, -परिसरभुवः, प्रीतिमुत्पादयन्ति ॥

अतिष्टती ।

(११) शार्दूलविक्रीडितं मसौ ज्सौ तौ गादित्यच्छषयः॥२१॥

यस्य पादे मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ गकारश्च-
 भवति, तद्वत्^(१) शार्दूलविक्रीडितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

कम्बुग्रीवमुदयवाङ्गशिखरं, रत्नान्तदोर्ध्वक्षणं,
 शालप्रांशुशरीरमायतभुजं, विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ।
 कीलस्कन्धमनुद्धतं^(३) परिजने, गम्भीरसत्यस्वरं^(४)
 राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं, शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिः विकृतिः संकृतिरतिकृति-
 कृत्कृतिश्चेति^(५) सप्तकृतयः क्रमेणैकाक्षरसङ्घयोदाह्रियन्ते ॥

१ परभृतकुलासापेति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ मधुकरकुलोद्गीतझङ्कारम्येति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ नगणसगणौ जगणसगणौ तगणौ गकारश्च तदिति पुलकान्तरपाठः ।

४ कालस्कन्धसमद्धतमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ गम्भीरसिंहस्वरमिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

६ संकृतिरभिकृतिश्चेतीति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

तत्र क्तौ ।

(१९९) सुवदना म्रौ भ्रौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः ॥२२॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारयकारभकारलकारगकारा भवन्ति तद्वृत्तं^(१) सुवदना नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या पौनोद्गादतुङ्ग, -स्तनजघनघना, -भोगालसगति, -
र्यस्याः कर्णावतंसो, -त्यलरुचिजयिनी, दीर्घं च नयने ।
श्यामा सीमन्तिनीनां, तिलकमिव मुखे, या च त्रिभुवने,
सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, देवात् सुवदना ॥

(१९९) ग्लिति वृत्तम् ॥ २३ ॥

यस्य पादे गकारलकाराः क्रमेण भवन्ति तद्वृत्तं नाम वृत्तम्^(१) । क्तप्रकारेण^(२) यावद्भिरेव विंगत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां^(३) ग्हां ग्रहणम्^(४) । तत्रोदाहरणम् ।

जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म^१ निर्मितं भवत्यनर्थचेतु
तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

१ मन्त्ररजस्रभग्नजगद्यमस्रभग्नलकारजकाराश्च तदिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ तद्वृत्तं वृत्तं नामेति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ क्तप्रकारेण इति ग० ।

४ तावतामेवेति ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

५ ग्रहणं विंगत्या गुरुभिर्ह्रस्वभिश्चेति ग० ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण
वृत्तमेतदुत्तमं^(१) मच्चाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय^(२) ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

प्राकृतो ।

(११७) स्रग्धरा स्त्री स्त्री यौ य् त्रिः सप्तकाः ॥ २४ ॥

यस्य पादे मकाररेफभकारनकारास्त्रयश्च यकारा भवन्ति
तद्दृत्तं^(१) स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः ॥
तत्रोदाहरणम् ।

रेखा भ्रूः शुभ्रदन्त, द्युतिहसितशर, चन्द्रिकाचारुमूर्त्ति,
र्माद्यन्मातङ्गलीला, गतिरतिविपुला, भोगतुङ्गस्तनी या ।
रम्भास्तम्भोपमोह, रलिमलिनघन, स्निग्धधम्मिस्त्रहस्ता,
विम्बोष्ठो रक्तकण्ठो, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥

प्राकृतो ।

(११५) मद्रकं भ्रौ स्त्री न्नी ङ्गी दिगादित्याः ॥ २५ ॥

यस्य पादे भकाररेफौ नकाररेफौ पुनर्नकाररेफौ नकार-
गकारौ^(४) च भवतस्तद्दृत्तं मद्रकं नाम । दशभिर्द्वाशभिश्च
यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ दृत्तमुत्तममिति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

२ सदा हितायेति ख०, पुलकान्तरपाठश्च ।

३ नगशरगणभगणनगकाखयश्च यगकास्तदिति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ भगशरगणौ नगशरगणौ पुनर्नगशरगणौ नगसगकारौ इति पुलकान्तरपाठः ।

मद्रकगौतिभिः स्रष्टदपि, स्तुवन्ति भवाय भवन्तमभवं,
भक्तिभरावनम्रशिरसः, प्रणम्य तव पादयोः सुकृतिनः ।
ते परमेश्वरस्य पदवी, मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,
मर्त्यभुवं स्पृशन्ति न पुन,र्मनोहरसुराङ्गनापरिवृताः ॥

विक्रतो ।

(१९९) अश्वललितं ङ्जौ भ्जौ भ्जौ भौ शुद्रादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुनर्भकारजकारौ
भकारलकारौ गकारश्च^(१) तद्दत्तमश्वललितं नाम । एका-
दशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

पवनविधूतवीचिचपलं, विलोकयति जौवितं तनुभृतां,
वपुरपि क्षीयमानमनशं, जरावनितया वशीकृतमिदं ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशुः,
परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥

(२००) मत्ताक्रीडा मौ त्नी नौ नौ म्वसुपञ्चदशकौ ॥२७॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारचतुष्कं लकारगकारौ च^(२)
तद्दत्तं मत्ताक्रीडा नाम । अष्टाभिः पञ्चदशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

(१) मगञ्जमचौ भगञ्जमचौ पुनर्भगञ्जमचौ भगञ्जो लकारगकारौ च भवत
इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मगचौ तमचौ मगचाञ्जकारो लकारगकारौ चेति म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

द्वयं मद्यं पीत्वा नारी, स्वलितगतिरतिशयरसिकहृदया,
 मत्ताक्रीडालोलैरङ्गैः, मृदमखिलविटजनमनसि कुरुते ।
 वीतक्रीडाश्लीलालापैः^(१) श्रवणसुखसुभगसुललितवचना,
 नृत्यैर्गौतंभूर्विचेपैः, कलमणितविविधविहगकुलरुतैः ॥

सङ्गृह्यते ।

(१९८) तन्वी भूतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥२८॥

यस्य पादे भकारतकारनकारसकारा भकारौ नकारयकारौ
 च^(१) तद्दृत्तं तन्वी नाम । पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च यतिः ॥
 तत्रोदाहरणम् ।

चन्द्रमुखी सुन्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदशना या,
 निष्कलवोणा, अतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतरेलनयनान्ता^(२) ॥
 निर्मुखपीनोन्नतकुचकलसा, मत्तगजेन्द्रललितगतिभावा,^(३)
 निर्भरलीला^(४) निधुवनविषये^(५) मुञ्जनरेन्द्र भवतु तव तन्वी ॥
 अभिज्ञातौ ।

१ वीतक्रीडाश्लीलोलालापैरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ भगणतगणौ नगणसगणौ भगणौ नगणयगणौ च भवत इति ग०, पुस्तकान्तर-
 पाठश्च ।

३ नयना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ स्वलितगमना चेति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ निर्जालोलेति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ निधुवनविषये इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१९९) क्रीञ्चपदा भौ स्मौ नौ नौ गभूतेन्द्रियवस्त्रुषयः ॥२९॥

यस्य पादे भकारमकारसकारभकारा नकाराश्च चत्वारो^(१)
गकारश्च भवति, तद्वृत्तं क्रीञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभिरष्टभिः
सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिश्चिरनुदिन, मनु-
नयकठिना,

दोर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः, परिवृत्तवपुरति, शय-
कुटिलगतिः ।

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग, परिचित-
हृदया,

सा परिहार्या, क्रीञ्चपदा स्त्री, ध्रुवमिह निरवधि,
सुखमभिलषता ॥

उत्कृतौ ।

(१००) भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ ल्गौ वसुरुद्र-
क्षयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफसकारौ

१ भगवत्समसौ समसभगसौ भगवत्सञ्चार इति पुलकान्तपाठः । भगवत्सः नाच-
त्वार इति च० ।

लकारगकारौ च^(१) तद्वृत्तं भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभिरेका-
दशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

ये सन्नद्धानेकानोकैः, नरतुरगकरिपरिवृतैः, समं तव
शत्रवो,

युद्धश्रद्दालुब्धात्मानः, -स्त्वदभिमुखमपगतभियः, -पतन्ति
धृतायुधाः ।

ते त्वां दृष्ट्वा सङ्ग्रामाग्रैः, तुङ्गिनृप कृपणमनसः,
फलन्ति^(२) दिगन्तरं

किं वा सोढुं शक्यन्ते कैः, -बर्जभिरपि सविषविषमं,
भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तं ।

ध्यानैकाग्रा लम्बा दृष्टिः, ^(३) कमलमुखि लुलितमलकं,
करे स्थितमाननं,

चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धिः, -द्विरदगतिपतितरसना, तनु-
स्तनानां गता ।

१ मगधौ तगहनगधौ पुनर्नगधौ रगहसगधौ लकारगकारौ च भवत इति
ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ कृपणमनसश्चलन्ति इति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ दीना दृष्टरिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

पाण्डुच्छायं क्षामं वक्त्रं, मदजननि रक्षसि सरसां,^(१)
करोषि न सङ्घां,

को नामायं वस्यो व्याधि,-स्तव,^(२) कथय सुतनु
किमिदं, न स्वस्वसि नातुरा ॥

(२७५) अपवाचको स्त्री नौ नौ नसौ गौ नवर्त्तुरसे-
न्द्रियाणि^(३) ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारः षष्ठकाराः सकारो गकारौ च^(४) तद्वृत्त-
मपवाचको नाम । नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

श्रीकण्ठं त्रिपुरदहन,-ममृतकिरण,-सकलकलित,-
शिरसं रुद्रं,

भूतेशं हतमुनिमख,-मखिलभुवन,-नमितचरण,-युग-
मीशानम् ।

सर्व्वज्ञं वृषभगमन,-महिपतिकृत,-बलयरुचिर,-कर-
मारार्धं,

तं वन्दे भवभयभिद,-मभिमतफल,-वितरणगुरु,-
मुमया युक्तम् ॥

१ रक्षसि रससे इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ रम्यो व्याधिसन्वेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ नवकर्त्तुरसेन्द्रियाणीति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ मगसो मगसाः षट् सगसो मकारौ च भवत इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

कृतयः समाप्ताः ॥

(१७२) दण्डको नौ रः ॥ ३२ ॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाच्च सप्त^(१) भवन्ति, दण्डको नाम सः । उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षरायाः समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव युक्तम् । सर्वेषां छन्दसामेकैकाक्षरद्वया प्रवृत्तेः । इत ऊर्द्धं पुनरेकैकरेफद्वया प्रस्तारः । दण्डको नौ र इति श्रवणात् । तत्रोदाहरणम् ।

इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां
मुनीनां मनोहारिणी,

त्रिदशविजयिवीर्यदृष्टात्^(२) दशग्रीवलक्ष्मीविरामेण
रामेण संसेविते^(३) ।

जनकयजनभूमिसम्भृतसीमन्तिनोसीमसीतापदस्पर्श-
पूताश्रमं,

भुवननमितपादपद्माभिधानास्त्रिकातीर्थयात्रागता-
नेकसिद्धाकुले ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१ नगण्यौ रगणाः सप्तैति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ वीर्यदीप्तैति ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ संसेवते इति ख०, ग०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

(१०६) प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३३ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम^(१) । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

(१०७) अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३४ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्रास्यामिधान-
मेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव सञ्ज्ञा कृतास्य वृत्तस्य ।

रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।

(१०५) शेषः प्रचित इति ॥ ३५ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रसारः^(२) प्रचित इति सञ्ज्ञां लभते, पूर्वमेकैकक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।

प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः

पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः,

प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैक-
रेफाभिवृद्धया यथेष्टं भवेत् ।

स्वरुचिरचितसञ्ज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्य-
मन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

१ नाम भवतीति च०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ शेषो दण्डकप्रसार इति पुस्तकान्तरपाठः ।

भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था
ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति हलायुधप्रतायां पिङ्गलच्छन्दोद्देशोऽसौ सप्तमध्यायः ॥

(१०६) अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यदोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते
तद् गाथेति मन्तव्यम् । (१)तत्र त्रिष्टुभिः ।

(१०७) कुङ्मलदन्ती भती न्गौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणो गकारौ च भवतस्तद्दृत्तं
कुङ्मलदन्ती नाम । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।
कुङ्मलदन्ती, विकटनितम्बा, किन्नरकण्ठी, लघुतरमध्या ।
विम्बफलोष्ठी, मृगशिणुनेत्रा, मित्र भवन्तं सुखयतु कान्ता ॥

जगत्याम् ।

(१०८) वरतनुजौ त्रौ षड् रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण-रगणौ च, तद्दृत्तं वरतनु-
नीम् । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ निम्बलिखितं सूत्रजातं दण्डकारेष्वेव कृतं सैतन्मूलसमुदायेषु दृश्यते ।

अयि विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्गमभोरुवल्लभम् ।
अरुणकरोद्ग, -म एष वत्तते, वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

(१७९) जलधरमाला न्मौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ सगण-मगणौ च भवतस्तद्दृत्तं
जलधरामाला नाम । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।

धत्ते शोभां, कुवलयदाम्नः श्यामा,

शैलोत्सङ्ग, जलधरमाला लीना ।

विद्युल्लिखा, कनककृतालङ्कारा,

क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्के पत्युः ॥

(१८०) गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रणणौ च भवतस्तद्दृत्तं गौरी नामिति
गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

प्रणमति चरणारविन्दद्वयं, त्रिभुवननमितस्य गौरीपतेः ।

सकृदपि मनसैव यः सेवितः, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ

गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्च एकैकरेफहृदा नामा-
न्तराणि लभते ।

(१८१) ललना भतौ न्मौ इन्द्रिर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ नगणसंगणौ च भवतस्तद्वत्तं ललना नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

या कुचगुर्वी, मृगशिषुनयना, पीननितम्बा, मद-
करिगमना ।

किन्नरकण्ठी, सुरचिरदशना, सा तव सौख्यं, वितरतु
ललना ॥

अतिजगत्याम् ।

(१८२) कनकप्रभा र्जौ र्जौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च, तद्वत्तं कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,
विपुलस्तनी हरिणशावकेक्षणा ।
इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता
कुरुते न कस्य मदनातुरं मनः ॥

(१८३) कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरत्नवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वत्तं कुटिल-
गतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ॥ तत्रोदाहरणम् ।

अधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,
हरिणशिग्रुदृशां, नृत्यति भ्रूयुगम् ।
ध्रुवमिदमुचितं, यद्विपत्तौ सता-
मतिकुटिलगतेः, स्थान्महानुत्सवः ॥

शक्यथाम् ।

(९८) वरसुन्दरी जम्बौ स्त्री गौ ॥ ९ ॥

यस्य पादे भगणजगणसगणमगणा गकारो च भवत-
स्तद्वत् वरसुन्दरी नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

खादुग्निशिरोज्वलसुगन्धिजलपूर्णं,^(१)
वोचिचयचञ्चलविचित्रशतपत्रम् ।
हंसकलकूजितमनोहरतटान्तं,
पश्य वरसुन्दरि सरोवरमुदारम् ॥

(९९) कुटिला^(२) स्त्री न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणयगणगकारो च भवतस्तद्वत्
कुटिला^(२) नाम गाथा । चतुर्भिः षड्भिसुतुर्भिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।

१ खादन्मलसुगन्धिजलैः सुपरिपूर्णेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२,२ कुटिलमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

अध्वस्थानां^(१), जनयति सुख, -मुच्चैः कूजन,
 दात्यूहोऽयं, पथि निचुलनि, -तोयोपान्ते ।
 कर्णाटस्त्री, -रतिकुहरित, -तुल्यच्छेदै,
 नादैः कण्ठ, -स्वलनकुटिल, -मन्दावर्तैः ॥

षष्टौ ।

(१८९) शैलशिखा भौ न्भौ भ्गौ भूतरसेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ नगणभगणौ भगणौ गकारश्च भवति
 तद्वत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च
 यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम् ।

शैलशिखानि, कुञ्जशयितस्य, चरेः श्रवणे,
 जीर्णतृणं क, -रेण निदधीत,^(२) कपिश्चपलः ।
 शुद्रवधाप, -वादपरिहार, -विनीतमते,
 स्तस्य नताव, -तैव लघुता द्वि, -पयूथभिदः ॥

(१९०) वरयुवती भौ यू न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ यगणनगणौ नगणौ गकारश्च
 भवति, तद्वत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रो-
 दाहरणम् ।

१ अध्वस्थानामिति पुलकान्तरपाठः ।

२ निदधानीति ग० ।

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,
 पार्व्वणशर्व्वरीश्रगर्व्वीपद्ममुखकमला ।
 पीननितम्बबिम्बसंवाहनशिथिलगतिः,
 मुञ्जनराधिराज भूयात्तव वरयुवतिः ॥

अत्यष्टौ ।

(१८८) अतिशायिनी सौ उभौ ज्गौ ग् दिक्स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगणभगणौ जगणो गकारौ च भवत-
 स्तद्वृत्तं अतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम् ।

इति धैतपुरन्ध्रमत्सरान्, सरसि मज्जनेन,
 श्रियमाप्तवतेऽतिशायिनी, मपमलाङ्गभासः ।
 अवलोक्य तदैव यादवा, नपरवारिराशेः,
 शिशिरैतररोचिषाष्यपां, ततिषु मङ्क्तुमीषे(१) ॥

(१८९) अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥१४॥

यस्य पादे नगणजगणौ भगणजगणौ जगणलकारौ गका-
 रश्च भवति, तद्वृत्तमवितथं नाम गाथा भवति । यतिः पादान्ते ।
 तत्रोदाहरणम् ।

१ माषल्य = समे ०९ श्लोकः ।

श्रुतिपरिपूर्णं^(१) वक्त्रमतिचुन्दरवाम्बिभवं,
 तमखिलं^(२) जैमिनीयमतसागरपारगतम् ।
 अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं,
 पितरमहं नमासि ब्रह्मरूपमुदारमतिम् ॥

(२८०) वस्त्रिन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्व्वीक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्च तुर्भिश्च
 यतिभवति, तद्वृत्तं कोकिलकमिति गाथा । तत्रोदाहरणम् ।

नवसहकारपुष्प, -मधुनिष्कल, -कण्ठतया,
 मधुरतरस्वरेण, परिकूजति, कोकिलकः ।
 प्रथमककारविद्, -वचनैर्धन, -लुब्धमते,
 तवगमनस्य भङ्ग, -मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥

दृती ।

(२८१) विबुधप्रिया सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगणसगणौ जगणौ भगणरगणौ च भवत-
 स्तद्वृत्तं विबुधप्रिया नाम गाथा भवति । अष्टाभिर्दशभिश्च
 यतिः । तत्रोदाहरणम् ।

१ श्रुतिपरिपूर्णेति पुलकान्तरपाठः ।

२ प्रमथितेति पुलकान्तरपाठः ।

कुन्दकुड्मलकोमल, द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,
 चंसगङ्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
 प्रीवतुङ्गपयोधर, द्वयभारमन्धरगामिनी,
 नेत्रकान्तिविनिर्जित, -श्रवणावतंसितकैरवा ॥

(१९९) नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारो भवन्ति, तद्वृत्तं नाराचकं
 नाम गाथा । दशभिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्^(१) ।

रघुपतिरपि जातवेदो, -विशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
 प्रियसुहृदि विभोषणे, सङ्क्रमय्य श्रियं वैरिणः ।
 रविसुतसहितेन तेना, नुयातः ससौमित्रिणा,
 भुजविजितविमानरत्ना, -धिरूढः प्रतस्थे पुरीम ॥

अतिष्टतो ।

(१९९) विस्मिता य्मौ न्मौ रौ ग्रसर्त्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्यपादे यगणमगणौ नसगणौ रगणौ गकारश्च भवति,
 तद्वृत्तं विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः ।
 तत्रोदाहरणम्^(२) ।

१ रघुवशे ।

२ माघे ।

श्रिया जृष्टं दिव्यैः, सपटच्चरवै, रन्वितं पुष्पवर्षै,
 र्वपुष्टश्चैद्यस्य, क्षणमृषिगणैः, स्तयमानं निरीय ।
 प्रकाशेनाकाशे, दिनकरकरान्, वित्तिपद्विस्मितासैः,
 नरेन्द्रैरौपेन्द्रैः, वपुरथ विशुः, स्वामभीक्ष्णभूवे ॥
 (१८४) शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् औ रुद्रदिशः ॥ १८ ॥

यस्य पादे नगणजगन्ने भगणो जगणास्त्रयो रगणश्च भवति,
 तद्वत्तं शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च यतिः ।
 पञ्चकावलीति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।

तुरगशताकुलस्य परितः, परमेकतुरङ्गजन्मनः,
 प्रमथितभूमृतः प्रतिपथं, मथितस्य भृशं मद्दौभृता ।
 परिचलतो बलानुजबल, -स्य पुरः सततं धृतश्रिय,
 श्विरविगतश्रियो जलनिधे, श्वतदाभवदन्तरं मद्दत्(१)॥

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु
 च दृश्यन्ते । विशेषसञ्ज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्द्देशं
 कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । इदानीं प्रस्ता-
 रादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्धार्थमिका-
 चरप्रस्तारपूर्वकं द्वाचरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह ।

(१८५) द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाद् गकारं लिखित्वाऽधस्तात्तकारं विन्यसेदित्येका-
चरप्रस्तारः । तस्य द्विकत्वाद् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । हे
आहृत्ती प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः
कञ्चित् कनप्रत्ययः । ततश्च गकारं ततोऽधस्तात्तकारं लिखित्वा
विस्मष्टार्थमधस्तिर्ययेखां दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्व्ववद् गकार-
लकारौ स्थापयेत् । अत्र किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१८६) मिश्री च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाचरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्व्वप्रस्तार-
समुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु^(१)
मिश्री ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संज्ञिष्टो मिश्र उच्यते^(२) ।
लकारश्च लकारेण । मिश्राविति^(३) गकारलकाराभ्यां प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते । इन्हात् परो यः श्रूयत इति न्यायात् । ततश्च प्रथ-
मायामाहृत्तो गकारौ मिश्री स्थापयेत्, द्वितीयायां लकाराविति ।
ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो ह्यचरप्रस्तारो
भवति । तद्यथा, गौ ग्लौ ग्लौ लाविति । इदानीं ह्यचरप्रस्तार-
पूर्व्वकमेकैकाचरवृत्त्या चरचरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह ।

(१८७) पृथग्ला मिश्राः ॥ २२ ॥

ह्यचरप्रस्तारस्य पूर्व्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थाप-

१ स्थानद्वितीये इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ मिश्रः संज्ञिष्ट उच्यते इति च०, म०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

३ मिश्रावपीति पुस्तकान्तरपाठः ।

यित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमाहृत्तो गकारा मित्रा दातव्याः ।
द्वितीयाहृत्तो लकारा मित्रास्ततो मध्ये लेखामपनयेत्^(१) ।
एवं त्रिकः प्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयसंसर्गमाह ।
तेन प्रथमायामाहृत्तो न लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गका-
रस्य^(२) । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा^(३) पृथग् ग्वा मित्रा
दातव्याः । इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः
प्रस्तारस्तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमहृत्तः प्रस्तारः ।

उष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरहृत्त्रया^(४) अयमेव न्यायः^(५) तत्रेदं
सूत्रं चाक्षरात्^(६) प्रभृति पुनः पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतः
प्रस्तारः ।

(१८८) वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते चाक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मका-
रादयः शास्त्रादी कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत् । तेन षोडश-
चतुस्का द्वान्त्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टिर्गायात्रीसम-
हृत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णि-
गादीनामेकैकाक्षराधिक्याद् विस्मयार्थमिदं सूत्रं, प्रस्तारादेव
सङ्ख्यापरिच्छिन्नेः । नष्टहृत्तपिरञ्जानार्थमाह ।

१ लकारास्ततो मध्ये लेखामपनयेदिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

२ लकाररस्थाप्रवेशो द्वितीयायां गकारस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ एवं त्रिकं द्विः स्थापयित्वा इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

४ एकाक्षरहृत्त्रयेति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

५ अयमेव न्याय इति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

६ चाक्षरत्वात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(९९) लृङ् ॥ २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत गायत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कौटुम्भमिति ।
तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्चयेत्, तस्मिन्नर्चयित्वा लघुरेको
लभ्यते^(१) ते भूमौ विन्यास्याः । इदानीमवशिष्टात् त्रिरिति सङ्-
ख्याविषयत्वादर्थयितुं न शक्यते, तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह ।

(१००) सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्ध इत्यनुवर्त्तते । विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य
ततोऽर्चयेत्, तत्रैको गकारो लभ्यते, तं पूर्वलब्धाक्षकारात् परं
स्थापयेत्^(२) । ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, पुनस्तामर्चयेत्, ततश्चै-
कलकारं दद्यात् । ततश्चैकसङ्ख्यावशिष्यते, तत्र तावत् सैके
गिति लक्षणमावर्त्तनीयं, यावद्वृत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते । एवं
सङ्ख्यान्तरेऽपि योज्यं उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०१) प्रतिलोमगुणं द्विर्लाद्यम् ॥ २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ^(३) प्रस्तारयेत् । ततस्त-
स्यान्ते यो लकारः सजातीयापेक्षया तमादौ कृत्वा प्रतिलोम्येन
द्विरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततश्चैकसङ्ख्याङ्गमन्ध-
लकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मादपनीय तत्-

१ लभ्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्ववक्षकाम्बरं स्थापयेदिति ख०, ग० च ।

३ तद्भूमौ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुनस्तदपि पूर्वस्यैव यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोभ्येन समाप्यन्ते, तत्र याः सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावतिथं तद् वृत्तमिति । तत्र विशेषमाह ।

(१०१) ततोऽप्येकं जज्ञात् ॥ २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थानमाप्यते तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं त्यजेत्, ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात्तद्वृत्तसङ्ख्या^(१) सिद्धति । प्रस्तारादिना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।

(१०२) द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत षडक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति, तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत् । तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । ततः शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्यायां भवन्ति, तेषामर्द्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०४) रूपे शून्यम् ॥ २९ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनीय तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते । तत् पूर्वलाभाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते, ततोऽर्द्धोऽपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्यं लभ्यते, तद् द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । ततः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

१ परिपूर्णा वृत्तसङ्ख्या इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(१०५) द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया आवृत्ते-
रसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकसङ्ख्या लभ्यते ।
तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततो द्वौ भवतः । तस्योप-
रिष्टादर्धस्थानं द्विसङ्ख्याङ्कं^(१) तदपनीय तस्य स्थाने तं द्वि-
सङ्ख्याङ्कं^(२) स्थापयेत् । अनन्तरमिदं कर्त्तव्यमित्याह ।

(१०६) तावदङ्गै तद्गणितम् ॥ ३१ ॥

यदर्धस्थाने^(३) स्थितं सङ्ख्याजातं तत्तावद् गुणितं^(४) कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति, स्वसङ्ख्यैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां
गुणितौ चत्वारो भवन्ति । तेषामुपरिष्टाच्छून्यस्थानं तत्र ताना-
रोपयेत् । अनन्तरं द्विः शून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति, तान-
प्यर्धस्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात् । ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणि-
ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि । अनेनैव न्यायेनाष्टा-
विंशत्यधिकशतमुष्णिहः । षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते^(५) अनुष्टुभः ।
द्वादशोत्तराणि पञ्चशतानि छहत्याः । चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं
पङ्क्तेः । अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः । षण्णवत्यधि-

१ द्विसङ्ख्याकमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ तां द्विसङ्ख्यामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ यतदर्धस्थाने इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तत्तावद्गुणमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

५ षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

कानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः । एवमतिच्छन्दसां कृतीनाञ्च
द्रष्टव्यम् ।

(१००) द्विद्वूनन्तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्रादिहृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात् ।
तत्तदन्तानां परिमाणं भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता
तत्पर्यन्तानां पूर्वघामेकाक्षरप्रभृतीनां सङ्ख्या भवतीत्यर्थः ।

(१०८) परेण पूर्णम् ॥ १६ ॥

तदेतत्^(१) छन्दोहृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव^(२) स्थाप-
यितव्यं न द्वूनं । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत् सङ्ख्याजातं
द्विगुणितं परस्य छन्दसो हृत्तानां सङ्ख्या भवति । तद्यथा ।
चतुःषष्टिर्गायत्री समहृत्तानां सङ्ख्या^(३) द्विगुणिता सती
परस्योष्णिहः समहृत्तसङ्ख्याष्टाविंशं शतं भवति ॥

(१०९) परे पूर्णमिति ॥ १७ ॥

अतोऽनेकद्वित्रिलक्षक्रियासिद्धयर्थं यावद्भिमतं प्रथमप्रस्ता-
रवन् मेरुप्रस्तारं दर्शयति, उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठं^(४)
लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत,

१ तदेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ पूर्वमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ समहृत्तसङ्ख्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ कोष्ठकमिति ख०, पुस्तकान्तरपाठश्च ।

तस्याप्यधस्ताच्चयं^(१) तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयं यावदाभिमतं स्थान-
मिति प्रथममैरुप्रस्तारः । तस्य प्रथमे कोष्ठे^(२) एकसङ्ख्यां
व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यद्वृत्तसङ्ख्या-
जातं तत् पूर्व्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठ-
योरेकैकमङ्गं दद्यात् । ततस्तृतीयायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयोः
परकोष्ठगतमैकैकमङ्गं दद्यात् । मध्ये कोष्ठे तु^(३) परकोष्ठ-
द्वयाङ्गमैकौक्त्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्यां
पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमेव स्थापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु
परकोष्ठद्वयाङ्गमैकौक्त्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्थापयेत् । उत्तर-
त्राप्ययमेव न्यासः ।

तत्र^(४) द्विकोष्ठायां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैक-
गुर्वैकलघुवृत्तं भवति । तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः ।
तत्रैकं सर्वगुण द्वे एकलघुनी एकं सर्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण
वृत्तानि भवन्ति । चतुर्थ्यां पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं
सर्वगुण त्रीण्येकलघुनि त्रीणि द्विलघुनि^(५) एकं सर्वलघु ।
तत्रा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वादि सर्वलघुन्तमेकद्वयादिलघु
द्रष्टव्यमिति । षष्ठप्रत्ययोऽप्यर्हपरिच्छित्तिरित्येके । सोऽत्यल्प-

१ तस्याधस्ताच्चयमिति पुलकान्तरपाठः ।

२ प्रथमकोष्ठके इति ख०, ग० च ।

३ मध्यमकोष्ठे तु इति ख०, ग०, पुलकान्तरपाठश्च ।

४ तत्रापिति पुलकान्तरपाठः ।

५ त्रीणि त्रीणि एकद्विलघुनि इति पुलकान्तर पाठः ।

त्वात् पुरुषेच्छानुविधायित्विनानियतत्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्यय-
समासः^(१) समासः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।
मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
नान्नाग्रामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

म य द्वादश । धीः पञ्चदश । छन्दषोडश । पादः परी-
ष्णिक् प्रस्तारपङ्क्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिः । देवतादितोऽष्टौ ।
चतुःशतं षष्ठो विंशतिर्विंशतिः । युगपरान्तिका त्रयोदश ।
वृत्तं गावादौ विंशतिर्विंशतिः । यवमती त्रीणि । यतिर्विं-
शतिः । वातोन्मी मष्टादश । प्रहर्षिणी विंशतिः । शार्दूल-
विक्रीडितं पञ्चदश । अत्रानुक्तं सप्तदश । इतित्यष्टादशच्छन्दः
समाप्तम् ॥

१ प्रत्ययविभाग इति पुस्तकान्तरपाठः ।

The Maitrí Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi, ...	1 14
The Gopála Tápaní. Edited by Paṇḍita Hārachandra Vidyábhúshana	0 10
The Grihya Sutra of A'svaláyana, with the commentary of Gárgya-náráyana. Edited by A'nandachandra Vedántavágisa 4 Fasciculi,	2 8
The Nrisinha Tápani with the commentary of Sankara A'chárya, edited by Paṇḍita Rámmaya Tarkálankára. 3 Fasciculi, ..	1 14
Gopatha Brahmana, Edited by Babu Rájendralála Mitra. 2 fasc.....	1 10
The Taittiriya Prátisákhyá. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 3 fasc., ...	1 14
The Taittiriya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 11 Fasciculi, ...	6 14
The Látyáyana Sutra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedántavágisa. 9 Fasciculi,	5 10
Chaturvarga Chintámani by Hemádri. Edited by Paṇḍit Bharata Chandra Siromani, 11 fasc., ...	6 14
The Táṇḍya Mahábráhmana with the Commentary of Sáyaṇácharya. Edited by A'nandachandra Vedántavágisa, 19 Fasciculi, ..	11 14
Chhandah Súra of Pingala Achár'a. Edited by Viśvanátha S'ástrí 3 fasc.	1 14
SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.	
<i>Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.</i>	
The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ákyá Sinha. Edited by Babu Rájendralála Mitra. Published 5 Fasciculi, ...	3 2
The Taittiriya Bráhmana of the Black Yajur Veda, with the commentary of Sáyaṇa. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 26 Fasciculi, ..	16 4
Taittiriya, Sanhitá. Edited by Dr. E. Röer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyáyaratna. Published 23 Fasciculi, ...	16 14
<i>New Series, Nos. 1 to 291, demi 8vo.</i>	
The Mímáñsá Darśana, with the Commentary of S'avara Svámí. Edited by Paṇḍita Maheśa-chandra Nyáyaratna. Published, 11 Fasciculi, ...	6 14
The Agni Puráṇa. Edited by Bábu Rájendra lála Mitra, ..	2 8
Gobhiliya Grihya Sutra with a commentary by the Editor, Paṇḍit Chandrakánta Tarkálankár. 5 fasc., ..	2 8
Sáma Veda Sañhita with the commentary of Sayana A'chárya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sámasramí, Part I. 10 fasc., Part II. Fas. I.	6 4
A'tharvanopanishads with the commentary of Náráyana, Edited by Paṇḍita Rámamaya Tárkáratna, Nos. 249 265 276 & 282. 305	2 8
Prithiraj Rasu, by Chand Bardai, Part I. fasc. I Pt. II. fasci. I. ...	0 10
<i>English Translations complete, demi 8vo.</i>	
An English Translation of the Brihad A'raṇyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Röer, 3 Fasciculi, ..	1 14
An English Translation of Chhándogya Upanishad, by Babu Rájendralála Mitra. 2 Fasciculi, ...	1 4
An English Translation of the Taittiriya, Aittaréya, Svetásvatara, Kéna, Ísa, Katha, Muṇḍka and Mándukya Upanishads, by Dr. E. Röer. 2 Fasciculi, ..	1 4
The Súrya-Sidhánta, translated by Paṇḍita Bápú Deva Sástrí. 1 Fasciculus, ...	0 10
The Siddhánta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq. C. S., and revised by Paṇḍita Bápú Deva Sástrí. 2 Fasciculi, ...	1 4
A Translation of the Sánkhya Aphorisms of Kapila, by Dr. Ballantyne, published 2 Fasciculi, ...	...

English Translations in progress, demi 8vo.

Sáhitya Darpana or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Visvanátha Kavirája. Translated into English by Babu Pramadáása Mitra. 3 Fasciculi, — —	1 14
The Brahma Sutra with the commentary of Sankar Achárya. Translated into English by the Rev. K. M. Banerjea, No. 214, — —	1 0
Aini Akbari 6 fasc., — —	10 8

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal. —	750 0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII, for 1842, to Vol. XXXVI. for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.	
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX., each at. — — — —	10
Ditto ditto Index, — — — —	5 0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Bábu Rájendralála Mitra. 1856, — —	3 0
———— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, — —	1 0
———— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, — —	1 0
———— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R.S. and H.S., — —	2 0
———— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society, by W. Theobald, Esq., Jr., — —	3 0
———— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., — — — —	3 0
Catalogue of Mammália, — — — —	3 0
Harivansa, 563 pages, royal 4to., — — — —	3 0
Mahábháráta. Vols. 3rd and 4th, royal, 4to., and Index, — —	40 0
Rájataranginí, 440 pages, 4to., — — — —	4 0
Csoma's Tibetan Grammar, — — — —	8 0
———— Dictionary, — — — —	10 0
Vedánta Sára, translated by Dr. E. Röer., — — — —	0 8
Purána Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjea, No. I., — —	1 0

1 — PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, — — — —	9 0
The pilgrimage of Fa Hian, — — — —	5 0
Lassen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Röer, — — — —	5 0
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien. Two parts in one vol., — —	6 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, — — — —	3 0
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, — — — —	5 0
Examination and Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, — — — —	2
Low's Siamese Grammar, — — — —	2
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., — —	1 8
Dictionarium Anamittico-Latinum, by A. J. L. Tabard, — —	14 0
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, — — — —	1 0
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, — —	2 0
Mataparikhá, — — — —	0 8
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, — — — —	4 0
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, — —	2 0
Outlines of Indian Philology, by J. Beames, — — — —	2 8
Translations from the Tárikh Fíruzshahi, — — — —	1 8

N. B.—For Arabic, Persian and Urdu works vide the covers of the Persian series.

